

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

УКРАИНСКІЙ

ВОПРОСЪ.

Составлено сотрудниками журнала

„УКРАИНСКАЯ ЖИЗНЬ“.

ИЗДАНИЕ ТРЕТЬЕ.

МОСКВА.

Типографія Т-ва „ЗАДРУГА“ Воздвиженка, Крестовоздвиженскій пер., д. 9.

1917.

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

Український переклад,
упорядкування,
передмова і примітки
Миколи Тимошика

КИЇВ
Видавництво
імені Олени Теліги
1997

*... Український народ,
як усвідомлюючий себе національний
організм, є незаперечний і непереборний
факт живої дійсності; такий народ ніколи
не захоче й не зможе відмовитися від свого
національного «я», від права на вільне
культивування своїх історично складених
особливостей, від прагнення до культурної
творчості, до розкриття закладених
у ньому природою духовних багатств
у відповідних зовнішніх формах.
Найважчий у цьому плані шлях
українським рухом уже пройдено:
його стійкість є кращою відповіддю
на сумніви щодо законності
й досяжності його цілей.*

(Українське питання.)

**Основні елементи
української національної
ідеї**

**Український національний рух
у минулому і теперішньому**

**Національні надбання
українства**

**Антиукраїнська політика
заборон і репресій:
причини і наслідки**

**Українське питання
на фоні світових подій**

ББК 65.9 /4УКР/
У 25

**Рекомендовано Міністерством освіти України
для використання у навчальному процесі**

Рецензенти:

д-р філол. наук *П.П.Кононенко*
(Інститут українознавства Київського університету),

д-р іст. наук *М.С.Держалюк*
(Інститут історії України НАНУ),

канд. іст. наук *В.П.Ляхоцький*
(Український державний науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства)

Редактор Віталій Мусієнко

Художнє оформлення Володимира Гарбуза

Робота виконана в Інституті українознавства Київського
університету імені Тараса Шевченка

Оригінал-макет виготовлено за сприяння
Міжнародного освітнього фонду імені Ярослава Мудрого
(Президент *В. В. Стрілько*)

у $\frac{4502030000-02}{7018-97}$ без огол.

ISBN 966-7018-18-0

© М. С. Тимошик,
український переклад,
упорядкування передмова,
примітки, 1997
© Видавництво імені Олени
Теліги, 1997
© В. В. Гарбуз,
художнє оформлення, 1997

Зміст

Про українське питання – з болем і надією (М.С. Тимошик)	9
Передмова до першого видання	33
I. Основні елементи української національної ідеї	35
Відмінність великоросійського і малоросійського типів, як результат історичного життя	37
Антропологічні та етнографічні відмінності	40
Українська мова, як найсуттєвіша і найяскравіша риса народної індивідуальності	44
Історичні основи особистості української мови	44
Літературні пам'ятки української мови	45
Національні стихії в російській і українській мовах	48
Мова чи наріччя	50
Відмінність російської та української мов	52
Питання про чистоту і народність сучасної літературної української мови	54
Єдність українського національного типу і мови	55
Національне ім'я	58
II. Український національний рух у минулому і теперішньому, як прояв національного самовизначення	63
Національний рух у XVII-XVIII століттях	64
Національний рух у першій половині XIX століття	68
Національний рух у 60-70-х роках	71
Політика придушення національного життя України	73
Перенесення літературної діяльності до Галичини	78
Національний рух після 1904-1905 років	82
Новий період репресій проти українського руху	93
Форми українського політичного життя	95

III. Національні надбання українства	97
Художня література	98
Наукова література	103
Преса	106
Школа	109
Громадські організації	115
Театр	120
Музика	125
Мистецтво	132
IV. Ставлення російської державності та громадськості до українства	139
Централізм у національній політиці Росії	141
Ходячі звинувачення проти українства	143
"Нігілізм", "соціалізм", "сепаратизм"	145
"Австрофільство"	147
"Польська інтрига"	149
"Німецька інтрига"	150
Український рух, як фактор прогресивно-демократичний	152
Ставлення прогресивних кіл до українського руху	155
Офіційна ідеологія великоросійського централізму	157
Зростання опозиційних настроїв в українстві	159
Невдача асиміляції	160
Негативний вплив репресій на громадське життя	163
Згубні наслідки репресій для народної освіти	165
Статистика письменності	165
Рідна мова – основа освіти	167
Відгуки авторитетів	169
Громадська думка й приватна ініціатива в питанні про українську школу	171
Економічні наслідки репресій	172
V. Українське питання на фоні світових подій останнього часу	175
Роль українського руху у зовнішній політиці Росії	176
Світова війна й українство	180
Революція та нові форми українського руху	184
Російсько-українські відносини післяреволюційного періоду	188
Підсумки протиукраїнської політики	193
Джерела для вивчення українського питання	197
Примітки (М.С. Тимошик)	199

Про українське питання – з болем і надією

Так вже розпорядилася історія, що протягом століть наш народ був позбавлений права знати правду про себе: хто ми, чиїх батьків діти, за що боролися і вмирали наші предки, що з нами сталося сьогодні? Водночас відповіді на ці та інші запитання можна було легко віднайти в десятках, сотнях безцінних раритетів минулого. Передусім, у творах видатних вітчизняних істориків, літераторів, етнографів, фольклористів, громадсько-політичних діячів. Творах, які в усі часи, а надто ж тепер, несли й несуть у собі великий потенціал духовного, національного пробудження народу і які саме через це стільки літ були під суворою забороною тоталітарного режиму.

Ось і це унікальне видання, яке тримає в руках читач, більше ніж сімдесят років вважалось "арештованим" і перебувало в особливо недоступних спецсховах. Унікальність і незвичність ситуації, пов'язаної з такою тривалою забороною книги в тому, що написана вона була не українською, а російською мовою і вийшла друком 1917 року не в Києві чи в якомусь іншому українському місті, а в столиці тодішньої "тюрми народів" – Москві. Та незважаючи на це, єдиний примірник "Українського питання", що знаходився в спецсховах нинішньої Національної парламентської бібліотеки, підлягав щорічному ретельному обстеженню з метою вияв-

лення можливих її користувачів, чи, боронь Боже, здійснення анонімним читачем бодай мінімальних витягів. Про це засвідчують хоча б жирні чорнильні відбитки штампів з позначкою "проверено", що так рясніють по обидва боки титульних сторінок примірника, з яким пощастило працювати упорядникові.

Особливо виняткове ставлення більшовицьких ідеологів до зазначеної книги пояснюється здебільшого двома причинами. По-перше, авторами "Українського питання" є самовіддані борці за українську ідею Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Симон Петлюра, Дмитро Донцов, Агатангел Кримський, Софія Русова та інші видатні діячі національного відродження, яких лише недавно реабілітовано історією. А по-друге, в "арешті" трималося правдиве слово саме про Україну й українців, бо воно здатне було пробудити самовідчуття й національну гідність принижованого століттями багатомільйонного народу. Адже в цьому виданні, як ні в якому іншому, у сконцентрованому вигляді, дохідливо і переконливо подавався багатющий фактичний матеріал про український національний рух у минулому й теперішньому, про національні надбання українства, про численні заборони, утиски, обмеження української мови, про наслідки офіційної ідеології великоросійського централізму щодо "іногородців". А ще ж – про незнищенність, величезний життєстверджуючий заряд української ідеї, про нездоланне прагнення нашого народу в усі часи мати й розбудувувати свою власну державу.

Драматична історія написання й видання "Українського питання" нерозривно пов'язана з історією створення й діяльності журналу "Украинская жизнь". Книжка практично була укладена за матеріалами цього часопису його найактивнішими, найнебайдужішими до долі України авторами. Всі вони так багато зробили для захисту прав українців, їхньої мови, культури в цілому. А тому й заслуговують згадки про кожного з них у такому порядку, в якому вони зазначені в першому номері журналу за 1912 рік: О. Білоусенко, проф. Ф. Волков, прив.-доц. О.С. Грушевський, проф. М.С. Грушевський, Дм. Донцов, В. Дорошенко, С.О. Єфремов, Б.О. Кістяківський, прив.-доц. І.О. Кістяківський, проф. Ф.Є. Корш, проф. А.Є. Кримський, І.Л. Лебединський, М.Ф. Ле-

вицький, Ор. Левицький, В. Межинський, М. Лозинський, Д. Маркович, А.П. Новицький, С.В. Петлюра, С.Ф. Русова, проф. А.А. Русов, В.В. Садовський, О.Ф. Саликівський, П. Смуток, проф. М.Ф. Сумцов, М.Г. Філянський, С. Чепіга.

Отже, глибше, повніше зрозуміти ситуацію, що спонукала до появи цієї книжки, як і основну її тематичну спрямованість, можна лише в контексті драматичних перипетій, що розвивалися довкола програмної діяльності засновників часопису "Украинская жизнь", перший номер якого вийшов у січні 1912 року, а останній – напередодні жовтневого перевороту 1917-го.

Це був один з драматичних періодів "доживання" російської імперії, коли ще донедавна "універсальна й бездоганна" ідея космополітизму, ідея асиміляції національностей стала активно потіснятися національною ідеєю, яка з наближенням лютневих і жовтневих подій 1917 року все більше міцніла й розвивалася. У цей період, як зазначається в програмній статті "Украинской жизни", "український національний рух зробився помітним суспільним фактором, став проникати, як свідоме начало, в саму товщу народних мас і викликав велику повагу ззовні"¹.

Після подій 1905 року, коли була, нарешті, узаконена діяльність української преси, як одного із різновидів преси "инородческой", починається бурхливе відродження українського друку, утворення українських громад, клубів, інших просвітницьких, громадсько-політичних організацій. Так, поряд з кількома десятками україномовних газет і журналів на території України вже в 1906 році працювало 17 українських видавництв, з яких 13 знаходилося в Києві².

Однак проголошеними царем конституційними свободами українцям довелося тішитися недовго. Вже з 1907 року у внутрішній політиці уряду помітно посилювалися шовіністичні устремління. Український рух, як і до 1905 року, знову став об'єктом заборонницьких заходів. Для прикладу, спеціальним циркуляром обмежується ввезення до Росії україномовної літератури з Галичини, одна за другою під різними приводами закриваються українські громадські організації, зокрема,

¹ Наши задачи // Украинская жизнь. 1912. № 1. С. 7.

² Субтельний О. Україна: історія. К., 1991. С. 264.

"Просвіти". Після двох відомих столипінських циркулярів¹ адміністративні та цензурні причіпки до україномовних видань набирають універсального характеру. Зі сторінок реакційної російськомовної періодики організовується справжнє цькування українства, що спричинило цілу смугу погромів російськими націонал-патріотами українських товариств, бібліотек, книжкових магазинів, закриття ряду українських видань. На українство, за словами С. Петлюри, знову впало "ярмо безцеремонних, невинуватих репресій і "попереджувальних" заходів, нечесні вигадки, безглузді інсинуації та злі доноси з боку націоналістичних кіл російського суспільства..., байдужість, суспільне ігнорування нас, наявність обмовок і обмежень у визнанні за нами прав"².

Ось у таких умовах, які дедалі унеможливлювали нормальний вихід українських видань, і виникла серед членів української секції Московського товариства слов'янської культури ідея видавати в центрі Росії український журнал російською мовою. Журнал, за задумом засновників, мав би виконувати два винятково важливі на той момент завдання. По-перше, за обставин, коли російське суспільство вже втратило навіть саму уяву про Україну як про національний організм і стало трактувати українство як простий "варіант російської культури", як ніколи, необхідно було аргументовано, ненав'язливо, але цілеспрямовано знайти це суспільство з національними інтересами більш ніж тридцятимільйонного українського населення, із культурою, наукою цього народу в його минулому і сучасному, із теперішнім станом національного руху. По-друге, нагальною потребою стало пробудження, розворушення в значної частини української інтелігенції приспаної, а то й приглушеної національної самосвідомості, спонукання її до важкої просвітницької роботи серед народу, видання для цього літератури пізнавального характеру.

Вже перші випуски "Украинской жизни" засвідчили, що досягнення поставлених програмних цілей — цілком реальна справа для його засновників. А вже у творенні цих і наступних випусків видання найбезпосереднішу участь брали найкращі

¹ Див.: Киевские вести. 1910. № 31; Рада. 1911. № 52.

² Петлюра С. О переоценке // Украинская жизнь. 1913. № 1. С. 5.

інтелектуальні сили з числа сподвижників національного відродження. Протягом усіх років існування журналу не переставав співробітничати з ним і найактивнішим чином цікавився здобутками й тривогами колективу Михайло Грушевський. Таке співробітництво було справді плідним і результативним. У фондах Центрального державного історичного архіву України зберігаються листи редактора часопису С. Петлюри до М. Грушевського, які стосувалися розпочатої українськими діячами в Москві видавничої справи. Ось витяг із першого листа, надісланого до Києва 28 листопада 1911 року – за кілька місяців до виходу першого числа "Украинской жизни":

"Вельмишановний Михайло Сергійовичу! Московські члени редакційного комітету "Украинской жизни" од цілої душі дякують Вам за спочуття, висловлене Вами в справі початої справи видання журналу. Але одмовитись од думки, що перша книжка "Украинской жизни" не буде скрашена Вашою статтею – вони не можуть, а для того постановили одсунути термін випуска книжки до 20, а в крайньому разі і до 25.I.1912 р. – тільки б в цій книжці була Ваша стаття.

З глибокою пошаною до Вас С. Петлюра¹.

Перше число часопису за 1912 рік справді відкривається статтею Михайла Сергійовича про основні завдання українства та шляхи його розвитку. А ювілейний випуск видання (№ 12 за 1916 рік), позначений п'ятиріччям від часу заснування, був присвячений йому – великому українцеві, якому на той момент виповнилося п'ятдесят років.

Поява нового українського видання була зустрінута на теренах російської імперії неоднозначно. Прогресивна українська інтелігенція висловила не лише захоплення, а й готовність щодо матеріальної підтримки, оскільки видання журналу було розпочато зі скромних особистих коштів його засновників². Натомість ворожість і обізленість "посунулися" зі сторінок московської та київської російськомовної преси. Так, "Московские ведомости", "Утро России" відразу

¹Центральний державний історичний архів у Києві (далі – ЦДА). Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 688. Арк. 2.

²Див., напр.: Рада. 1912. № 39; Огни. 1912. №№ 7, 8.

"навісили" на співробітників часопису тавро "мазепинців" і звинувачення в державному зрадництві¹.

Ось чому від самого початку існування один з основних тематичних напрямків журналу визначився в захисті українського національного руху від тої брехні та інсинуацій, які повсюдно сіялися представниками російського войовничого націоналізму, а також у викритті лженаукових теорій, суть яких зводилася до прагнення якщо не скасувати саму українську національність, то принаймні не рахуватися з нею. Достатньо з цього приводу назвати полеміку, яку майстерно вели на сторінках часопису С. Петлюра та С. Єфремов з паном Щоголевим та іншими запеклими українофобами з цього питання.

Структура основних розділів і рубрик журналу визначалася таким чином, що охоплювала і забезпечувала системне висвітлення всього спектру животрепетних проблем українства. Кожне число, як правило, відкривалося гострими публіцистичними статтями з національного питання, оглядом подій поточного життя в Україні, а також аналізом суджень російськомовної преси щодо української ідеї. Так, лише публіцистичних статей про російсько-українські відносини було опубліковано за цей час понад п'ятдесят. Регулярно вміщувалися листи з російської України та Галичини, мемуари та статті з історії українського національного відродження.

Глибокими, аргументованими публікаціями був представлений літературний відділ. Десятки літературних портретів, нарисів творчості українських письменників – авторитетних вже на той час і початкуючих – містять в собі немало цінного й пізнавального для сучасного літературознавства, оскільки позбавлені нальоту ідеологічної заангажованості та упередженості. Журнал, власне, і набув так швидко авторитету серед широкого кола читачів завдяки тому, що не переслідував ніяких партійних чи групових цілей, а був відкритий для всіх, кого об'єднувала ідея служіння Україні на засадах національного самовизначення. У цьому контексті по-особливому сприймається сьогодні ряд публікацій цього видання, безпосередньо присвячений постаті Тараса Шевченка. Це і хвилюючі душу переконливістю та емоційністю

¹ Националисты и мазепинцы // Утро России. 1912. № 46.

фактів дослідження С. Петлюри про драму життя великого сина свого народу, і полемічні публікації докола права Кобзареві мови називатися мовою, а не "наріччям", і гіркі факти заборони відзначати роковини поета в містах і селах України. Це, зрештою, й історія з пам'ятником Шевченкові в Києві, яку автор "Украинской жизни" С. Буда (1912, № 3) справедливо підносить до "історії знущення" над пам'яттю про поета, до "літопису зганьблення" справи Кобзаря...

Саме завдяки відкритості й правдивості стала можливою багата читацька пошта, яка чимдалі приносила все більше сумних повідомлень про цензурні й адміністративні утиски українського друкованого слова, конфіскацію українських книжок, закриття "Просвіт", переслідування не лише засновників та видавців періодичних і неперіодичних видань, але й їх читачів. З рясних публікацій часопису на цю тему можна було б упорядкувати цілий збірник документальних свідчень безглузлого, нічим не виправданого наступу царських властей на все національне, народне під промовистою назвою "Заборона українства".

"Украинская жизнь" прагнула підтримати будь-які спроби створення національних культурно-освітніх організацій на місцях, зорієнтувати їх у пошуку потрібних для справи періодичних видань та книг, які все ж, незважаючи на всілякі обмеження, наполегливо торували дорогу до читача. З номера в номер подавалася бібліографія книжок, брошур з України і про Україну, а також перелік найцікавіших публікацій чергових випусків, зокрема, "Літературно-наукового вісника", "Українського наукового збірника", "Української Хати". Широко надавалася реклама новоутворюваним українським провінційним виданням – "Полтавському дню", "Хуторянину", "Лохвицькому слову", одеській "Основі" та іншим.

Аналізуючи широкий тематичний діапазон "Украинской жизни", її емоційну насиченість, аргументованість, доказовість і наступальність переважної більшості публікацій, не можна не дивуватися самовідданості, воістину жертвності видавців та авторів. Адже в умовах жахливої реакції, послідовного несприйняття офіційною владою всього, що пов'язане з ідеєю українства, систематичний щомісячний прихід часопису протягом ряду років до чимдалі зростаючого

числа читачів сьогодні сприймається справжнім подвигом. Ось якою вірою у важливість і потрібність реалізації програмних цілей видання, незважаючи ні на які обтяжуючі обставини, пройняті, для прикладу, такі рядки ще з одного листа С. Петлюри до М. Грушевського: "... Перший рік видання ми закінчимо з дефіцитом біля 1000-1300 карб. Се – не так зле, коли зважити і умовини видання, і те, що силу примірників ми розсилали, в цілях інформації, дурно. Маємо надію, що в другому році нам пощастить більше щодо передплати та комісійного продажу... Так або інакше, але видання в новому році існуватиме і буде робити почате раз діло".¹ (Виділення мої – М.Т.).

А найголовнішим ділом для журналу протягом усіх цих нелегких років стала боротьба за українську мову, за узаконеність її не лише в справі друку, а й, передусім, у шкільництві – майбутньому народу. Журналісти часопису уважно стежили за перебігом подій у державній Думі й широко інформували читацький загал про діяльність депутатів української фракції у питаннях захисту прав українців. Набутком гласності став, зокрема, законопроект про запровадження української мови в початкових школах, що його внесли на розгляд III Думи 36 депутатів-українців. І хоч сам цей документ, як слід було очікувати, не пропустили для обговорення з думської трибуни, бо був "похований" на стадії експертизи комісією з народної освіти, редакції журналу вдалося викликати публікаціями на цю тему певний громадський інтерес. Особливо він був відчутним на час роботи IV Думи, коли журнал оприлюднив ще один законопроект – цього разу єпископа Никона – про допущення рідної мови в українську школу і про припинення адміністративних устисків щодо українських організацій, які ставлять культурно-просвітницькі цілі. Як зазначалося у редакційній статті часопису, цей законопроект "був природною реакцією проти того бездушного цькування українського руху, яке особливо посилювалося в останній час і ведеться під гаслом боротьби із сепаратизмом"².

Незважаючи на те, що й цього разу не вдалося добитися внесення українського питання в порядок денний думських

¹ ЦДІА у Києві. Ф. 1235. Оп. I. Спр. 688. Арк. 14-15.

² Политика пуганной вороны // Украинская жизнь. 1913. № 9. С. 5.

засідань, керівництво журналу "Украинская жизнь" не відсторонює на інший план зазначену проблему. Більше того, фактично очолює новий, згуртований і рішучий, наступ демократичних сил у боротьбі за українську ідею. Так, у номері 8-9 за 1915 рік на місці передової статті вміщується чимала за обсягом "Доповідна записка про завдання внутрішньої політики щодо українського населення", адресована самому міністру внутрішніх справ. Документ, підписаний видавцями і співробітниками закритих за розпорядженням місцевих властей українських газет і журналів, містить у собі детальну інформацію про історію переслідувань українського руху, починаючи з ХІХ століття, цензурних утисків українського друкованого слова, і особливо про антиукраїнські репресії військового часу, у результаті яких українська преса і видавнича справа в Росії були майже повністю знищені. У Записці сміливо поставлені вимоги до керівництва головного поліцейного управління припинити, нарешті, антизаконне цькування й переслідування громадян лише за те, що вони дорожать своєю рідною мовою; скасувати спеціальні обмеження щодо української преси й літератури, а також громадських організацій; запровадити навчання рідною мовою. Щодо останньої вимоги, то в цьому ж числі журналу було надруковано також і "Доповідну записку міністерству народної освіти про українську школу", де зазначена проблема подається докладніше.

Не будучи переконаними, що опубліковані в українському часописі матеріали потраплять на стіл тих урядовців, кому вони адресовані, члени редколегії журналу С. Петлюра, С. Русова, а також Ф. Матушевський у серпні 1916 року відважуються власноручно передати документи міністру народної освіти та лідерам думських прогресивних фракцій. І це їм вдалося зробити. Такою інформацією, нарешті, зацікавилися думські фракції, які внесли запит на засіданні Думи міністрам внутрішніх справ та військовому щодо незаконного переслідування української преси. Результатом бурхливого обговорення цього питання стало рішення, в якому визнавалася необхідність "відновлення малоросійської преси"¹.

¹ Украинские требования в декларации парламентского блока // Украинская жизнь. 1915. № 8-9. С. 128.

Це була перемога. Перемога ослаблених військовим станом, адміністративними й політичними репресіями, але ще не роз'єднаних остаточно українських демократичних сил, у згуртуванні яких найбезпосереднішу участь взяла "Украинская жизнь", співробітники цього часопису.

Одночасно з публікаціями в "Украинской жизни" її автори організовують, де це можливо, свої виступи на сторінках російських періодичних видань з тим, аби привернути увагу якомога ширших кіл громадськості до проблем українства. Показовою в цьому відношенні є стаття С. Петлюри у московській газеті "День". Навівши декілька прикладів абсурдних причіпок місцевих органів адміністрації до українського друкованого слова, автор не втримується від зболеного запитання: "Для чого, з якою метою відбирають в українського народу одне з найдорожчих йому багатств – його рідну мову, його рідне слово? Якими державними міркуваннями можна виправдати каральні заходи, що звалилися на українську пресу і позбавили українців можливості взяти участь у тій напруженій роботі, яка викликана була подіями війни?"¹

Інформація про несправедливі утиски і обмеження українського друкованого слова, таким чином, зі сторінок "Украинской жизни" стала поступово проникати й на сторінки демократичних або лояльних до українства російських видань. Так, словами депутатів Думи М. Скобєєва та П. Мілюкова вимоги українців підтримала, зокрема, московська "Речь" (1915. 21 липня). У "Петроградском курьере" (1915. 26 серпня) знаходимо сам текст запиту міністра внутрішніх справ щодо переслідувань української преси, підписаний Н. Чхеїдзе, О. Керенським та іншими депутатами.

На превеликий жаль, така дієва наступальність діячів українського відродження щодо захисту прав свого народу була (вже вкотре!) грубо зупинена поліційно-адміністративною машиною. Цього разу, з початком першої світової війни, власті скористалися ніким необмеженими можливостями військового стану і практично по всій території України закрили останні українські періодичні видання. Зупинена була й діяльність усіх культурно-освітніх товариств.

¹ Петлюра С. К положению украинской прессы // День. 1915. 27 июля.

Як засвідчують документи архіву Київського окремого комітету у справах друку, в тому, що сталося, була "заслуга" передусім цього комітету, зокрема головного цензора, професора Флорінського та його помічника, колишнього земського лікаря Щоголева, які не раз відзначалися своїм ворожим ставленням до українського слова. Саме ці чиновники з антиукраїнського цензурного відомства постійно виступали як в київській, так і в московській пресі проти українського руху. Саме вони й добилися прийняття рішення, яке не лише фактично знищувало українське друковане слово, але й забороняло поширення в Україні іншомовних, у тому числі й російськомовних видань, які так чи інакше піднімали на своїх сторінках українське питання. "Украинская жизнь" була саме таким часописом. Отож, дія цензурного комітету поширювалася й на неї.

В умовах, що склалися, редакційна колегія часопису відважується на ще один відчайдушний крок: вона вирішує оперативно підготувати і випустити масовим тиражем для поширення як в Росії, так і в Україні книжку з промовистою назвою "Українське питання". Намір був зрозумілим: зважаючи на надзвичайну актуальність даного питання і обмежені можливості самого журналу, надто ж в умовах посиленого цензурного режиму на території України, багатющий фактичний матеріал, що характеризує український національний рух в його минулому і сучасному, викласти у сконцентрованому вигляді і донести до масового читача через книгу.

Книга побачила світ на початку 1914 року. Наскільки своєчасним і потрібним було таке починання, засвідчують ось такі рядки: "Інтерес до українського питання, без сумніву, зростає. В газетах все частіше з'являються статті й замітки, присвячені цій темі. Певним показником такого інтересу може слугувати той факт, що видання нашого журналу "Українське питання" (що вийшло друком на початку 1914 р.) нині майже все розійшлося і є необхідність в його повторному тиражі"¹.

Рівно через рік редакція "Украинской жизни" справді випускає другим виданням своє "Українське питання". А після закриття журналу більшовицькими властями 1917 року

¹ Литературная летопись // Украинская жизнь. 1915. № 1. С. 97.

ця книга виходить у світ втретє, вже переробленою й доповненою матеріалами, зібраними фактично за гарячими слідами подій. Одночасно було випущено ще одну українську книжку, присвячену західним землям нашої споконвічної Батьківщини — "Галичина, Буковина, Угорська Русь" (історичний, географічний та етнографічний нарис).

По тому, як і ця книга несподівано швидко розійшлася з друкарні видавництва "Задорога", можна без перебільшення робити висновок: потути і ризик співробітників часопису не були марними — на поневоленій століттями українській землі знову виростав спраглий до правди, до рідного слова український читач. Та й у самій Росії, схоже було, лід недовір'я, підозр до українства поступово танув. У цьому переконують немало відгуків на книгу "Українське питання", вміщених у різних за тематичною спрямованістю і приналежністю до видавця російських періодичних виданнях. Для прикладу, "Столичная молва", яку ніяк не можна запідозрити в прихильності до української ідеї, появу цього своєрідного українознавчого довідника прокоментувала так: "Автори вміщених у книзі статей висвітлили питання з належною об'єктивністю, ілюстрували сказане рядом фактів, підкріплюючи їх посиланням на авторитетні для читаючої російської публіки імена. Завдяки цьому багато з того, що говорилося про Україну і українців тими, хто мало в цьому розумівся або свідомо перекручував істину, постало зовсім в іншому вигляді. Все це посилює інтерес до книги"¹.

Доброзичливо відгукнувся "Голос минувшого". Факт надзвичайно швидкого розповсюдження тиражу "Українського питання" через книжкові магазини часопис пояснює передусім "достоїнством видання, як всебічно аргументованої і об'єктивної праці"². Промовистою є й оцінка журналу "Современный мир". Назвавши книгу "цінним і єдиним посібником з українського питання", оглядач часопису п. Видрін робить висновок: "На прикладі культурного руху українців видно, що українське національне самовизначення не є абстрактною формулою: воно вже втілюється в життя"³.

¹ Столичная молва. 1915. 28 окт.

² Голос минувшого. 1916. № 1.

³ Современный мир. 1916. № 2.

Поряд з позитивними відгуками, які й за обсягом, і за характером викладу носили все ж інформативний характер, зустрічаємо на шпальтах тогочасної російської періодики й аналітичні публікації на появу "Українського питання". Публікації, які всіляко сприяли тому, аби викликати в читача інтерес і довір'я до книги. Взяти, для прикладу, рецензію російського критика К. Арсеньєва в журналі "Вестник Европы"¹. Високо оцінивши розділи книги, присвячені висвітленню питання обмежувальних урядових заходів щодо української мови, критик детально зупиняється на історії цієї проблеми, аргументовано обстоює тезу про окремішність і самобутність української мови, наголошуючи при цьому, що саме мова "є найсуттєвішою і найяскравішою рисою української індивідуальності"².

А ось ще одна цитата. "Для звичайного російського читача, який здебільшого мало й погано поінформований про малоросійське життя, – зазначається у редакційній статті редагованого В. Короленком журналу "Русское богатство", – ця книжка може принести велику користь, допомагаючи йому звільнитися від туману націоналістичних упереджень, що широко розлився нині, ближче підійти до розуміння того явища, яке носить назву українського руху і точніше визначити потреби народного життя, що лежать в основі цього руху"³.

Наведені витяги з російськомовних періодичних часописів і сьогодні сприймаються як світлі краплини на темному фоні байдужості й зневаги значної частини суспільства імперської держави до культурно-національних інтересів українства зокрема та ідеї українського відродження в цілому. Натомість, думки й оцінки літературних критиків, які неупереджено, об'єктивно аналізували незвичне за своєю сміливістю нове видання – "Українське питання" – сходилися в головному: вплив цієї книжки на свідомість як російського, так і українського громадянства важко було переоцінити.

Неабиякий читацький інтерес до книги пояснюється, з

¹ Арсенъев К. Литературное обозрение: Украинский вопрос // Вестник Европы. 1914. Кн. 9. С. 326-330.

² Там само. С. 327.

³ Новые книги // Русское богатство. 1914. № 7. С. 366-367.

одного боку, чітко продуманою її структурою, а з іншого — переконливістю, аргументованістю викладу матеріалу. Широке коло проблем, що тісно нанизуються довкола поняття "українство", автори поділили на чотири блоки: аналіз складових української національної ідеї; характеристика українського національного руху в історичній ретроспективі і в контексті політики російського самодержавства щодо придушення цього руху; розгляд таких складових надбань українства, як художня, наукова література, преса, школа, громадські організації, театр, музика, мистецтво; показ "анатомії" офіційної ідеології великоросійського централізму та її згубних наслідків для українців і, нарешті, висвітлення українського питання на фоні міжнародних подій.

У межах кожного розділу матеріал подається за окремими напрямками тієї чи іншої теми у вигляді параграфів чи підпараграфів, що наближує структуру книги до довідково-енциклопедичного посібника. Свого часу вона й відігравала своєрідну роль українознавчого довідника, оскільки насичена величезною кількістю персоналій, колосальним історичним фактажем, поданим без зайвого белетристичного чи публіцистичного шарму, політичної пристрасті чи ідеологічної упередженості. Історичні факти, оперті на джерельну базу, безсторонній аналіз і синтез подій — ось що характеризує дух і зміст "Українського питання".

Визначальною, наскрізною темою книги є доля української культури, зокрема такої її складової, як друковане слово, той воістину тернистий шлях, яким торувало воно дорогу до читача. Автори видання, по суті, одними з перших в українській науковій літературі й публіцистиці поставили перед собою завдання стисло, але переконливо подати читачеві своєрідну історію поневірян українського друкованого слова, яка пов'язана з десятками, сотнями таємних і гласних, санкціонованих на "височайшому" рівні і в кабінетах місцевих "держиморд", що вірно служили імперським центрам у Петербурзі й Москві, актів, циркулярів, указів, розпоряджень, метою яких було знищити мову багатомільйонного народу, звести нанівець сподвижницькі зусилля багатьох самовідданих діячів українського відродження, переконати простий люд у "другосортності", "неприродності", "безперспективності" "малоросійського нарiччя".

Як відомо, своєрідну роль "сторожового пса" у забороні розповсюдження українського друкованого слова за всіх часів виконували різноманітні цензурні підрозділи, утворені ще за часів Петра I. З драконівською жорстокістю розправлялася цензура з україномовною продукцією після Валуєвського (1863 р.) та Емського (1876 р.) заборонницьких актів. Цей відпрацьований століттями механізм безвідмовно діяв, незважаючи на вимушені історичними обставинами "відлиги", аж до лютневих подій 1917 року.

Найбільш "плідна" діяльність двох маловідомих поки що в нашій історії антиукраїнських інституцій – Київського Тимчасового комітету у справах друку та Київського Окремого цензора з іноземної цензури – припадає на період після 1905 року. Ці управління були безпосередньо підпорядковані двом провідним відомствам Міністерства внутрішніх справ у Петербурзі – Головному управлінню у справах друку та Центральному комітетові з іноземної цензури – і мали практично ніким необмежені повноваження на території України щодо того, "пуцать" чи "не пуцать" до друку або для розповсюдження серед українського населення будь-яку україномовну книжку, брошуру, листівку чи періодичне видання. Щоправда, рішення хоча й приймалося київськими цензорами, але мали силу лише після того, як затверджувалися в Петербурзі, на що йшло від одного до восьми місяців.

Процедура отримання дозволу на друк українською мовою була справді довгою і принизливою. Повз недремне цензурне око практично не могла пройти жодна фраза, жодне слово, жодне речення, які містили б бодай найменший натяк на історичне минуле українського народу, згадку про когось із національних героїв чи спробу захисту мови. Питання про такі рукописи або щойно видані без дозволу цензурного відомства книжки негайно вносилися на засідання комітету, де ретельно фіксувалися всі "огріхи" і надсилалися письмово до Петербурга для "предварительного испрошения по сему предмету указаний Главного управления".

Аби збагнути весь трагізм ситуації з організацією будь-якого україномовного видання в той час і повніше оцінити зусилля, мужність і самовідданість тих діячів українського відродження, хто все ж брався за цю невідчужу й небезпечну, але таку вкрай потрібну справу, варто звернутися до архівних

даних, які на той час авторам "Українського питання", звичайно ж, були недоступними.

На спеціально скликаному засіданні Київського Тимчасового комітету у справах друку 4 листопада 1909 року розглядалося питання про незаконно виданий книговидавництвом "Час" українською мовою відривний "Календар на 1910 рік". Саме на сторінках цієї невеликої за обсягом книжечки весь склад комітету на чолі із "заслуженим професором Т. Флорінським" "усмотрел ряд упущений, суждений и замечок, заключающих в себе признаки преступных деяний, караемых Законом Уголовного Уложения 1903 г."¹

Що ж злочинно-кримінального містилося в цьому "Календарі"? Зважаючи на унікальність документу, варто подати його лише з незначними скороченнями:

"1. День 23 апреля, к которому приурочено празднество тезоимства ее Императорского Величества Императрицы Александры Федоровны, отмечен как обыкновенный будничный день. Цифра 23 напечатана черным шрифтом, а на соответственном листе не упоминается о том..., что этот день высокаторжественный и неприсутственный. Если принять во внимание, что в календаре старательно отмечены дни рождения и именины "украинских" писателей и деятелей..., то имеются основания видеть в допущенной в календаре крупной ошибке преступную небрежность, как результат неуважения к верховной власти.

2. На листе 6 декабря о тезоимстве Его Императорского величества Государя Императора напечатано мелким шрифтом внизу, а большую часть листа занимает портрет артиста Н. Садовского, празднующего рождение 6 декабря, в чем, несомненно, можно видеть неуважение в священной особе Государя Императора...

На обороте листа от 3 июня находится следующее место, взятое из сочинения Драгоманова. (У великій цитаті йдеться про необхідність посилити просвітницьку роботу серед українців рідною мовою. — М.Т.) В этих словах дано яркое выражение той, несогласной с исторической истиной и интересами государства, идеи полной племенной и культурной обособленности и самостоятельности малорусской ветви

¹ ЦДА у Києві. Ф. 291. Оп. I. Спр. 186. Арк. 6.

русского народа, которой проникнуто все содержание рассматриваемого отрывного календаря. Словами Драгоманова дается всем малоросам или, по терминологии составителей календаря, "украинцам" совет... знать только свою украинскую национальность, говорить только на украинском языке..."¹

А чого вартують, скажімо, ось такі звинувачення:

"В тексте употребляются непризнанные официально законами, тенденциозно придуманные термины – "Украина" в значении географическо-этнографической области, заселенной малоросами, "украинцы" вместо "малоросы", "москали" вместо "великоросы". Указывается, что украинский народ всю жизнь прожил рабом ("все життя любив волю – і все життя жив рабом")...

При обозначении важных событий в истории Малороссии опущены такие, которые повлекли соединение всех частей Руси в одно целое, как Переяславская Рада или Полтавская победа, а внесены такие, в которых выступает факт измены единству России, как занесенный на обороте листка 27 апреля: "23 квітня 1659 р. – гетьман Іван Виговський розбив московське військо під Конотопом"².

Наведені цитати красномовно засвідчують, як безсоромно й жорстоко відбиралося в нашого народу власне ім'я – українців (бо термін, виявляється, "тенденційно придуманий"), як перекручувалися історичні факти, як з народних героїв, істинних патріотів своєї Батьківщини робилися її вороги (і не лише у випадку з І. Виговським, а й з І. Мазепою, С. Петлюрою, М. Грушевським, І. Огієнком та багатьма іншими).

І все ж, навіть за цих обставин, по суті, в напівлегальних умовах було видруковано десятки книжок, сотні номерів періодичних видань, які й тоді, й багато років після відігравали своєрідну роль речників національного відродження. Серед них і ті книги, що були перевидані зовсім недавно масовими тиражами – "Про українську мову і українську школу", "Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх" М. Грушевського, два-

¹ЦДІА у Києві. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 7.

²Там само. Арк 8.

надцять зшитків упорядкованої О. Коваленком унікальної поетичної антології "Українська Муза", "Малий Кобзар для дітей" Т. Шевченка, брошура і текст національного гімну "Ще не вмерла Україна", серія народних календарів та ряд інших.

Саме примірники таких видань, потрапляючи на цензорські столи, відразу вкривалися численними зауваженнями, викресленнями, звинуваченнями всезнаючих контролерів громадської думки, а згодом ставали предметом обговорення на багатогодинних засіданнях комітету. Коли б зібрати докупи всі ці зауваження й висловлювання, що так ретельно фіксувалися в "Журнале протоколов засіданий Киевского Временного комитета по делам печати", можна було б скласти не один том смішних і абсурдних, гірких і трагічних курйозів, які протягом століть невідступно супроводжували українську демократичну журналістику й українське красне письменство.

Варто бодай фрагментарно пройтися сторінками таких "Журналів" і перед читачами постане задушлива картина нищення всього українського. Так, 23 січня 1910 року повному розгрому піддавався "Народний календар на 1910 рік", виданий як додаток до газети "Село" першою київською друкарською спілкою. Кримінально підсудними були названі в тому календарі статті М. Грушевського "Пам'ятник Шевченкові", "Коротка історія України", Ю. Сірого "Українська земля" й навіть вміщені на окремих сторінках портрети Т. Шевченка, П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи. І знову, як і в попередньому випадку, — несприйняття історичної правди, стандартні звинувачення в "українському сепаратизмі":

"Южная ветвь русского народа, которая сама себя искони именует Русью, русским народом и для обозначения которой установлен термин "малорусы" (в официальных изданиях, законах, правительственных распоряжениях, школьных и научных картах, учебниках истории и географии), в данном календаре произвольно именуется новопридуманными названиями — "Украина" и "украинский народ", названиями, которые совершенно чужды народным массам...

Объявляя "украинцев" за особый, не русский, народ, составители календаря, вопреки бесспорным фактам науки и

жизни, внушають своїм читателям — крест'янам и рабочим, что русский литературный язык для них, "украинцев", чужой...

Факт соединення Руси с Московским царством в XVII веке... трактується, як жорстоке и несправедливе насильє над українським народом...

Все эти утверждения есть преступная и вредная пропаганда"¹.

Злочинна і шкідлива пропаганда вбачалася запопадливим цензорам не лише в окремих газетних публікаціях чи в пізнавальних статтях із народних календарів, а й у творах Т. Шевченка, на друкування яких це відомство раніше давало дозвіл. Так сталося, зокрема, з "Малим Кобзарем для дітей", що вийшов у видавництві "Український учитель" накладом 3 тисячі примірників. Книга складалася з біографії поета і близько чотирьох десятків підцензурних віршів. Але в біографії, і у віршах було побачено "возбуждение у южно-русского простолюдина враждебного чувства к высшим классам населения и к великорусской ветви русского народа, т.е. преступление по п. 6 ст. 129"².

За цією "злочинною" статтею проходили в цензурному комітеті й окремі твори, надруковані в упорядкованих О. Коваленком і Б. Грінченком збірниках поезії "Український декламатор" (томи перший - третій): у поемі Т. Шевченка "Сон" цензорів обурили слова на адресу Петра I, який "розпинав Україну" і Катерини II, яка "Україну доконала"; в поемі "Кавказ" — думка про зазіхання Росії на чужі території; у вірші "Розрита могила" — докір Б. Хмельницькому за наслідки возз'єднання України з Росією; у поемі І. Франка "Мойсей" — авторське передбачення українському народові, що він незабаром "трусне Кавказом, впережеться Бескидом, покотить Чорним морем гомін хвилі"; у вірші О. Олеся "Я більше не плачу" — звернення до закованого в кайдани народу перестати мовчати і боротися за волю.

У згадуваному "Журнале протоколов..." ретельно зафіксовано хід розгляду ще одного "злочинного" твору — цього разу музичного. Йдеться про кантату М. Лисенка на слова В. Самійленка "До 50-х роковин смерті Т. Шевченка",

¹ ЦДІА у Києві. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 18-10.

² Там само. Арк. 56.

виданої в друкарні Чоколова (Київ) у кількості 500 примірників. Власне, цензуру стривожила не стільки музика, скільки художнє оформлення виданого музичного твору. На обкладинці кантати художником було зображено загін запорозьких козаків на чолі з гетьманом, який мчав до пагорба, де знаходиться могильний пам'ятник Кобзареві. Запорожці бадьорими виразами облич та переможними жестами засвідчували свій урочисто-піднесений настрій, а гетьман булавою показував народові на могилу поета. Ось як "прочитав" цей малюнок черговий цензор:

"Рисунок предвозвещает малоросам восстановление бывшей политической самостоятельности Малороссии, утерю которой Шевченко в своих произведениях оплакивал и к возрождению которой он призывал малоросов стремиться. На стр. 5-7 идея рисунка находит себе подтверждение в тексте: "Его (Шевченко), душа живет, витает между нами надеждой на счастье, на свободу". А вже сам цензурний комітет у висновку, надісланому до столиці, побачив у цьому малюнку й відчув у музиці кантати "возбуждение южной ветви малорусского народа к изменническим деяниям против России, т.е. преступления, предусмотренные п. 1 ст. 129"¹.

Які ж наслідки передбачалися за ці "антидержавні" дії? Найперше, в зазначених вище випадках весь тираж видань підлягав безумовному арешту, а згодом, за поданням до Київської судової палати, — і повному знищенню. До кримінальної відповідальності притягувалися ті, хто мав причетність до видання книги, брошури чи періодичного органу. Така доля, зокрема, не обійшла редакторів М. Рукосуєва (за "Календар на 1910 рік", А. Ямпольської (за "Народний календар на 1910 рік"), М. Старицьку (за окремі публікації в журналі "Світло"), Л. Шерстюк (за брошуру "Про навчання дітей рідній історії"), О. Коваленка (за "Українського декламатора"), С. Веселовського (за статтю М. Грушевського в "Літературно-науковому вістнику" — № 1 за 1910 р. — "Виговський і Мазепа", М. Павловського (за статтю в газеті "Рада" "Мазепинське свято"). І перелік цей можна продовжувати.

Поліційно-репресивна машина працювала безвідмовно:

¹ ЦДА у Києві. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 53.

щойно віддруковані тиражі книг конфіскувалися блискавично. Ось характерний приклад. Буквально другого дня після прийняття рішення про знищення брошури М. Грушевського "Про українську мову і українську школу" управління київського поліцмейстера в своєму донесенні Центральному цензурному комітетові повідомило, що названа брошура "конфіскована повністю, в количестве 3700 экземпляров. Из них: 3230 — в типографии, 470 — в магазине "Литературно-научового вістника"¹. Бували, щоправда, випадки, коли окремим, "засудженим" до знищення, книжкам просто щастило. Для прикладу, за донесенням того ж управління київського поліцмейстера із виданих у світ 450 примірників брошури "Ще не вмерла Україна" з текстом національного гімну вдалося перехопити лише 210 примірників. Інші вже встигли розійтися по руках не байдужих людей.

А ось драматична доля Шевченкового "Кобзаря", виданого 1911 року "Благодійним товариством видання загальнодоступних і дешевих книг". Власне, це було перевидання дозволеного цензурою в 1907 р. такого ж "Кобзаря". Чотири роки книга вважалася законною, вільно передавалася від читача до читача і раптом визнається шкідливою. Влада конфіскувала її, а видавці були притягнуті до кримінальної відповідальності. Постановою петербурзької судової палати належало було вилучити цілий ряд поем Шевченка і внести скорочення в 21 вірш. Незважаючи на апеляційні скарги видавців, сенат затвердив цю постанову суду².

Серед інших видів цензурних репресій проти українського слова можна виділити такі:

- відмова в реєстрації україномовного друкованого органу з надуманих причин неблагонадійності його програмних ідей. Приклад — невдала спроба Д. Чикаленка заснувати щоденну газету "Громадське слово" та щомісячник "Нове життя". Можновладному чиновникові цензурного відомства здалося, що "видання ці домагатимуться переміни існуючого ладу в Росії"³;

¹ ЦДІА у Києві. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 161.

² Дело о "Кобзаре" // Украинская жизнь. 1913. № 1. С. 120.

³ Нова громада. 1906. № 1. С. 152.

- вилучення з тексту вже набраної газети чи журналу речень, а то й цілих абзаців, що з якихось причин не подобалися цензоріві. Підтвердженням цьому є історія з надрукуванням у російсько-українському журналі "Огни" (№ 17, 1912) автобіографічного тексту листа Б. Грінченка, в якому висловлено погляд покійного письменника на необхідність проведення просвітницьких заходів серед трудящого люду. Така думка була визнана Київським цензурним комітетом шкідливою і в журналі з'явився між чотирма початковими рядками листа і підписом письменника майже цілий стовпчик білої плями;¹

- заборона вміщувати в україномовних виданнях статей ряду авторитетних серед української інтелігенції авторів, які, однак, в перекладі російською мовою безперешкодно публікувалися в російських виданнях. Таку вибірковість цензури, скажімо, відчув на собі С. Єфремов при спробі публікації в одному з україномовних часописів своєї статті "З громадського життя"².

Свавілля цензурного комітету і його підрозділів на місцях чинилися на загальному фоні наростаючої боротьби з українством адміністративними, судовими, поліційними заходами. Для їх здійснення широко залучалися чиновники земств, шкільної, медичної, поштової і навіть церковної адміністрації. Сумна, безпросвітна картина постає перед очима, коли знайомишся з численними повідомленнями з місць, які постійно друкувалися в періодичних україномовних виданнях цього періоду. Ось лише деякі з них.

Завідуючий бібліотекою м. Острозька Воронежської губернії відмовився прийняти до бібліотечного фонду подаровані українські книги – твори М. Коцюбинського, М. Грушевського, В. Винниченка, мотивуючи це тим, що перелічені книги загрожуватимуть... безпеці бібліотеки.

Звенигородська повітова земська управа відмовилася поширювати серед селян безплатні брошури відомого в Україні популяризатора Є. Чикаленка "Розмова про сільське хазяй-

¹ Гетманець Г. К истории цензурных отношений к украинскому слову // Украинская жизнь. 1912. № 5. С. 110.

² Животко А. Історія української преси. Мюнхен. 1989. С.191.

ство". Управа мотивувала таку відмову тим, що книга написана "на искаженном русском языке" й малозрозуміла селянам.

Кременчуцька земська управа запропонувала своєму агрономові "всю литературу на малорусском языке изъять из употребления и возвратить обратно".

На запит української інтелігенції міста Василькова про дозвіл постановки українського спектаклю одержано відмову: "Если угодно побаловаться на праздники, выбирайте что-либо русское, а украинское не разрешаем".

Інспектор Хорольського реального училища під час відвідування квартир вихованців розшукував українські книги. Знайшовши в одного учня "Літературно-науковий вісник", він пригрозив суворим покаранням власнику "мазепинського" журналу.

Навіть такий короткий перелік прикладів засвідчує, що практично кожна, бодай найменша спроба культурно-просвітницького розвою серед українського населення контролювалася могутнім бюрократичним апаратом і методично спрямовувалася виключно у великодержавницьке русло. Найменші потуги української інтелігенції захистити свої права, звертатися до народу його рідною мовою, підвищувати його освітній рівень натикалися на глухий мур заборонництва.

Залишається лише дивуватися й захоплюватися, як в таких жахливих умовах реакції, справжньої антиукраїнської істерії, зчиненої передусім на урядовому рівні, українське друковане слово все ж пробивалося до свого читача, будило його думку, піднімало народ з колін.

... Нині, в непросту добу утвердження української державності, доводиться констатувати наявність абсурдної й болючої для нашого народу тенденції, коли природному процесові відродження української мови й культури на рідній землі певними політичними колами чиниться опір, коли знову почастишали голоси про необхідність законодавчого закріплення "державної двомовності" з підведенням під цю вимогу тези про "історически сложившуюся ситуацию". Все це спонукає науковців нині пильніше вивчати й аналізувати уроки нашої давньої й недавньої історії. Бо саме в ній можемо віднайти глибокі й переконливі відповіді на наші вічні запитання: хто винен, чому так сталося? Аналіз уроків неодмінно виведе на ті чинники, які методично й цілеспрямовано

підривали пошану до українського слова, відтіснили його на другий план, на багато літ наклали негативний відбиток і на психологію українського громадянства, і на рівень національної свідомості певної частини українців.

Чесний і небайдужий аналіз таких уроків і пропонують читачеві автори "Українського питання". Немало цих уроків аналізується тут крізь призму російсько-українських відносин, які волею історії завжди загострювалися в переломні для України періоди. Так було після революційних подій 1905 року, коли бурхливе відродження української ідеї відразу ж зустріло на своєму шляху шалений опір старої імперської поліційно-репресивної адміністрації, яка налякала-ся першої реальної загрози розвалу "тюрми народів". Так було після 1917 року, коли за вказівкою Леніна армія Муравйова потопила в крові молоду Українську державу за її спробу одержати повну незалежність від Москви. Така ж ситуація складається й нині, коли певні кола російського суспільства ніяк не можуть змиритися з думкою про Україну як про самостійну державу і не проти повести сьогодні під гаслом захисту інтересів російськомовного населення новий наступ на відновлення "єдиної й неподільної" імперії.

Історія повторюється. Тому так багато роздумів, переживань авторів цієї книги безпосередньо стосуються наших сьогоднішніх неспокійних буднів. Тому так багато їхніх передбачень, сподівань звернені до завтрашнього дня вільної Української держави. Дня обнадійливого, світлого.

Микола Тимошик,
кандидат філологічних наук

Передмова до першого видання

Українське питання останнім часом привертає до себе особливу увагу націоналістичної преси і націоналістично настроєних кіл російського суспільства. Провідні представники російського войовничого націоналізму присвятили українському руху ряд статей, брошур і навіть об'ємні книги, у яких, однак, читач, мало знайомий з питанням, не знайде ні об'єктивного висвітлення, ні навіть достовірного підбору фактів. Націоналістична тенденція з її атрибутами — нетерпимістю й обскурантизмом — наскрізь проймає ці твори, написані з певною метою — залякати правлячі сфери примарою навислої небезпеки і посилити репресії проти українства.

І все ж, безпристрасне висвітлення українського питання необхідне. У зв'язку з поворотом європейської громадської думки, яка визнала величезну важливість національного моменту в прогресі політичному, соціальному і економічному, російське суспільство починає віддавати належну увагу черговим національним питанням. Водночас, у суспільну свідомість уже проникає думка, що серед питань державної ваги українське питання посідає далеко не останнє місце; але, незважаючи на це, значна частина суспільства виявляє ще в українському питанні велику необізнаність; брак фактичного матеріалу і спеціального вивчення питання породжує відому нестійкість навіть у принциповому ставленні до українського

руху і відкриває простір впливу упереджених ідей і націоналістичних навіювань.

А оскільки націоналістичний погляд на український рух, як на явище протидержавне, здавна слугує вихідним пунктом і для урядової політики, то в результаті довкола українського питання в Росії створилася вкрай тяжка атмосфера ворожості, підозрливості та адміністративних діянь, спрямованих на найчутливіші сторони національного життя українців, що викликає природне роздратування і невдоволення навіть серед байдужих до політики елементів українського суспільства. Націоналістичне трактування українського питання огортає його туманом, за яким важко розгледіти справжню його природу, навіть для тих, хто хоче познайомитися з ним справді добросовісно; трудність оця ускладнюється для великоросів ще й тим, що вони, самі не знаючи утисків у національній галузі, не можуть поставити себе в становище позбавленої прав національності, яка переживає всю гіркоту образу у відмові в задоволенні природних і законних національних потреб.

Мета цієї книги — дати російському суспільству матеріал для вироблення правильного принципового ставлення до українського питання, внести до його оцінки необхідну об'єктивність і спокій висвітленням тих сторін і основ українського руху, які на сьогодні або ігноруються, або переверчуються його антагоністами. Видавці вважатимуть своє завдання досягнутим, якщо цьому нарисові вдасться хоча б частково роз'яснити нагромаджені довкола українського питання упередження і непорозуміння, розкрити тісний зв'язок українського руху з глибокими коріннями народного життя і довести поєднання задоволення українських прагнень із загальнодержавними інтересами.

1914.

**І. Основні елементи
української національної
ідеї**

Найзнаменнішою особливістю українського національного питання є його виняткове становище в ряді інших національних питань, висунутих російським життям. Постулати, що входять до складу будь-якого національного руху, цілком зрозумілі й не викликають заперечень, поки йдеться про принципову точку зору, і відразу ж піддаються сумнівам, як тільки справа торкнеться української народності. Нікому в голову не прийде оспорювати право на самостійний культурний розвиток найдрібніших розгалужень слов'янського племені – словаків, словинів, кашубів та ін.; не стануть заперечувати цього права й за азіатськими інородцями – бурятами, киргизами, хіба тільки засумніваються в можливості для цих племен піднятися над тим рівнем майже первісної культури, на якому їх залишила історія. Але щодо багатомільйонної української народності, яка тисячу років живе історичним життям, – ті ж самі незаперечні права часто цілком ігноруються, а на їх місці виникає утилітарна точка зору: чи корисний український рух для панівної великоруської народності. За такої висхідної точки судження не дивно, що українське питання, яке багато разів протягом XVIII – XIX століть висувалося в різноманітних формах українським суспільством, до нинішнього часу ще не розв'язане остаточно.

Негативне ставлення до українського питання базується, здебільшого, на сумнівах у законності й можливості досягнення українських національних устремлінь, а також на по-

боюваннях за долю загальноросійської культури і державності на випадок задоволення цих устремлінь.

Відправні точки в обох випадках, як видно, діаметрально протилежні, — адже нездійсненні устремління не повинні б викликати ніяких серйозних побоювань, але насправді — і переконання в необґрунтованості українського руху, і страх перед його зростанням дивним чином уживаються в одних і тих же людях, і вже це одне вказує на присутність в доказах, що висуваються проти українства, елементу упередженості.

Сумніви щодо права української народності на національне самовизначення звичайно базуються на думці про відсутність яких-небудь значних несхожих ознак між великоросійським і малоросійським населенням, причому ті, хто дотримується цього погляду, прагнуть довести, що український національний рух не має під собою реальних підстав ні в минулому, ні в сучасному житті українського народу і є звичайною інтелігентською вигадкою.

Відмінність великоросійського і малоросійського типів, як результат історичного життя

Звертаючись до висвітлення питання з цього боку, необхідно, передусім, обмовитись, що в даному випадку не може бути й мови про якусь тяжбу двох народностей на основі старих історичних прав і обов'язків. Було б нерационально обґрунтовувати сучасні національні вимоги на історичних правах, якими б бездоганними не були ці останні: історичні довідки можуть слугувати лише для з'ясування тих фактів сучасної дійсності, основи яких коріняться в більше чи менше віддаленому минулому житті народу і які тому є природним і необхідним результатом історичного процесу народного життя з усією багатогранністю його умов.

Відмінність між великоросійським і малоросійським відгалуженнями руського племені сягає дуже віддаленого часу, гублячись у тому доісторичному минулому, коли взагалі почалося розшарування слов'янства.

Перший літопис зображує руських слов'ян роздрібненими

на декілька відгалужень, із своєрідними звичками, звичаями і взагалі з такими етнографічними відмінностями, які мимоволі звертали на себе увагу сучасників і які не зникли з укоріненням єдиного княжого роду і з розповсюдженням християнства; "імяху, — говрить літописець про руські племінні відгалуження, — звичаї свої і закон отець своїх і преданья, каждо свій нрав" і потім досить детально описує відмінності їхнього побуту: "поляне бо своїх отець обичай імуть кроток і тих", "а древляне живаху зверинським образом", "і радимичі, вятичі, і севєр один обичай імяху" і т.д.

Отже, історичне життя застає слов'янські племена вже розвинутими в окремі типи, різноманітність яких достатньо пояснюється відмінністю природних умов їх географічного розподілу. Фізичні умови країни, клімат і якість ґрунту, умови праці не згладжували, а підтримували місцеві особливості окремих племен. В одних умовах проходило життя племен південної групи, родоначальників нинішньої української гілки — полян, древлян, сіверян, уличів, тиверців, дулібів, у басейні середнього і нижнього Дніпра, Дністра й Дону, в полосі теплого клімату і родючого ґрунту, значною мірою відкритою для нападів кочових вихідців з азіатських степів; іншими були умови існування предків нинішніх великорусів і білорусів — кривичів, дреговичів, радимичів, вятичів, які посіли області верхнього Дніпра і верхів'їв Західної Двіни та Волги і під захистом природних перепон вони таким чином мали можливість створити міцніші центри державного життя. Розділені один від одного величезними просторами, дрімучими лісами, непрохідними болотами, за первісних шляхів сполучення і первісних умов взаємних відносин, племена ці мало знали один одного і проживали кожне своїм особливим життям, розвиваючи ті особливості життєвого укладу й етнічного типу, з якими вони вже з'являються на зорі історичного періоду свого існування. Навіть епізодичні контакти вказаних груп народностей з іноплеменними стихіями приводило кожному з них у цілком відмінне етнографічне середовище і наклало свій особливий відбиток на тип, побут, мораль тої чи іншої народності. Народності великоруської групи живуть в ближчому сусідстві з фінськими племенами, поступово колонізують їхню територію і приймають їх до складу свого етнічного типу; південні народності групи малоруської фор-

муються в сусідстві і за участю тюркських елементів, які спорадично розливалися південними степами й рівнинами.

Політичний зв'язок руських племен під владою однієї (київської) династії, з переважаючою політичною і культурною роллю південної групи, не міг за таких умов їхнього життя згладити особливості їхнього побуту і, тим більше, — вплинути на об'єднання етнічного їх типу, оскільки окрім своєї недовготривалості зв'язок цей був далеко не повним; він не торкався самих глибин народного життя і, крім того, удільна система князівського правління значною мірою йшла за поділом князівств у межах етнографічних кордонів окремих народностей. Так, племена, розділені простором, умовами і всією обстановкою життя, віддалялися природним розвитком їхніх особливостей.

Татарське нашествя рішуче перервало спільне життя і загальний державний розвиток двох головних груп руського племені й подальше згодом історичне існування їх пішло різними шляхами; життя їхнє розвивалося протягом ряду століть цілком самотійно, сприяючи не об'єднанню, а відокремленню їх національного — фізичного і духовного — типу. На півночі виростають нові політичні центри, які поступово об'єднують народності великоруської гілки. На території ж малоруських народностей, які витримали головний удар азійських кочівників, державне життя падає і малоруські елементи входять до складу інших держав — спочатку Литви, потім Польщі, перебувають у відмінних від великоруських умовах суспільного ладу і права, потрапляють у сферу інших впливів — політичних (конституційний державний лад Польщі), соціально-економічних (денаціоналізація і відокремлення вищих верств нації від народу, боротьба між народною масою і привілейованими класами), культурних (перевага західного впливу над візантійським) і навіть частково релігійних (унія). Політичне об'єднання українського народу з великоруським у складі російської держави починається лише з половини XVII ст. (а культурне і суспільне — ще через століття) і завершується лише наприкінці XVIII ст. (приєднання Поділля здійснилося в 1793 р.), причому все ж доволі значна частина української території з населенням близько 5 мільйонів продовжувала до самого останнього часу залишатися у складі не російського державного організму.

Навіть у тих українських землях, які приєднані були до Росії, політичний акт приєднання, який суттєво змінив політичні і, у зв'язку з ними, соціально-економічні умови народного життя, майже не вплинув при цьому власне на національне життя української народної маси; національне життя народу стикалося з офіційним життям і взагалі із сферою нових відносин лише незначною мірою; побут, мова, весь національний вираз і характер народного життя продовжували не лише існувати в недоторканості, але й розвиватися в тому напрямку, який визначався національною стихією.

"Таким чином, – говорить академік О.М. Пипін¹, – уже з давнього періоду існували умови, які породжували етнографічну різноманітність. Коли потім протягом декількох століть Південна і Західна Русь проводили в усьому окреме від Півночі політичне життя (а крайній західний кут, Галичина і Угорська Русь, проводять його й донині), природньо, що племінні гілки ще віддалялися. В Московській Росії утворився остаточно тип великоруський, якому належить об'єднання середньої та північно-східної Русі й створення міцної деспотичної держави, яка лише з Петром великим зближується з європейською освіченістю. На Русі південно-західній руський тип склався, під впливом козацтва, в патріархально-демократичному дусі, і боротьба з Польщею, що викликала всю енергію народу, затулила у спомині південного руського народу старі перекази, що зберігалися однак на півночі і ввела нові побутові риси" ("*История славянских литератур*").

Антропологічні та етнографічні відмінності

Як бачимо, дані самою природою племінні особливості й відмінності не лише не могли стертися протягом століть окремого життя, але, поступово розвиваючись, знайшли собі вираження в двох національних типах, які в безпосередній народній самосвідомості отримали влучне визначення в кличках "кацапа" і "хохла". Відокремленість цих двох національних типів очевидна вже при простому погляді

на представників цих, за термінологією Костомарова, двох руських народностей. "Навряд чи хто, вільний від упереджених великорусько-націоналістичних думок, — говорить академік Ф.Є. Корш², — визнає тотожність типів великоруського і малоруського, якщо тільки порівняти, з одного боку, портрет, наприклад, Писемського і Толстого, з іншого — Гоголя і Шевченка, характерних представників двох українських типів — вузькокісткового з довгим носом і ширококісткового з коротким і товстим носом" ("*Националистическая наука*"). Сучасні антропологічні дослідження, — щоправда, ще далеко не повні й не багаточисельні, — вказують на наявність в українському типі відмінних його особливостей фізичного характеру (форма черепа, зріст, співвідношення частин тіла, кольору шкіри, очей і волосся*).

Знайомство ж із етнографічним матеріалом вказує на оригінальність народної творчості — матеріальної й духовної, що свідчить про оригінальність психічного життя, про особливості національного характеру. Найхарактерніший вираз своєрідної матеріальної культури українського народу бачимо в національному костюмі, житлі, начинні й взагалі в усій домашній обстановці, в знаряддях промислу і виробництва. Це — нинішній живий літопис національного життя в його видимих формах, відмінних від великоруських національних форм.

* "Малороси, — говорить проф. Д. Анучин, — представляють, в загальному, відмінність від білоросів і великоросів передусім за своїм зростом, який у середньому (за даними про військову повинність 1874-88 рр.) на 1-4 сантиметри вище. Хоча такі ж величини зустрічаються і в деяких великоруських повітах, але в Малоросії немає малих величин (163-162 сантиметри). Подальші відмінності складають: великий відсоток темноволосих (60-70 відсотків), темнооких (нерідко також і голубооких) і смуглолицих, порівняно з білоросами та великоросами і особливо з поляками: дещо більша довжина ніг (особливо бедер). Голова абсолютно і щодо зросту не велика (як і місткість черепа), лоб і ніс також, тоді як нижня третина обличчя має порівняно великі розміри; за формою переважає голова коротка й широка, дещо більшою мірою, ніж у поляків і великоросів... За славами П. Гильченка, деякі із розмірів голови й обличчя надто близько підходять до відповідних розмірів то іранців (осетин та ін.), то тюрків (наприклад, кримських татар). Не підлягає сумніву, що малороси прийняли в себе немало крові стародавніх тюркських народів Південної Росії, — принаймні більше, ніж великороси, які зате асимілювали фінські народності" ("*Малороссы*". *Энциклопедический Словарь Брокгауза и Эфрона*. Т. XVIII).

Етнографічне вивчення українського народу виявляє типові особливості і в народній психології, в характері, в складі сімейних та суспільних відносин, у побуті, що історично склався, — приватному і суспільному. Проф. Анучин³ констатує, що "малороси відрізняються від великоросів багатьма рисами свого розумового і морального складу" і вказує на відмінності в темпераменті й характері під "впливом навколишньої природи і всієї ходи історії, іншої, ніж на півночі" ("Малороссы"). Водночас, говорячи про типові особливості великоруської народності, той же учений зауважує: "Всі подібні (психологічні, побутові й етнографічні) відмінності (між великоруською і малоруською народностями) обумовлюються частково впливом природи і клімату, частково різними для обох народностей культурними впливами, частково, зрештою, різницею темпераменту, характеру, почуттів, смаків, успадкованих від далеких предків і які розвивалися в різних умовах. Ця відмінність духовного характеру проявляється і в змісті пісень та музики, і в ставленні до природи та релігії, і в сімейному та суспільному побуті, і в розвитку промисловості й торгівлі, і в народних типах та ідеалах" ("Великороссы". *Энциклопедический словарь Брокгауза. Т. V*).

Найтиповішою особливістю духовного складу українця вважається гумор (яскравий прояв цієї риси — у творах Гоголя та інших українських авторів). Серед інших особливостей української народності, що виникли на ґрунті економічних та побутових умов її життя, звично вказується також на розвиток індивідуального начала за рахунок суспільного (дрібленість сімей, подвірна форма землекористування, слабкість общинного ладу), переважання інтелекту й почуття на шкоду практичній діяльності і, внаслідок того, творчість у галузі переважно інтелектуальній та естетичній. Названі властивості психіки українця під впливом природних умов розвинули в ньому уявлення (схильність до символів, до образів, порівнянь), спонукали його до чутливості, до ліризму, музичальності (сповнені почуття, мелодійні українські пісні), а в галузі релігійній надали йому байдужість до догматичних суперечок, до догматики і взагалі до формального боку релігії... Розвиток інтелекту й почуття відбивається на активності характеру українця: йому важко відважитися, але, вже

відважившись, він наполегливий у досягненні своєї мети ("хохляцька впертість").

Незважаючи на винятково несприятливі історичні умови, народ відстояв свою національність і зберіг її в усьому багатстві й різноманітності типових її особливостей. Українська народна маса виявила дивовижну стійкість в національному відношенні. Протягом останнього півторастолітнього періоду, за який є етнографічні записи і в яких українське народне життя власне і могло піддатися денаціоналізуючому впливу, народний побут і народна творчість не змінили свого національного характеру. "Навіть вороги українського руху, — говорить проф. М.П. Чубинський⁴, — змушені визнати, що помічається лише початок "асиміляції", що "малороси не перетворюються на великоросів" (слова академіка О.І. Соболевського⁵). Щирі сумніви в цій галузі є звичайно результатом відсутності безпосереднього знайомства з українським життям і з науковими працями, що характеризують це життя.

Достатньо познайомитися з капітальними працями з етнографії і ми побачимо, що ряд тяжких заходів, аж до заборони Євангелія українською мовою, а потім школа, загальна військова повинність та інші фактори, які по суті ведуть до нівелювання, виявилися безсилями; процес денаціоналізації торкнувся вищих прошарків (як це часто було і в історії інших народів), але народні маси виявилися стійкими і не здатними до злиття. До останніх років продовжується національна творчість, зберігаються свої звичаї, живуть і розвиваються самобутні соціальні й правові погляди. Навіть спостерігаючи переселенців у далекі краї, ми бачимо, що вони осідають групами, створюють (наприклад, в Сибіру, на Уралі) окремі "хохляцькі кінці" в поселеннях і, незважаючи на відірваність від батьківщини, стійко і твердо зберігають свої національні особливості, не зливаючись з великоросами. Тим більше це має місце на батьківщині, де після 8-10 років ні в колишнього школяра, ні в колишнього солдата ви ні в чому і, зокрема, в мові майже не знайдете слідів великоруського культурного впливу.

Таким чином, процес асиміляції виявляється значно менше глибоким, ніж це багато хто добросовісно передбачає; його стан аргументом на користь необхідності злиття не може бути

визнаним: злиття не відбудеться ("Украинская национальная идея и ее постулаты").

Українська мова, як найсуттєвіша і найяскравіша риса народної індивідуальності

**Історичні основи
осібності
української мови**

"Все, що тільки складає індивідуальність народу, зводиться в кінцевому результаті на мову його; останні елементи, що утворюють індивідуальний народний організм, — почуття, поняття, мораль, громадянський і цивільний лад, — можуть змінюватися, не впливаючи на самобутність народної індивідуальності, поки лише народ зберігає свою мову" (О.М. Пипін). Мова і є найбільш виразною, типовою особливістю української народності. В історії української мови значною мірою повторюється історія самого народу. Відособленість найголовніших говірок руського племені здійснилася ще в незапам'ятні доісторичні часи. "Ще в епоху доісторичну, — читаємо в записці Академії наук "Про відміну утисків друкованого малоруського слова"⁶, — загальоруська мова являла в окремих частинах своїх різкі діалектичні відмінності, що дають підстави допускати споконвічний поділ руського племені на три групи: північноруську, середньоруську й південноруську. Південноруські пам'ятки давньої нашої писемності XI і XII століть, як вперше доведено академіком О.І. Соболевським, являють ряд типових особливостей малоруської мови: з них можна з впевненістю зробити висновок про значне віддалення південноруських (малоруських) глук як від середньоруських, так і від північноруських вже в період дотатарський. Цьому віддаленню не могло завадити й те політичне об'єднання руських племен, яке бачимо в X і XI століттях; навпаки, розпад руської землі на уділи, посилення нового політичного центру в басейні Оки і верхньої течії Волги, падіння Києва в другій половині XII століття — все це значною мірою відокремлює південно-західну Русь, а нашестя татар довершує це відокремлення. Пізніше, в межах литовсько-руської держави, південноруські племена знаходять умови для зближення з іншими руськими племенами, а

саме з тією західною гілкою середньоруських племен, яка лягла в основу білоруської народності. Лише пізніша колонізація XVII і XVIII століть зближує великоруські й малоруські племена в басейнах Сейму, Дінця й Дону. Таким чином, історичні умови сприяли повному розладу південно-західної Росії (Малоросії) і області, зайнятої великоросами: звідси суттєві відмінності в мові обох народностей – великоруської і малоруської. Історичне життя цих народностей не створило спільної для них мови; воно, навпаки, ускладнило ті діалектичні відмінності, з якими предки малоросів, з одного боку, великоросів – з іншого, виступають на початку нашої історії".

**Літературні
пам'ятки
української мови**

Першими письмовими пам'ятками на Русі були церковно-богослужбові книги в перекладі на давньоболгарську мову. Крізь цю основу умовної церковної мови з перших же кроків нової писемності починають проростати елементи живої народної мови і, чим ближче даний пам'ятник за змістом і за духом до народного життя, тим сильніша в ньому народна стихія місцевої живої розмовної мови. В писемності стародавнього періоду елементи народної мови доводиться ще виловлювати в морі церковнослов'янщини; але потім народна стихія дає про себе знати все більше, поки не отримує, в деяких пам'ятках, переваги над церковнослов'янською основою.

В писемності XIV століття український елемент проби-вається вже помітним струменем; "з XIV століття ми знаходимо надзвичайно особливу цілком визначену малоруську мову" (Ф.Е. Корш. "Украинский народ и украинский язык"). Підкоряючись культурному впливові приєднаних областей, литовський уряд приймає мову їхнього населення в якості офіційної державної мови і канцелярський стиль того часу виробляється на білорусько-українській основі. Тим більше повинна була проявитися народна мова у творах власного літературного характеру. Літературні пам'ятки уже свідомо наближаються до національної стихії і пишуться "простою мовою і діалектом". Це прямо спонукалося тодішніми умовами культурної боротьби українського народу за віру й народність. Головною умовою успіху в цій боротьбі була доступність освітніх засобів широким народним верствам, для

чого, звичайно, вимагалася загальнодоступність тодішньої науки й літератури і, передусім, мови. І ось, ще з кінця XIV століття в церковних книгах з'являються приписки з тлумаченнями "простою мовою" церковнослов'янського тексту, а в XVI столітті робиться вже цілий ряд спроб перекладу тексту священних книг на народну мову (серед таких перекладів заслуговують особливої уваги так зване Пересопницьке Євангеліє⁷ 1556–1561 рр., переклад Євангелія, надрукований в друкарні Тяпинського⁸ близько 1580 р., переклад Євангелія священника Василя Негалевського в 1581 р.). Тим свідоміше було звернення до живої народної мови в тлумаченнях священного тексту – в багатьох "Учительних Євангеліях", що видавалися "для кращого вирозумлення люду християнського посполитого", а особливо в тій літературі, яка викликана була культурно-національним рухом того часу: в обширній полемічній літературі, в дослідженнях з мови та історії (граматики, словники, "кронички", літописи). Ще природнішим для тодішніх письменників було застосування живої народної мови в творах світської писемності – в поезії ("віршах") і драмі.

Так жива українська мова все більше й більше проникала в писемність, що розвивалася на Україні, стаючи все більше помітною на фоні умовної книжкової мови і навіть нерідко повністю замінюючи цю останню. Врешті-решт українська народна стихія настільки вкорінилася в книжковій мові, що виявляє життєвість і після того, як умови політичного й культурного життя на Україні радикально змінилися. І ця стихія не може бути витравлена з творів навіть тих українців, які від часу реформи Петра великого вважалися поборниками цієї реформи у великоруських центрах і твори свої призначали не для українських верств (Феофан Прокопович⁹, Стефан Яворський¹⁰, Св. Дмитрій Ростовський¹¹ та ін.).

Від часу Петра нова російська література, зберігаючи на початку багато церковнослов'янського елементу, починає вже розвиватися на основі народної стихії мови великоруської, поступово очищуючись від нашарувань з інших мов, у тому числі української. Водночас рідній мові українського народу різноманітними заборонами закриті були шляхи природного розвитку: вона усунута з школи, адміністрації й пережила різноманітні заборони щодо преси. Але енергія

національної творчості, що нагромадилася протягом століть народного життя, не могла вичерпатися ні під новими культурними впливами, які були досить поверховими й тому не могли заторкнути глибин народного життя, ні, тим більше, під впливом зовнішніх репресій, які не могли торкнутися побутового вживання рідної мови. Народна маса й близькі до неї кола місцевої інтелігенції продовжували жити в своєму світі національного світогляду й побуту і живилися продуктами своєї національної творчості – не лише народної, живої, але й книжкової.

Як бачимо із сучасного нам багатства народної української словесності, народна творчість зовсім не переривалася, незважаючи на всі експерименти над народною думкою. Стихія народної мови, усунута з русла свого нормального широкого літературного розвитку, проявляється в тих творах книжкової словесності, які стояли поза тодішніми офіційними відносинами і автори яких, будучи не чужими до тодішньої освіченості, не поривали однак зв'язку з українською народною масою. Найбільшу близькість до народної мови і духу зберегли, звичайно, поетичні твори тодішньої книжкової літератури найрізноманітнішого характеру: моралістичного, історичного, сатиричного, побутового і, головним чином, ліричного. Про народність цих творів можна судити з того, що багато з них стали по-справжньому народними (наприклад, пісня поетеси Марусі Чураївни¹² "Ой, не ходи, Грицю", пісня козака Климовського "Їхав козак за Дунай", пісня "Ой, біда тій чайці", що приписується гетьману Івану Мазепі¹³, історична пісня запорозького кошового Антона Головатого "Ей, годі нам журитися, пора перестати" та ін.). В шкільних трагікомедіях з їх обов'язковими, за правилами піітики, "важливими думками, гучними словами і майже царственним перифразом", вміщувалися між діями релігійної драми так звані інтермедії – "міжвкиненими дотепними ігрищами", щодо яких тодішня піітика ставила необхідну умову, аби вони писалися "словами жартівливими, низькими, загальноновживаними, складом простим, сільським, мужицьким". Це були живі сценки з народного побуту і мова їх – народна українська мова, іноді лише з польським чи слов'янським забарвленням. Більшою чи меншою мірою близькою до народної була мова поширених у XVII і XVIII століттях творів

історичної письменності (наприклад, літописи Самовидця¹⁴, Грабянки¹⁵, Величка¹⁶). Бачимо в цей час, очевидно викликані попитом, і книги практичного характеру; така, наприклад, написана чистою мовою "Книжиця для держави, що вказує, як рятувати в хворобах всякую скотину".

Наскільки взагалі було великим практичне значення у XVIII столітті української мови не лише в приватному побуті, але й навіть у місцевих офіційних стосунках, адміністративних і судових, вказує спроба гетьмана Скоропадського¹⁷ в 1721 р. місцеві закони "перекладати на тутешню говірку". А наскільки великою була любов тодішніх українців до свого рідного слова і наскільки взагалі жива і сильна була течія народності, що не переривалася в зовнішніх умовах, які сковували холодом, можна було бачити з того, що коли після півторастолітніх заходів русифікації з'явилася відома "Енеїда" Котляревського, вона стала знаною читаючій українській публіці ще в рукописних списках і поява її в пресі наперекір бажанню самого автора викликана була широким попитом на неї.

Національні стихії в російській і українській мовах

Традиція української народної стихії в писемному слові, таким чином, не лише не переривалася протягом восьми-столітньої історії українського народу, але все більше міцніла — навіть і тоді, коли після широкого і вільного прояву народної самодіяльності українське слово повинне було формально зійти зі сцени життя й пробивати собі шляхи в малопомітних для стороннього ока глибинах народного життя. Як не вдалося свого часу церковній слов'янській мові витіснити й заступити народну мову, так пізніше російська літературна мова не могла заступити собою української мови і з тієї ж причини — внаслідок відмінностей національної основи тої чи іншої мови. Ілюзія єдності літературної мови могла триматися лише доти, поки в книжкову мову значною мірою входила стихія церковнослов'янська, однаково загальна як російській літературній, так і українській мові.

Це, звичайно, не могло тривати довго. Російська літературна мова не могла триматися в рамках церковнослов'янської стихії і повинна була міцно стати на національний

грунт. Це і бачимо з початку XVIII століття. Якщо Кантемір, як не великорос за походженням, ще вагався, то Ломоносов, геніальний архангельський мужик, розв'язав це питання — і теоретично, й практично — на користь великоруської стихії російської літературної мови. Мова ця, як мова російської освіченості й держави, набуває значення загальнодержавної ("загальноросійської"), але в національній основі своїй залишається мовою великоруською, однаково протягом всієї її літературної історії — від Ломоносова до Чехова, від Феофана Прокоповича до Короленка. Загальноросійська в державному значенні, російська літературна мова ніколи не була загальноросійською в значенні поєднання й об'єднання в ній особливостей малоросійських нарівні з великоросійськими, незважаючи на участь українських сил в російській освіті й літературі й безсумнівний вплив їх на результати російських культурних надбань. "Вплив цей, — роз'яснює Академія наук у своїй записці¹⁸ на запит комітету міністрів, — відбився й на нашій літературній мові, але він був минушим, зусилля великих письменників наших все більше зближували книжкову мову з народною і ніщо ще не зупинило того напрямку, який уже наприкінці XVIII — початку XIX століть зробив нашу літературну мову сповна великоросійською, звільнивши її, між іншим, від привнесеної малоросійської вимови, не чужій, на думку проф. Будде, мові Ломоносова й Сумарокова. Великоросійська літературна мова, що в основі своїй є строкатою сумішшю церковнослов'янських елементів (у галузі лексичній і частково граматичній) з елементами живої мови великоруських племен віддавна, можна сказати з XIV століття, набувала все більше й більше народного відтінку. Її розвиток саме в цьому напрямку зупинявся двічі — вперше у XV столітті, коли їй довелося витримати боротьбу з інослов'янськими племенами, що знову насунулися із слов'янського півдня; вдруге — у XVII столітті, коли її наводнили особливості малоруської книжкової мови. Але великоруська стихія двічі вийшла переможницею, й нашу літературну мову, мову освічених класів й писемності всіх родів варто визнати цілком великоросійською. Підстав назвати тепер цю мову "загальноросійською" ми не бачимо, бо вона не являє собою амальгами¹⁹, в якій би, хоча й нерівномірно, відбилися особливості всіх живих руських

говорів" (Імператорська Академія наук. "Про відміну утисків малоросійського друкованого слова").

Паралельно з розвитком російської літературної мови на великоруській народній основі протягом уже більше століття розвивається також на своїй народно-національній основі й літературна мова українська, причому такий паралельний розвиток кожної мови, природньо, все більше індивідуалізує їх, збільшуючи взаємне розходження їх, а не зближення. Якщо за таких умов і може йти мова про загальноросійську мову, то таку мову, йдучи за загальним законом розвитку мов, варто шукати не попереду, не в наступному злитті мов, які диференціюються, а позаду, в тій прамові, з якої виділилися великоруська і малоруська стихії й повернення до якої, звичайно, вже бути не може.

З цією доісторичною руською мовою наступні великоросійська і українська мови або наріччя, як би не називати їх, перебувають в однаковому генетичному відношенні. Витікаючи з нього паралельними потоками, вони потім самі розділяються на наріччя й говори, цілком незалежні від наріч і говорів великоросійських. Одне слово, щодо двох руських мов можна сказати те ж саме, що й про два руські племені: в даному випадку фактично постають два окремі племені й дві окремі мови.

Мова чи наріччя Наведені факти розвіюють і ті сумніви, які виникають у деяких публіцистів та вчених на ґрунті взаємного ставлення до російської та української мови, а саме: вважати українську мову мовою чи діалектом російської мови. Терміни "мова" і "діалект" або "наріччя" мають лише умовне значення — не за суттю, а лише за взаємним відношенням різних мовних величин і з цієї останньої точки зору одна й та ж мова може бути визнана мовою і наріччям — залежно від того, з якою величиною — загальною чи конкретною — вона порівнюється. Сучасна літературна російська мова є одним із наріч слов'янської мови, так само як і слов'янська мова є одним із наріч індоєвропейської групи. Тому "мова Малої Росії може бути названа діалектом лише щодо тієї доісторичної мови, якою говорили руські слов'яни до свого рішучого розділу на три гілки. Стосовно цієї руської прамови і великоросійська

є діалектом. Щодо останньої малоросійська мова є мова" (Ф.Е. Корш. "К спору об украинской культуре"). Наскільки взагалі умовним є формальний поділ окремих мовних видів на мови й наріччя, видно з того, що вчені-філологи нерідко суперечать один одному в таких поділах; так, проф. Т.Д. Флоринський словацьку й кошубську мови вважає мовами, тоді як інші вчені визнають ці ж мови говірками (перший — чехословацької, другий — лехитської мов).

Таке ж і щодо української мови: тоді як одні вчені визнають за нею назву лише наріччя, інший ряд учених, не менш заслуженого авторитету, виразно називають українську мову мовою.*

Суть справи не у формальному праві, не на ньому базуються життєві потреби живої мови, а у фактичному здійсненні тої ролі й того значення, які властиві будь-якій самостійній літературній мові. Якщо, виходячи з одної загальної основи, великоросійська і малоросійська мови розвивалися потім в умовах, які сприяли подальшій їх диференціації як у побутовому вживанні, так і в літературній обробці — в двох паралельних літературах, то, здавалося б, та й інша мають однаковою мірою історичне право на титул мови. І якщо перед нами було б навіть наріччя, то коли воно має багату писемність, матеріал із якої черпається для перекладів на європейські мови, якщо на цьому наріччі існує велика й

* Академік О.М. Пипін говорить щодо цього питання таке: "Філологи старого складу, як Греч, ствердували просто, що "малоросійське наріччя виникло й посилилося від довготривалого панування поляків у південно-західній Росії і може навіть називатися обласним польським". Пізніше Погодін, в суперечці з Максимовичем, повністю відкидав присутність малоросійського племені на півдні в період дотатарський і киян називав великоросами. Нарешті, питання поставлене було науково: Шафарик категорично заявив, що в південноросійському наріччі ми маємо справу з таким же самотнім наріччям, як інші слов'янські наріччя і наступні знахідки компетентних філологів, як Миклошич, Лавровський, Потебня, Житецький, поставили питання з довільного тлумачення до його справжнього фактичного значення" ("История славянских литератур"). Із згаданих філологів Миклошич чітко висловився, що "українську мову варто розглядати як мову самостійну, а не як наріччя великоросійської" ("Vergleichende Grammatik"); за відгуком Лавровського, "риси цього наріччя дають йому безумовне право на таке ж самостійне місце, яке посідають й інші слов'янські наріччя" ("Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями").

різноманітна література і якщо це наріччя фактично є мовою університетської освіти й органом адміністративних і судових відносин (як в українських провінціях Австрії), то байдуже по суті як називати цю мову — наріччя чи мовою. По суті — це необхідний орган різноманітних життєвих відносин, і справа власне в цьому, а не в теоретичній мовній класифікації. Сама постановка питання про зарахування даної мови до того чи іншого розряду була б справою цілком даремною, якби звичайно на цьому формальному аргументі у нас не базувалися спроби практичного розв'язання питання про українську мову, а зарахування її до розряду наріччя чи діалекту не супроводжувалися відмовою їй у праві на практичне застосування навіть у школі й суді.

**Відмінність
російської та
української мов**

Взагалі "спорідненість мови переказів та інших національних ознак у слов'янських народів, — говорить О.М. Пипін, — не підлягає ніякій суперечці. Але питання в

тому, наскільки ця подібність може мати дійсне, тобто практичне значення. Мови французька та італійська мають надзвичайно багато спільного, не менше, ніж слов'янські говори, між собою; але ця подібність не стала підставою для національної єдності Італії й Франції. Філологічна спорідненість мов говорить про попередню єдність, але не залишає достатнього засобу для об'єднання в таку епоху, коли в практичному вживанні ці мови вже незрозумілі одна одній, коли народи розійшлися і в минулій історії, і в сучасному політичному побуті".

Філологічна наука встановлює багато корінних відмінностей у звуковому, морфологічному і синтаксичному устрої великоросійської і малоросійської мови. Крім того, є досить значні, очевидні навіть при побіжному знайомстві, відмінності в лексичному боці великоросійської та малоросійської мов: у житті бачимо на кожному кроці випадки взаємного нерозуміння внаслідок того, що в обох мовах є слова або подібні за вимовою, але цілком різні за змістом (омоніми), або такі, що означають однакові поняття, але різні як за вимовою, так часто навіть і за походженням.

Але відмінність мов, якщо взагалі йдеться про мову живу, не можна навіть зводити до одних зовнішніх ознак, оскільки

кожна жива мова – це одухотворений символ народної думки і навіть за умови подібності з іншою спорідненою їй мовою за зовнішніми ознаками своїми, вона розходиться з нею за індивідуальними особливостями свого внутрішнього характеру. "В словнику фразеології, в так званих ідіоматизмах мови кожного окремого народу зафіксовані нерідко найінтимніші й найхарактерніші риси його фантазії, почуттів і думок, які не підлягають інколи передачі мовою іншого народу. Водночас рідна мова даного народу є носієм багатовікових надбань його розумової й моральної культури і традиційним пам'ятником побутових, громадських і політичних доль та вражень, пережитих багатьма поколіннями цього народу протягом всієї його історії. Зрештою, з рідною мовою даного народу органічно пов'язуються століттями нагромаджені продукти його художньої – словесної й пісенної – творчості, з якою тісно поєднані також і різні інтимні подробиці його сучасного життєвого й побутового існування. Одне слово, рідна мова кожного народу – це живий символ його збірної особистості, його душевного життя і його творчого генія" (К. Михальчук. "Что такое малорусская речь").

Тому важливо не лише зрозуміти чужу й висловити свою думку, але водночас важливо також і те, як це зробити: чи з допомогою рідної мови – виразника найтонших згинів думки, інтимних рухів душі чи ж не вловити зовсім краси і багатства чужої мови і зі свого боку вдаватися лише до плоского, безбарвного, нежиттєвого самовираження. Можна й треба, звичайно, знати чужу мову і чим ширше це знання, тим ширше розумовий горизонт знаючого; але не можна змушувати жити чужою мовою, позбавляючи рідної мови – цього незамінного органу думки, цієї "музики і живопису" людської душі (Проф. Д.І. Овсянико-Куликівський).

"Якщо б об'єднання людства за мовою і взагалі за народністю було можливе, – говорить проф. О.О. Потебня²⁰, – воно було б згубним для людської думки, як заміна багатьох почуттів одним, хоч би це було не дотиком, а зором. Для існування людини потрібні інші люди; для народності – інші народності. Послідовний націоналізм є інтернаціоналізм".

Таким чином, при безперечній спільності походження великоросійської і малоросійської мов, при всій взаємній близькості їх за загальною племінною стихією, єдність

російської (народної великоросійської чи літературної) і української мов – у значенні практичного їх співпадання – має бути визнане абсолютною ілюзією, оскільки не виправдовується не лише історією тієї чи іншої мови, але й не мислимо по суті справи, за умовами самого їх життя і розвитку. Ні співпадати, ні органічно злитися вони не можуть. У широкому плані проводились і проводяться спроби – досі безрезультатні – примусово усунути одну з них, замінивши її іншою. Але це вже, звичайно, виходять за межі філологічних аргументів.

**Питання
про чистоту
і народність
сучасної
літературної
української мови**

Інший сумнів у правоздатності сучасної літературної української мови висловлюється з приводу її, ніби-то ненародності й штучності. Вказується на те, що літературна українська мова значно відступила від своєї простонародної основи (рамками якої дехто хотів би й обмежити її розвиток і поширення), прийняла до себе багато чужих елементів – польських, німецьких – і, внаслідок чого, є щодо народної мови штучною.

Іншомовні елементи в українській літературній мові, звичайно, є. Самі українські літературні діячі вказують на це (противники української мови звичайно і використовують такі висловлювання) й можливе очищення літературної мови від чужих нашарувань складає предмет серйозних турбот і зусиль українських літераторів. Але передусім ганьбителям сучасної української літературної мови не слід було б забувати, що чужі – польські й німецькі – елементи складають не органічний, а благопридбаний її недолік, засвоєний нею здебільшого в той час, коли, утиснена в своєму розвитку в межах Росії, вона змушена була розвиватися в ближчому сусідстві з польською та німецькою культурами. Якщо, таким чином, українській літературній мові ніби-то в провину ставиться наявність у ній іншомовних впливів, то провина ця лежить на тих, хто придумує нині все ті ж скорпіони, якими ставляться перепони розвитку української мови у нас вдома, де розселена переважна маса українського народу.

Насправді ж – наявність іншомовного матеріалу не загрожує розвитку української мови якоюсь смертельною небезпекою. Запозиченість з інших мов – це необхідний етап у

процесі формування кожної літературної мови і кожна мова, яка дійсно має життєву силу, зможе пристосувати ці запозичення до своєї національної стихії, собі ж на користь. Варто з цього приводу згадати макаронічну мову великого перетворювача Росії і його найближчих послідовників, та й взагалі російську літературну мову XVIII століття, — а це ж було не так давно. Не більше ста літ тому Карамзін спричинив ледь не цілу революцію в літературних колах своїх сучасників, запровадивши в літературний вжиток такі неоголізми, як "предмет", "розвиток", "вплив", які отримали відтоді тверде право громадянства. А хіба в сучасній російській літературній мові, особливо в мові преси й журналістики, мало слів і зворотів не російського кореня й незрозумілих великоросійському простолюду? Але дивно було б на цій підставі ганьбити право цієї мови на розвиток і літературне вдосконалення і тим більше закривати їй шлях до цього. Аргументи такого характеру самі хибують великою штучністю й, очевидно, притягнуті до справи силою. Широка і водночас наукова точка зору в даному випадку ґрунтується на цілком інших засадах — на тих саме, які вказані нашим вищим науковим закладом в уже цитованій записці: "Вміння скористатися іншомовними елементами, відсутність боягузства до них, сміливе ставлення до нового лексичного матеріалу — дуже часто свідчать про силу й міцність літературної мови, яка невпинно прагне до ще більшого залучення в галузі висловлення людських думок і почуттів".

Єдність українського національного типу і мови

Противники самостійного розвитку української мови, відзначаючи наявність окремих її розгалужень, вказують ще на відсутність у ній органічної єдності, як необхідної умови для створення літератури. Міркування ці звичайно поєднуються з посиланням також і на відмінності окремих племінних розгалужень української народності, що свідчить ніби-то про відсутність тут єдиного національного типу.

Українська народність не являє собою, звичайно, одне суцільне й цілком одноманітне ціле, але ця обставина не є недоліком, а швидше даним природою благом, оскільки в цій різноманітності — запорука внутрішнього багатства. Питання, отже, не в самому факті етнічних і філологічних відмінностей у складі української народності, а в тому — зуміла чи зуміє вона надалі переплавити всі ці часткові особливості в єдиний за своєю стихією етнічний тип, в єдину мову. Факти з минулого українського народу і його нинішній стан, напевне, не дають підстав для яких-небудь сумнівів з цього приводу. Єдність етнічного типу і мови в різноманітності складу тієї групи племен, яка стала основою української народності, бачимо на зорі нашої історії.

"Усі відмінності південноруської народності, — говорить Костомаров, — мали між собою стільки споріднених загальних ознак, що з усуненням в них дрібниць виникла одна народність в порівнянні з іншими такими ж групами, відмінними від всіх них разом". І тепер ми бачимо, що всі етнографічні особливості цілком співмірні із системою розгалуження волостей удільного укладу і всі ці етнографічні особливості складають суму однієї народності — південноруської" ("Мысли о федеративном устройстве в древней Руси"). І пізніше, незважаючи на єдину, в історичному процесі розвитку народу, індивідуалізацію його складових частин, історичні умови життя українського народу більше згуртовували, ніж роз'єднували ці частини.

Вкрай несприятливе в інших відношеннях явище — пересування українського населення під натиском кочівників — мало великий позитивний вплив на еволюцію національного типу українського народу та його мови. Всі ці часткові й масові припливи й відпливи населення із менш захищених рівнинних місць у більш захищені самою природою — гори, ліси, болота — й потім назад після відходу кочових орд продовжувалися протягом ряду століть до половини XVIII століття і дуже перетасовували різні елементи українського племені й передали народному типу й мові єдність і однорідність. Так, єдність племені й мови було здобуто й загартовано в горнилі тих історичних перетрубацій, які довелося народу пережити в тяжких умовах його минулого існування. Внаслідок цього етнографічні різновиди й народні говори на всій величезній

території поширення українського племені, не мають на сьогодні таких суттєвих відмінностей, які порушували б основну єдність українського типу й мови. Принаймні, відмінності ці не перевищують тих, які мають місце в межах великоруського типу й мови, що, однак, не заважає визнанню єдності того й іншого.

Процес об'єднання українського племені продовжується і з'єднувальну роль в даному випадку, окрім факторів духовного характеру, відіграють географічна єдність території і національна згуртованість української маси в нинішній час. І територія ця, і народна маса воістину величезні: на площі близько 800 тисяч квадратних кілометрів (15 тисяч квадратних миль) налічується близько 33 мільйонів українського населення, причому на долю Росії – навіть до початку війни припадало близько 28 мільйонів, що населяє площу в 750 тисяч квадратних кілометрів (губернії Волинська, Подільська, Київська, Херсонська, Харківська, Катеринославська, Холмська, частини Чернігівської, Гродненської, Мінської, Бессарабської, Таврійської, Курської, Воронежської, Донської і Кубанської), остання частина – 85 тисяч квадратних кілометрів з населенням близько 4,5 мільйона – знаходиться в суміжних областях Австро-Угорщини (Галичина, Буковина, Угорська Русь). Це не оазис, не острівець, який може загубитися й розтворитися в широкому морі чужої народності, а ціле обширне національне море, що поглинає в себе, як свідчать факти, вкраплені в нього острівки чужих національностей до великоросійської включно.

Український елемент на такій величезній території, дещо розріджений на околицях, відзначається однорідністю в центрі своєї території. В губерніях Полтавській, південній частині Чернігівської, східній частині Київської і прилеглих частинах Катеринославської українське населення складає в загальному близько 90 відсотків, досягаючи місцями за даними офіційної статистики, до 98 відсотків. Більша частина Київської губернії, Волинь, Поділля – на заході території, Харківська губернія із суміжними частинами Курської і Воронежської на сході – посідають середнє становище – з 70 – 80 відсотками українського населення.

Така міцна спайка української народності є одною з головних умов її самобутності і єдності. Розселення майже

без інородних інтервалів сприяє простому механічному зчепленню різних елементів племені й не дає йому втрачати свій тип і загальну національну мову. Ця єдність національної мови і типу виплавлена всією ходою багатогранної історії українського народу і найхарактернішим фактичним проявом нині є література народу – як усна, так і писемна, яка, за всіх своїх відмінностей, представляє, в національному значенні, єдине ціле, що об'єднує окремі розгалуження українського племені. Саме так, як і література російська, створена на основі великоросійської, є об'єднуючим началом для окремих великоросійських розгалужень.

Кожний українець – хай це буде полтавець, киянин, галичанин, – визнає рідною мовою українську, незалежно від деякої різниці місцевих – полтавського, київського, галицького – говорів. Так само, як рязанець, новгородець, москвич визнають загальною рідною мовою російську і ні в якому разі не можуть визнати такою мовою українську.

Національне ім'я

Зовнішнім символом внутрішньої єдності українського племені й української мови є загальне національне ім'я.

Довкола цього імені виникало, та й тепер відбувається немало суперечок. Край, про який іде мова, має тепер декілька назв і найвідоміші з них – Малоросія, Україна. Назви ці вже пізнішого походження. Стара київська земля з племенами, які входили до її складу, називалася Руссю. Це ім'я окремої племенної гілки після заснування на північному сході нових центрів прийнято й цими останніми, як означення належності до одної племенної сім'ї й стало тут настільки народним, що було перенесено й на Московську державу, що склалася з різних земель.

На території південної Русі це ім'я збереглося там, де (як в Червоній Русі) народ увійшов у співіснування з іноплеменними народностями (поляки, німці, утри) і де споконвічне його національне ім'я протиставляло його іноплеменним народам. Інша справа, коли він стикався із спорідненою народністю, яка носить те ж руське ім'я: тут

назва, що характеризувала такі ознаки, які не розрізняли, а уподібнювали його народу, який засвоїв руське ім'я, уже повинна була замінитися такою, що означала б ознаки відмінності від спорідненого народу, а не подібності з ним. Це спонукалося простою практичною необхідністю за умов різноманітних – побутових і офіційних – зносин між українською і московською Руссю, внаслідок чого з'явився ряд термінів – Черкаси, Мала Русь, Україна. Назва Мала Русь (пізніше Малоросія) мала книжковий характер і велику популярність отримує інший термін – Україна*, що на початку означав у власному значенні східноукраїнські землі, а згодом отримав більше народне поширення після того, як цей район став центром політичного й суспільного життя краю**. В українській літературі, з часу відродження, утвердився цей останній термін (прийнятий і народом в його словесній творчості) для означення національної самобутності і єдності українського народу в минулому і сучасному. Тому-то терміни "Україна", "український" викликають багато пристрасних і оскаженілих заперечень з боку тих, хто взагалі неспівчутливо ставиться до ідеї національного розвитку українського племені.

Цей запал озлобленості, з якою говорять про національне ім'я українського народу, не виправдовується суттю справи. Який би термін не брати для позначення національної самобутності українського племені чи навіть просто як узагаль-

* Назва "Україна" надто давнього походження і в літописних джерелах зустрічається вже в XII столітті. Так, в Іпатіївському літописі за 1187 р. читаємо (з приводу смерті переяславського князя Володимира Глібовича): "І плакашася по ньому всі Переяславці... – о нем Україна много постона"; за 1213 р. в тому ж літописі (з приводу княжіння Данила Галицького) говорилося: "Данило... еха з братом і прия Берестій і Угровеск, і Верещинь, і Столпье, Комов, і всю Україну".

** "Зіновій Богдан Хмельницький, гетьман славного війська запорожскаго і всея по обоим сторонам Днепра сущей Украйни Малороссійскаго" ("Універсал" 1648 р.).

"... А при сем, переписав оной (лист) для лучшаго виразуменія, на Россійской язык, список с онаго переложить повелелі, в котором он пишет, призывая того Лещинскаго на отобраніе малороссійскаго краю, було по общему желанію всея Украйны..." ("Маніфест" Петра I 1709 р.).

"Великій князь Петр Алексеевич на престол Всероссійській вступил и повелел милостивейше... гетмана вольными малороссійскому войску голосами (без котораго Украина была полшеста года) избрать" ("Літопис Самовидця", запис 1727 р.).

неного його ймення, — хоча б Малоросія, Мала Русь і навіть Південна Русь, — насправді поряд з цими назвами стоять, для означення іншого руського племені, паралельні їм — Велико-росія, Велика Русь, Північна Русь. І як тільки звернутися до розкриття суті цих термінів, національна особливість двох руських народностей виявляється так чітко, що не може бути затушована й, більше того, прихована звичайною назвою.

Незважаючи на всі історичні випробування, український народ не втратив ні свого етнічного типу, ні своїх побутових та культурних особливостей, ні своєї мови. Національна стихія його проявила таку стійкість, яка є запорукою подальшого збереження і розвитку ним своєї національності навіть за умови продовження старих і за всіляких можливих нових перешкодах його нормального національного життя.

"Враження глибокої стихійної сили і стійкості дає нам сучасна картина України. Перед нами величезна, згуртована територія, єдина географічно, що опирається на море й гірські відроги, прорізана могутніми системами річок; перед нами суцільне етнографічне море, що мілішає краями, але надзвичайно глибоке, могутнє в своїх центральних частинах. До цього слід додати, по-перше, стійкість корінного населення, що помітно зростає і яке висилає на бік свої надлишки, що не вкладаються в нинішню економічну структуру, але яке надто слабо приймає побічні домішки і дуже асимілює їх, і, по-друге, своєрідність і яскраво виражену оригінальність народної культури, її закінченість і стійкість. Ця загальна вражаюча картина України підтримується і посилюється, коли ми звертаємося до історичної еволюції, динаміки народного українського життя. Тяжкі історичні обставини, що спрямовували проти населення всі ті географічні умови, які з точки зору його нинішнього і майбутнього ми розглядаємо як запоруку процвітання й розвитку, — вони, з іншого боку, розкривають перед нами у повній пишноті надзвичайну силу, наполегливість і екстенсивну енергію української народної стихії" (Проф. М.С. Грушевський. "Україна і українство").

У збереженні українським народом своєї національності

велику роль відігравав, звичайно, і чисто пасивний опір внутрішньо стійкої національної стихії, міцно закладеної в народну душу й невіддільної від неї. Але поряд з цим несвідомим інстинктом національного самозбереження діяли й інші, свідоміші сили, що спонукали його захищати свою національність від занепаду і загибелі й розвивати її внутрішній зміст. Сили ці, помітні в історичному житті й літературних пам'ятках вже найдавнішої пори, розвиваються пізніше в глибоку національну самосвідомість, яка керувала народом і в його героїчній боротьбі за умов польського державного устрою, за свою віру й народність, і в його новому національному відродженні, коли умови і засоби боротьби рішуче змінилися.

**II. Український національний рух
у минулому і теперішньому
як прояв національного
самовизначення**

Національний рух у XVII – XVIII століттях

Особливо яскраво проявляється національна самосвідомість українського народу в боротьбі з Польщею й тим більше заслуговує уваги, з точки зору її внутрішньої життєвості. Адже боротьба ця велася за найнесприятливіших для української сторони умов. На боці ворогів українського народу бачимо всю силу державної влади і всі засоби європейської культури. Однак при всьому цьому сила національного опору була така велика, що український народ вийшов з цієї боротьби переможцем. Боротьба велася з участю всіх сил народу, і найхарактернішим виявом цієї солідарності були так звані братства¹, до яких входили всі елементи, які залишилися вірними своїй національності, — православне дворянство, духівництво, міщанство, козацтво й остання маса народу, оскільки вона не входила до складу цієї категорії. Всі ці елементи народу об'єдналися в почутті національної самосвідомості, спираючись на старі національні традиції й черпаючи в них основу для сучасних національних устремлінь.

"Протестація" 1621 р., звернена до польського уряду, вказує на зв'язок сучасних "залишків старої Русі" — козацтва —

із сподвижниками Олега² та Володимира Св.³ і підкреслює ту думку, що народ, який має такі давні й славні традиції, повинен всіма силами захищати і відстоювати свою національність. Цей же основний мотив проходить крізь усю тодішню багату полемічну літературу – від творів такого націоналіста-консерватора, як Іоанн Вишенський⁴ до таких крупних творінь тодішньої освіченості, як "Апокрисис"⁵ Бронського, "Фринос"⁶ Смотрицького, "Пересторога"⁷ та ін.

Паралельно з таким усвідомленням йшла боротьба за народні інтереси, що закінчилася перемогою широкого народного руху за Богдана Хмельницького. Наскільки рух цей супроводжувався піднесенням народного життя і склав у ньому самобутню національну епоху, видно вже з того, що стара легенда про Володимирів цикл заслонена була на Україні новим героїчним епосом – так званими українськими "думами", викликаними новою боротьбою українського народу за свою національну самобутність.

З'єднання з Московською державою не припинило на Україні боротьби за національні права, видозмінивши лише форми цієї боротьби. Зроблена російським урядом спроба поступової ліквідації автономного устрою України викликала гострі протести з боку українського суспільства, не завжди, втім, одностайні, оскільки урядова політика видозмінила всю структуру соціальних відносин у країні, посилюючи тим в українського населення класові антагонізми. Однак за всього цього навіть остаточне об'єднання України з Росією не придушило національної самосвідомості українського народу, яка, незважаючи на вжиті спеціально проти народу суворі заходи, продовжувала жити, проявляючись там, де для цього випадала хоч якась можливість. Особливо характерним у цьому плані фактом є участь – уже в другій половині XVIII століття (1767р.) – українських депутатів у комісії для складання нового уложення. Хоча депутатів посилали лише вільні верстви (козаки, шляхетство, городяни) і тодішній мало-російський губернатор Румянцев⁸ вживав найрішучіших заходів для вилучення з наказів "закоренілих забобонів", все ж накази ці дають дуже показовий матеріал для оцінки самосвідомості старої України, що заявила про себе, як про самобутню культурно-історичну одиницю. Підкреслюючи, що український народ "не з примусу якогось, а з доброго наміру

й обрання єдиної віри добровільне підданство учинив і до російської держави благоприєднався", українські депутати одноставно висловилися за безумовне збереження корінних особливостей України. Як видно, обрусительськими заходами національна самосвідомість в українському суспільстві витравлена не була й немало було людей, про яких Румянцев відгукувався, що вони "при всіх науках і чужих краях залишалися козаками" і виявляли гарячу любов "до своєї власної нації" і "любимої вітчизни".

Імператриця Катерина II⁹ не без роздратування відзначала в сучасних їй українцях "розпутну думку, за якою показують себе народом від тутешнього зовсім відмінним", констатуючи, таким чином, лише в менш різкій формі, ту ж стійкість їхнього національного почуття, про яку століттям раніше патріарх Никін¹⁰ відгукувався ще виразніше, сказавши, що "малоросіянин сам по собі, як сатана, стояти хоче".

Дійсно, національне почуття продовжувало жити і серед елементів, які були вже втягнені до сфери російської державності й культури і, не вбачаючи суперечності між новими культурно-політичними умовами життя Росії та своїми національними устремліннями, роздратовувалися неусвідомленими підозрами й ігноруванням українських національних прав та потреб. Цілком лояльний перекладач генеральної канцелярії в "Розмові Великоросії з Малоросією"¹¹ висловлює такі "розпусні думки" про національне право його найближчої батьківщини:

Не думай, чтобы ты сама была мне властитель,
Но государь твой и мой – общій повелитель,
А разность наша есть в приложенных именах:
Ты Великая, а я Малая, – живем в смежных странах.
Так мы с тобою равны и одно составляем,
Одному, а не двум государям присягаем.

Один із найосвіченіших представників української інтелігенції, полковник російської служби і водночас автор "Вергілієвих пастухів, переодягнутих в малоросійський кобеляк", Афанасій Лобисевич¹², так відгукується (в листі до архієпископа Георгія Кониського¹³) про творчість рідною українською мовою: "Як і в будь-якому фасоні костюмів, так і в будь-якому говорі мов є своя краса... Для честі нації, матері

нашої, що стільки великих за своєю природою і вченістю людей мала, що стільки світил випустила..."

І такі погляди не були чимось винятковим, не кажучи вже про дрібне й середнє українське дворянство, яке зберігало в масі відданість своїй народності – українській мові та звичаям. Тепле почуття батьківщини зберігалось і в тих високопоставлених українців, які потрапили в середовище російсько-офранцуженої аристократії, якими були Безбородько¹⁴, Завадовський¹⁵, Трощинський¹⁶ та ін. Характерною формою вияву такої національної течії в свідомості тодішнього українського суспільства є велика кількість українських праць, присвячених минулому життю України.

Особливо яскравим проявом настрою України в другій половині XVIII століття стала відома "Історія Русів або Малої Росії", що пов'язана з іменем популярного архієпископа Георгія Кониського і яка розповсюджувалася в багатьох списках. Це був гарячий протест проти історичних несправедливостей щодо українського народу "за те лише, що шукав він свободи чи кращого життя на власній землі своїй і мав про те помисли, властиві всьому людству".

Віра в справедливість цих устремлінь до "кращого життя на власній землі своїй" поєднувалася з вірою в невмирущу силу народного духу, яка повинна врешті-решт восторжествувати й дати втілення цим ідеалам. Навіть такий "всесвітній громадянин" свого часу, як філософ Г.С. Сковорода, був передусім сином свого народу і глибоко вірив у духовне його пробудження. "Мудрують: простий народ спить, – писав він. – Нехай спить і сном міцним, богатирським, але будь-який сон є пробудний, і хто спить, той не мертвечина й трупище околє".

Традиція рідного слова не переривалася, отже, і в книжковій писемності. І навіть ті, хто фактично вдавався для висловлювання своїх поглядів до книжкової макаронічної чи до російської мов, не втрачали національної самосвідомості й вірили, що народний "сон є пробудний". Тим сильнішою була ця традиція в народній масі, яка зберегла в недоторканості свою національність. Тут безперервно здійснювалася величезна робота, що проявилася в чудовому багатстві й різноманітності усної народної словесності. Це красномовно говорить про напружену енергію національної творчості.

Пульс національного життя бився і у верхах, і в низах українського народу. Поступово окреслювалася і все більше прояснялася форма, у якій повинна була проявитися загальнонародна національна самосвідомість.

Національний рух у першій половині ХІХ століття

І форма ця остаточно визначилася: нові українські письменники звернулися до народного слова й народного побуту. Нова українська писемність знайшла собі опору і в загальних ідейних настроях того часу – в ідеї народності, що проникала в свідомість тодішнього європейського суспільства (балади Персі, Макферсонів "Осіан", "Ідеї" Гердера), а звідси й російського суспільства, і у відголосі слов'янського відродження. "Розвиток української літератури, – говорить О.М. Пипін, – був лише частиною цілого великого факту, не визнати якого немає можливості, саме факту слов'янського відродження, суть якого є інстинктивний потяг мас і благородне прагнення їхніх кращих представників розвинути й виявити внутрішні народні сили у тій формі, яка дана їхнім походженням та історією, у формі народній. Для цілого ряду слов'янських племен пробудження народного почуття було спасінням їхньої національності й підставою нового розвитку; суть цього руху є вищою мірою людське й людинолюбне прагнення – піднести моральну свідомість народів, відкрити для них можливість розумового життя, досі вкрай обмеженого".

Рідне слово пов'язало українську інтелігенцію з народом і це мало значення не лише літературне. Знаряддя книжкової писемності мимоволі вводило нових українських письменників у коло інтересів народного життя і під впливом цього зближення романтичне захоплення ідеєю народності перетворювалося в свідомий національно-демократичний рух нової української літератури, заснований на справжньому знайомстві з народом і його життям в усіх його проявах. Так літературне пробудження стало водночас і національним

відродженням народу й дало новий поштовх широкому українському рухові.

Першою з'єднувальною ланкою між творіннями колективної народної творчості й новими літературно-художніми формами прояву народного руху був автор "перелицьованої Енеїди" І.П. Котляревський. Він першим вказав, які багаті перлини є в народній мові, як органі літературного самовираження нації; вказав на народну масу, її життя й інтереси, як невичерпне джерело літературної творчості. Відтоді українська література ніколи не втрачала близького й живого зв'язку з народом. "Любов до своєї народності, — говорить проф. Дашкевич, — була головною рушійною силою новітньої української літератури, як і багатьох інших літератур ХІХ століття".

Слідом за Котляревським з'являється цілий ряд більше чи менше талановитих письменників (Гулак-Артемівський, Боровиковський¹⁷, Гребінка, Метлинський¹⁸, Забіла¹⁹, Макаровський та ін.), з яких особливо виділяється родоначальник української художньої повісті Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. Ставлячись з повагою до народу і його рідного слова, Квітка визнавав необхідність і високе значення творів, написаних живою розмовною мовою і був піонером народної повісті — не лише щодо російської, але і європейської літератури (народні повісті Жорж-Санд вперше з'явилися в 1838 р., "Сільські оповідання" Ауербаха — в 1843 р., оповідання Григоровича "Село" — в 1846 р., перший же збірник українських народних повістей Квітки — в 1834 р.). Літературна ініціатива Квітки виходила з його літературних і суспільних поглядів. "Ми повинні, — писав він Максимовичу, — присоромити й змусити замовкнути людей, які голосно проповідують з чудним поняттям, що не слід тією мовою писати, якою 10 мільйонів говорить, яка має свою силу, свою красу, гумор, іронію, свої звороти і все, як у порядної мови".

Як бачимо, національна самосвідомість виходила вже із незрозумілого пасивного стану і в творах українських письменників першої половини ХІХ століття набувала вже характеру діяльної національно-демократичної течії. Національна ідея стала на правильному шляху й поступово втілювалася в форми, що забезпечували їй життєвість і подальший розвиток. Успіх був їй забезпечений, але перші діячі українського

відродження не мали ще сили розбудити національний організм і попереду їхнім послідовникам належав, може, довгий і тернистий шлях до здійснення тих завдань, які покладені були в основу українського відродження. Доля полегшила цей шлях і наблизила перемогу. В критичний момент напрути творчої національної роботи з'являється істинний геній свого народу, в якому ніби сконцентровані були творчі сили народу і який поставив національну справу своєї батьківщини на твердий, непохитний ґрунт. Поезія Шевченка стала фактором величезного культурно-історичного значення, як уособлення тих можливостей, які надавала українська національна стихія і які стали фактом у літературній діяльності цього, за висловом Аполлона Григор'єва²⁰, "останнього кобзаря і першого великого поета нової великої літератури слов'янського світу".

Питання про можливості літературного і взагалі національного розвитку українського народу вирішено фактично. І для друзів, і для ворогів його, а головне – для нього самого стало зрозумілим, що народ, який висунув національну силу такого значення, не може загинути, а повинен жити, розвиватися і посісти своє місце в сім'ї інших культурних народів.

Так на ґрунті народної словесності й зораної попередниками Шевченка писемної літератури виросла літературна творчість цього чудового українського письменника. Він дав нові літературні зразки і в основний демократичний напрямок української літератури ввів свіжі мотиви, високі загальнолюдські ідеали свободи й гуманності, розвинув їх на ґрунті дійсного становища його батьківщини й рідного народу.

Шевченко утвердив результати, добуті його попередниками, поглибив українську національну самосвідомість і дав сильний поштовх для подальшого поступового розвитку українського руху. Останнє остаточно виходить із стадії незрозумілих устремлінь і кристалізується в програмі першої політичної української організації – Кирило-Мефодіївському братстві²¹, що прийняло виразний девіз: "Зрозумійте істину й істина звільнить вас". Ця програма захоплює широке коло національно-політичних і соціально-економічних інтересів народу.

У світогляді організаторів братства українська ідея одержала зв'язок з ідеями слов'янського відродження і знайшла

собі, таким чином, обґрунтування в принципах світового культурного і політичного прогресу. Своєю метою кирило-мефодіївці ставили пропаганду слов'янської федерації, у якій Україна повинна скласти особливу автономну одиницю, рівноправну з іншими слов'янськими областями і побудовану на началах політичної свободи й соціальної рівності. Швидка ліквідація діяльності братства вжитими для цього адміністративними заходами затримала поширення його ідей, але вони залишилися жити і в подальшому продовжували, за сприятливих обставин, проявлятися в українському русі.

Національний рух у 60 – 70-х роках

З наступом визвольних впливів і полегшенням умов суспільної діяльності ідеї, що керували українським рухом, одержують свій прояв у публіцистичній (журнал "Основа"²² в 1861 – 1862 рр.) і художній літературах, у різноманітних видах наукової й політичної діяльності. Засновники Кирило-Мефодіївського братства – Костомаров, Куліш, Шевченко стояли на чолі руху і в цей період, але практична програма українських діячів у цей час носила переважно національно-культурний характер. Лише в гострі політичні моменти, як наприклад, в позначені ускладненням польського питання роки, українці нагадували про свої політичні ідеали. "В майбутньому слов'янському союзі, в нього ж віримо і його ж чекаємо, – писав Костомаров у 1860 р. на сторінках "Колокола"²³, – наша Південна Русь повинна скласти окреме цивільне ціле на всьому просторі, де народ говорить південноруською мовою, із збереженням єдності, заснованій не на згубній умертвляючій централізації, а на чіткому усвідомленні рівноправності і своїх власних вигод".

Палкий протест Шевченка проти уярмлення людини став лозунгом широкого суспільного і літературного піднесення на Україні, що співпало з часом, коли суспільство хвилювало селянське питання і коли звільнений селянин входив у русло хоча й вільного життя, але в умовах, які не забезпечували його від нового закріпачення в іншій формі в майбутньому. В галузі літературних мотивів, пов'язаних з кріпосним правом,

досі класичними залишаються оповідання української Бічер-Стоу – Марко Вовчок, а народне життя наступного періоду знайшло талановитих майстрів у особі письменників-реалістів І. Левицького, П. Мирного, О. Кониського²⁴ та ін.

Поряд з розширенням літературної діяльності підводяться наукові основи української самосвідомості. З'являється плеяда наукових сил, які розвивали енергійну роботу в галузі українознавства. Особливо велике значення щодо вивчення сучасного народного життя мав у 70-ті роки відкритий у Києві Південно-Західний відділ Географічного товариства²⁵, що проявив незвичайну інтенсивну діяльність з дослідження народного життя в усіх його різноманітних проявах. У цей же час українська інтелігенція виявляє енергійну діяльність щодо облаштування економічних і правових умов життя рідного народу і особливо щодо піднесення культурного його рівня. З'являються букварі й інші шкільні посібники українською мовою, а також досить багата, як на той час, українська народна література (в каталозі народних книг, який складено було Петроградським комітетом грамотності, українські книги вказані були в такій же кількості, як і російські).

Ідея просвітництва рідною мовою учнів не лише проповідувалася теоретично, але й була здійснена на практичному ґрунті: в приватних початкових школах у Київській, Полтавській і Харківській губерніях, у київських недільних школах, у тимчасовій педагогічній школі на початку 60-х років навчання проводилося по-українськи за умов повної підтримки навчальною адміністрацією краю.

Таке сприятливе ставлення офіційних сфер до українського руху в галузі школи, яким українці були зобов'язані широким поглядам тодішнього міністра народної освіти О.В. Головіна і попечителя Київського навчального округу М.І. Пирогова, було, втім, надто недовго. Взагалі ж прояви української самосвідомості зустрічали з боку уряду частіше всього сувору відсіч і викликали відповідні заходи, довгий ряд яких складає своєрідну історичну традицію нашої внутрішньої політики.

Політика придушення національного життя України

Перші заходи проти національного українського елементу відносяться ще до часів Олексія Михайловича²⁶, коли з приводу національних особливостей української мови висловлювалося, що коли "буде багато мов, то піде смута в землі". За Петра I в 1720 р. для церковних книг малоросійського друку була встановлена особлива цензура²⁷, на яку покладался нагляд, аби в тих книгах "не було ніякої різниці й особливого наріччя" порівняно з великоросійською мовою. Мало того: тим же указом було заборонено друкувати в українських монастирських друкарнях будь-які інші книги без відома московської духовної колегії, "аби не могло в таких книгах ніякої в церкві східній відмінності і з великоросійським друком неузгодженості статися". Вже цей указ Петра I визначив на весь наступний час головні цілі урядових заходів, спрямованих на перетворення українського духовного життя на великоросійський лад: під нагляд московських контрольних органів ставилася українська церква і все українське книгодрукування.

Водночас установлені в указі обмеження незабаром позначилися й на шкільній справі в Україні. Коли Київська Лаврська друкарня порушила клопотання про дозвіл друкувати українські букварі, оскільки народ не купує букварів московського типу, їй було в цьому відмовлено. Русифікація українських шкіл особливо швидко рушила вперед з кінця XVIII століття, після того, коли київськими митрополитами, під тиском центрального уряду, була проведена в Київській академії та інших духовних школах заміна малоросійської мови у викладанні великоросійською. Навіть у церквах наказано було проголошувати молитви "голосом, властивим російському наріччю". В XIX столітті поширення на українські губернії загальнодержавної системи початкової народної освіти з викладанням великоросійською мовою остаточно надало народній школі на Україні характеру не стільки просвітницького, скільки політичного заходу.

Особливо тяжко відбилися на духовному житті українського народу цензурні заходи, бо вони заторкували саму

суть національності — мову й писемність українців. Починаючи із згаданого вище указу про церковне книгодрукування і до самих недавніх часів, українське слово перебувало під тиском спеціального цензурного режиму, який більшою чи меншою мірою притісняв вільний розвиток літератури українською мовою.

Літературний рух, що виник наприкінці XVIII століття на Україні на основі живої народної мови і який на перших порах ігнорувався урядом, звернув на себе увагу у зв'язку із справою Кирило-Мефодіївського братства в 1847 р. Окрім загальноповідомих покарань, які спіткали Шевченка та інших причетних до братства осіб, було вжито ряд заходів по цензурному відомству²⁸, в силу яких до кінця 50-х років твори українською мовою або які мали відношення до України за своїм змістом, були предметом особливого нагляду. Окрім того, київському і харківському генерал-губернаторам було приписано стежити, "чи не плекають українці надії на попередні вольності, гетьманщину і права на окреме існування і звертати особливу увагу на тих, хто займається малоросійською давниною, історією та літературою".

Кінець 50-х і початок 60-х років позначені коротким періодом терпимішого ставлення до українського слова у зв'язку із загальними ліберально-реформаторськими настроями правлячих верхів. Українська література перестала відчувати спеціальні цензурні утиски, з'явилася українська журналістика; українська мова отримала доступ у приватні народні школи; була надана офіційна підтримка виданню шкільних підручників українською мовою і законодавчих актів в українському перекладі. Але вже в 1863 р., під враженням переляків, навіяних польським повстанням, уряд повернувся до політики репресій²⁹. Український рух було оголошено результатом "польської інтриги", а українська мова — результатом порчі, внесеної польським впливом у російську мову.*

* "Ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може, і наріччя їхнє, яке вживає простолюди, є тією ж російською мовою, тільки зіпсованою впливом на неї Польщі" (Лист міністра внутрішніх справ Валуєва до міністра народної освіти Головіна від 18 липня 1863 р.).

Установлюючи тісний зв'язок українського руху з польським повстанням*, тодішні керівники внутрішньої політики внаслідок якогось дивного політичного дальтонізму упускали той факт, що саме на території України польське повстання зустрілося з ворожим ставленням корінного населення і що перші посилення на шкідливий характер "українофільської пропаганди" уряд отримав саме від польських поміщиків південно-західного краю, які вбачали в культурному піднесенні українського селянства соціальну небезпеку. "Польська інтрига", отже, дійсно проявилася, але не стільки в українському русі, скільки в спрямованих проти нього заходах.

І ось вживаються заходи проти розвитку української літературної мови та її просвітницької ролі. Насамперед цензурному відомству було запропоновано призупинити пропуск книг малоросійською мовою "духовного змісту, навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу". Одночасно, розпорядженням по духовному відомству, призупиняється розгляд українського перекладу Четвероевангелія і забороняється пропуск будь-яких книг українською мовою "духовного змісту". Цілковите викорінення "неіснуючої" мови із вжитку, незважаючи на всю категоричність валуєвського афоризму, виявилось важким. Твори художньої літератури цією мовою, як і раніше, пропускалися цензурою.

Сімдесяті роки принесли деяке полегшення цензурного режиму, але літературна, просвітницька робота української інтелігенції, яка оживилася у зв'язку з цим, призвела до нового посилення адміністративних репресій. Цього разу в ролі інформатора урядових сфер в українському питанні виступив попередник нинішніх киян-націоналістів Юзефович³⁰, українець за походженням, який був у близькому спілкуванні з багатьма діячами українського руху. В своєму доносі Юзефович стверджував, що "українофільство", як явище привнесене, не має коренів у народних масах, але останнім часом пропаганда українофілів маскує собою ідеї соціалізму і тому вимагає енергійних заходів для знищення зла (*Записка Імператорської Академії наук. С. 86. Доповідь К. Воєнського*).

*"Малоросійський рух тим більше прикрий і заслуговує уваги, бо він співпадає з політичними задумами поляків і чи не їм зобов'язаний своїм походженням" (*Лист міністра ... Валуєва ...*).

Хоча, таким чином, небезпека вбачалася не в національному, а в соціальному моменті українського руху, головний тягар наступних заходів уряду ліг саме на національні форми культурно-просвітницької роботи української інтелігенції. На підставі височайшого повеління 18 травня 1876 р.³¹ прийнято ряд винятково суворих заходів: було закрито київський відділ Географічного товариства, у складі якого перебували неблагонадійні, на думку Юзефовича, особи. Вказані Юзефовичем члени товариства були піддані різним покаранням. Заборонено ввезення в імперію без дозволу головного управління у справах друку будь-яких книг і брошур малоросійською мовою; видання в імперії творів цією мовою також заборонено, за винятком історичних документів і творів красного письменства, причому цензурний нагляд за останніми зосереджений в головному управлінні у справах друку. Заборонені сценічні вистави й читання на малоросійському наріччі, а заодно і друкування на ньому текстів до музичних нот.

Ці постанови протягом 30 років слугували висхідним пунктом спеціального цензурного режиму для української літератури. Всі наступні дії й розпорядження цензурного відомства стали розвитком і доповненням циркуляру 1876 р. В сукупності із згаданим вище розпорядженням 1863 р. по духовній цензурі цей безприкладно жорстокий закон дав адміністрації сильний засіб для сповільнення природного розвитку й літературної розробки живої української мови.

Підкоряючись духу закону 1876 р., цензурна практика йшла значно далі вказівок його букви. Видання науково-популярних творів для народу майже припинилося, бо розраховувати на цензурний дозвіл могли лише такі твори, які були "вдягнені" авторами, більше чи менше штучно, в белетристичну форму викладу. Але й сама белетристика українською мовою проходила через такий густий фільтр, що в світ з'являлася лише незначна частина матеріалу, що подавався до цензури. При цьому в цензурних архівах залишалися чомусь саме найталановитіші й найцінніші в літературному плані речі, так ніби завданням цензури було послаблення української літературної продуктивності не лише в кількісному, але й у якісному плані.

Особливому гонінню піддавалися твори з ідейним —

соціальним або національним колоритом: викреслювалися навіть окремі слова, небажані з об'єднувальної точки зору, як *Україна, український, Січ* і т.д. Не допускалися українські переклади навіть белетристичних творів. Навпаки, в концертах один час слова народних українських пісень допускалися лише в перекладі на російську або іншу мову, так що, наприклад, в Києві народні пісні виконувалися в концертах з французьким текстом.

У 1881 р. під впливом подань київського та харківського генерал-губернаторів, які висловилися, що цензурні утиски 1876 р., встановлені без участі місцевої адміністрації, не виправдовуються необхідністю, не досягають мети і викликають небажане роздратування найпоміркованіших кіл малоросійського суспільства,* відбувся перегляд правил 1876 р. в спеціальній нараді з числа керівників різних відомств. Але аргументи місцевої адміністрації не були оцінені цією нарадою. Її постанови внесли деяке полегшення лише в галузь сценічного мистецтва; цензурний же режим залишався в попередній силі.

Через 10 років, у 1892 р., відбулося навіть нове посилення цензурних суворостей: було запропоновано піддавати українські книги особливо суворій цензурі і скорочувати їх число "за найменшого для цього приводу", "в цілях винятково державних". Спроби отримати дозвіл періодичного видання українською мовою, що почастишали з 1890-х років, зустрічали

* Перший висловлював, що суворі заходи 1876 р., прийняті без відома і висновків місцевої адміністрації, не виправдовуються справжньою необхідністю і викликають лише небажане роздратування серед південноросійської інтелігенції. Визнаючи скасування обмежень 1876 р. бажаним, в інтересах утвердження довіри до уряду, генерал-ад'ютант Чертков вважав, що літературні твори малоросійською мовою варто поставити в однакові цензурні умови з творами російською мовою. Князь Дондуковський-Корсаков міркував, що правила 1876 р. не лише не досягли цілі, але викликали невдоволення в щирих прихильників єднання з Росією і тому вимагають значного пом'ягшення; заборона сценічних вистав і музичних п'єс має бути, на його думку, відмінена; видання творів на малоросійському наріччі повинно допускатися залежно від їх змісту; учителям початкових шкіл в малоросійських губерніях варто дозволити давати пояснення, протягом першого року навчання, по-малоросійськи. Лише повна заміна російської мови малоруською, бодай у початковій школи, могла б вважатися небажаною для державної єдності.

(*"Записка Имп. Академии наук". Прил. VIII. Доклад К.А. Военского*).

сувору й тверду відмову. В 1895 р. було підтверджено розпорядження не дозволяти книг для дитячого читання, хоча за змістом вони й здавалися благонадійними.

Отож, проголошений Валуєвим лозунг протягом тридцятиліття, 1876 – 1905 рр., модифікувався самою силою речей. Важко було наполягати на тому, що "малоросійської мови не було й немає", раз із цією неіснуючою мовою доводилося вести таку довгу і вперту боротьбу. Але цю живучу мову слід було, в крайньому разі, замкнути в рамки етнографічного матеріалу, всередині яких вона могла б безкінечно варитися у самій собі, не маючи можливості піднятися до значення культурного органу. І ось цензура бере на себе захист "чистоти" народної мови від запроваджуваних сучасними письменниками неологізмів, ставить перепони науковій розробці основ української мови, навіть якщо робота була викладена російською мовою. Коли в 1877 р. один з київських філологів представив до цензури складену ним "Спробу граматики малоросійської мови"³², йому було прямо сказано: "Не можна дозволяти до друку граматику мови, яка приречена на небуття". Цей принцип і керував діяльністю цензури та адміністрації донедавна.

Перенесення літературної діяльності до Галичини

Тяжкий період цей залишив глибокі сліди в історії українського слова, порушивши природні умови його розвитку й затримавши роботу української інтелігенції щодо культурного піднесення рідного народу. Літературна продуктивність українською мовою після 1876 р. різко впала. Але відмовитися від "битія" ця, приречена на "небитіє", писемність не хотіла й не могла. Шляхом найменшого опору, утискувана в рідній країні, літературна діяльність була перенесена до сусідньої і спорідненої Галичини, де та ж українська народність, користуючись вільнішими умовами національного життя, встигла значно випередити в культурному значенні населення російської України. І ось у подальшому ук-

раїнський рух зосереджується в австрійській Галичині, яка відіграла таким чином роль українського П'ємонта.

Галичина відійшла до Австрії за першим розділом Польщі в 1772 р. Це був найзахідніший край України, найближчий за територіальним розміщенням до Польщі і вже тому він пережив на собі всю складну гаму шляхетського режиму старої Польщі. Але і в цьому забитому кутку України, під впливом ідей європейського романтизму і слов'янського відродження, не без впливу й національного руху в російській Україні, також починається національно-демократичний рух, який вперше яскраво проявився в діяльності гуртка трьох галицьких патріотів – Шашкевича³³, Вагилевича³⁴ і Головацького³⁵. Діяльність цих осіб зустрічала різко негативне ставлення з боку не лише офіційних сфер, але й широких кіл тодішнього безідейного, глибоко обскурантного галицького суспільства.

Офіційний погляд на національний рух у Галичині збігається з поглядами сучасних російських націоналістів, що міститься в словах тодішнього львівського директора поліції: "У нас, – сказав він, – достатньо клопотів і з однією національністю (тобто польською), а тут ще ці божевільні хочуть повернути з труни мертву українську національність". Не менш вороже поставилися до молодого національно-демократичного руху й місцеві реакційні елементи так званого "староросійського" або "москвофільського" табору. Звичайно, багато з них, на противагу польсько-німецькому гніту, щиро виношували романтично-заманливу ідею єдиного великого російського народу. Проте в своїх утопічних мріях про національне злиття народних мас від Карпат до Камчатки прибічники цієї ідеї часто зовсім втрачали реальний ґрунт і тому з почуттям великого роздратування і навіть озлоблення ставилися до тих, хто нагадував їм про живий конкретний народ з його конкретними національними рисами, і навіть до самого цього народу.

Погляди цих громадських кіл можуть бути схарактеризовані такими словами "отамана Погодінської колонії" в Галичині, історика Д. Зубрицького³⁶: "Є похмурі відступники, або скоріше примітивні невігласи, які досі проживали в лінощах і які ігнорують будь-яку науку власної мови, вживають чуже наріччя, прислухаються лише до простонародної мови своїх

слуг і робітників і вони бажають тепер, аби ми писали свою історію на обласному наріччі галицької черні. Дивна і смішна вимога. Історії пишуться для освіченого класу народу, який утворюється. Для простолюду досить молитовника, катехізису та псалтиря".

Національно-демократичний рух повинен був, отже, боротися з перешкодами і зовнішньо-поліційного, й ідейно-суспільного антидемократичного характеру, і, звичайно, в умовах такого всебічного натиску з великими труднощами міг прокладати собі дорогу в життя. І все ж, живий народно-демократичний рух росте, особливо після подій 1848 р., які принесли "весну народів"³⁷. Він досягає деяких надто цінних культурно-суспільних надбань, як, наприклад, запровадження української мови в середню школу, утворення декількох українських кафедр у Львівському університеті, заснування народно-просвітницької організації "Просвіта", декількох органів періодичної преси і т.ін. В цей же час у зарубіжній Україні з'являється велика літературна сила – "буковинський соловей" – поет і белетрист Осип Федькович, багато творів якого перекладено й на російську мову. З приводу повістей Федьковича Тургенєв писав Драгоманову: "Тут лише і б'ється джерело живої води, а все інше – або марево, або труп". В останньому випадку маються на увазі літературні представники ніби-то російської, а насправді ніде не існуючої штучної макаронічної мови, так званого "язичія", що є неможливою гібридною підробкою під російську мову. Суспільне явище цього останнього роду отримало кличку "москвофільства". Представники його – типу вищезгаданого Зубрицького, – будучи відірваними від місцевого національного ґрунту і живих потреб галицької народної маси, ворожі взагалі демократичним началам, завжди проявляли потяг до офіційної Росії й шукали тут міцних, далеко не завжди платонічних, зв'язків із синодальними колами (особливу діяльну участь у них брав покійний Побєдоносцев³⁸) і в таких суспільних верствах, як учасники "Російських Зборів", Слов'янського благодійного та Галицько-російського товариств.

Звичайно, ці люди, як елемент антисуспільний, повинні були все більше втрачати з-під ніг ґрунт і жива справа життя переходила до рук представників народно-демократичної течії (яка водночас була течією і національно-українською),

хоча би вже просто тому, що в межах Австрії ніякої іншої руської народності, окрім української, не було. Тому вживання української мови за всіх умов приватного і суспільного життя було не лише цілком нормальним, але і єдино можливим.

Успіхові національного руху в Галичині, як уже зазначалося вище, багато сприяли репресії щодо українства в Росії, що розпочалися в 60-ті роки. Представники російської України входять у пошвавлені стосунки з галицькими діячами, особисто відвідують їх, надають їм моральну й матеріальну підтримку і стають діяльними, навіть переважаючими, співробітниками їхніх видань. Так загальними силами діячів російської та австрійської України на території останньої виробляється літературна мова в застосуванні до всіх потреб життя — педагогічним, науковим, публіцистичним та адміністративним, розвивається література, преса, наукова діяльність, створюються і вдосконалюються засоби культурного, соціального і політичного розвитку народу, розв'язуються і практично здійснюються проблеми національного життя і взагалі відбувається вся та національна робота, яка природньо повинна була мати місце, але зовсім не допускалася в Росії.

Виробляючись за межами цензурного нагляду, політико-суспільний світогляд вигравав у своїй зрозумілості й визначеності, причому загальний тон його мав, звичайно, більше опозиційний характер, ніж це могло бути за умов нормального розвитку українського руху в Росії.

Особливо велике значення в українському русі на галицькому ґрунті мав відомий емігрант з російської України М.П. Драгоманов³⁹, європейськи освічений учений, талановитий публіцист і енергійний громадський діяч. Те ж значення для українського руху в Галичині, за ширшої літературної і передусім наукової діяльності протягом останніх 20 років, мав інший представник російської України проф. М.С. Грушевський⁴⁰, ім'я якого противники українства пов'язують з усіма проявами українського руху, в тому числі й такими (в туманній галузі "сепаратизму"), до яких цей діяч не має зовсім ніякого відношення.

Так, утиснений в Росії, український рух безперервно продовжувався й розвивався в австрійській Галичині, нагромаджував тут засоби національного життя і, незважаючи на всі перепони, протікав знову в російську Україну, живлячи тут національну самосвідомість і даючи їй втілення у вигляді готових політико-суспільних ідеалів.

Національний рух після 1904-1905 років

Настали 1904-1905 роки – період "переоцінки цінностей", перегляду основних питань державного ладу й суспільного життя. Широкий суспільний рух виявив дефекти старого режиму, засвітив усі його темні кути. Одним із перших було поставлено на розв'язання питання про поліпшення становища преси, у вільному голосі якої російське суспільство відчувало таку настійну потребу.

У зв'язку із загальним питанням урядовим колам, звичайно, довелося торкнутися і спеціальних потреб української преси, притисненої пресом цензурних розпоряджень 1863-1876 років. Ряд заяв та клопотань з боку відомих українських літераторів та громадських діячів, здавалося, захитав усталену офіційну точку зору. В засіданнях комітету міністрів 28 і 31 грудня 1904 р. під час обговорення п. 8 Височайшого указу 12 грудня того ж року – про усунення зайвих утисків преси – було висловлено, між іншим, що застосування цензурного режиму 1876 р. "значно утруднюючи поширення серед мало-російського населення корисних даних шляхом видання зрозумілою селянам мовою книг, перешкоджає підвищенню нинішнього низького культурного його рівня" ("*Записка Импер. Академии наук*". Подання міністра народної освіти 30 січня 1905 р., N 2076, на ім'я Президента Академії).

Для остаточного розв'язання питання про доцільність цензурних обмежень українського слова, комітет міністрів запросив відгук від Академії наук, Київського та Харківського університетів, а також від Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторів. Водночас безпосередньо вищою владою було розв'язане приватне питання загального

змісту — про український переклад Євангелія⁴¹. 25 лютого 1905 р. за Височайшим повелінням Синод приступає до видання того самого перекладу, який більше 40 років був представлений на розгляд інспектором Ніжинського ліцею Морачевським⁴² і який отримав високу оцінку з боку Академії наук, але залишився під сукном з причин, про які йшлося вище.

Відгуки запрошених комітетом міністрів закладів виявилися цілком позитивними для розв'язання питання. Академія наук подала великий і цінний трактат, у якому з вичерпною повнотою визначалося співвідношення між російською та українською мовами і доводилася державна необхідність звільнення українського слова від обтяжуючих його цензурних обмежень. Два університети також одностайно висловилися за відміну постанов 1876 — 1881 років. Вища адміністративна влада південно-західного краю з такою ж визначеністю, як і в 1881 р., вказує на необгрунтованість звинувачень, що зводилися на українських рух і на безумовну шкоду від утисків української писемності. Незважаючи на таку рідкісну єдність думок людей науки та адміністрації, питання про скасування постанов 1876 — 1881 років залишалося відкритим аж до маніфесту 17 жовтня⁴³. Лише цей акт і реформи, що пішли за ним, у галузі преси принесли із собою звільнення української літератури від виняткового цензурного режиму.

Після скасування в 1906 р. спеціальних цензурних обмежень для українського друкованого слова російська Україна отримала багато готових засобів національного розвитку (оскільки результати національної роботи в Галичині мають значення і для Росії) і виявила таку інтенсивність національного життя, зовнішні прояви якого раніше були штучно утиснені й переміщені на чужоземні території, що склалося враження чогось нового, несподіваного. І ті, хто не змушував себе серйозно подивитися на корені українського руху в минулому й сучасному житті України, приходили до думки, що це явще штучне, вигадане групкою нинішньої української інтелігенції.

Передбачення ці були тим більше безпідставними, що український рух зовсім не припинявся і в межах Росії; під впливом тяжких репресій він тільки звужував тут форми свого прояву. Яким би не було послідовним негативне став-

лення уряду до всіх проявів українського національного життя, яке б рішуче переслідування не зустрічала постановка проблем політико-соціальних і економічних, що викликалися різноманітними особливостями життя України, національна самосвідомість тут живилася з таких джерел, які знаходилися поза сферою зовнішнього впливу. Незважаючи на крайні цензурні утиски навіть у цій обмеженій галузі – белетристиці, яка була відмежована українською літературою, література ця продовжує розвиватися і в межах Росії. Тяжке лихоліття не вбиває літературної творчості і на літературній ниві з'являються все нові працівники, переконані в правоті своєї справи і в кінцевій її перемозі. Залишаючись на основному своєму народно-демократичному ґрунті, продовжуючи черпати матеріал з народного життя, письменники ці вводять до кола української літературної творчості й ті мотиви і відгукуються й на такі течії, які хвилюють європейський культурний світ. Взагалі, українська література захопила в своє русло всі сторони загальнолюдського й національного життя і розлилася тією широкою духовною течією, яка зрошує все нові галузі життя, все більше живить найрізноманітніші кола української національної маси, все більше сприяючи просвітлінню її суспільної й національної свідомості.

Водночас прогресуючий розвиток українознавства – вивчення історії України, її мови, літератури, побуту, економічного й соціального життя – робив усе більші успіхи і українська інтелігенція не могла залишатися байдужою до здобутих наукою фактів і положень у цій галузі. Прагнення обґрунтувати свої національні ідеали на основі знання особливо гаряче і яскраво проявляються серед української молоді. Незважаючи на суворі переслідування українських гуртків, останні завжди були широко розгалужені серед учнів не лише вищих, а й середніх шкіл. Нові умови академічного життя дали можливість вийти цим гурткам із нелегкого становища – у крайньому разі у вищих навчальних закладах – на широкий і відкритий шлях об'єктивного знання під керівництвом членів академічної корпорації.

І ось у вищих навчальних закладах, де вчилася українська молодь, на Україні й поза її межами, засновуються гуртки українознавства, що об'єднували тих, хто мав на увазі в майбутньому присвятити свої сили найближчій батьківщині і

попередньо прагнув з повною добросовісністю вивчити арену й умови своєї майбутньої діяльності. Із середовища цієї ідейної молоді виходили, у дні суспільного пожвавлення, побажання про заснування кафедр українознавства при різних вищих навчальних закладах. Побажання ці подані були настільки значною кількістю учнів і були по суті настільки природними і справедливими, що знайшли відгук у корпораціях вищих навчальних закладів – деяких петербурзьких і всіх трьох університетів, а також вищих жіночих курсів на території України. Так, у 1907-1908 роках курси з історії України читалися (українською мовою) в Новоросійському університеті, курс української етнографії – в Харківському, курси з українознавства (російською мовою) читалися в Харківському і Київському університетах. Українські курси мали серед студентства особливо великий успіх, але міністерство народної освіти поспішило ліквідувати цей почин. Наступного року українські курси вже не могли здійснитися "з незалежних обставин" і українська молодь була знову віддана сама собі в своїх наукових потребах, які від цього, звичайно, не втрачали своєї інтенсивності, але, зустрічаючи, як зоборонений плід, труднощі в своєму задоволенні, природньо супроводжувалися настроями, не зовсім бажаними для того ж просвітницького відомства.

Значення літературно-наукових стимулів у розвитку українського руху, звичайно, величезне, і цим пояснюється прагнення противників українства усунути дію даних стимулів у надії, що цим буде усунуто й сам рух. Надія ця, як ми бачили, однак, обманлива, оскільки крім самої безплідності зусиль зупинити розвиток таких факторів духовного життя, як думка і слово, неможливо. Національне почуття само собою не є продуктом мозкового центру, результатом тих чи інших розумових впливів. Це почуття складає невід'ємну, глибоку властивість людської душі й отримує живий імпульс з вимог самого життя, яке на кожному кроці висуває факти, що живить його, постійно ставить у чергу проблеми, написані на прапорі українського суспільного руху.

З таким становищем доводиться рахуватися щоразу, коли виникає питання, хоч якоюсь мірою важливе з точки зору обласного його значення, – будь це питання місцевого самоуправління, придушеного централізацією адміністративної

влади, питання економічного і культурного життя, в якому ігноруються цілі й засоби місцевого розвитку, корисного і навіть необхідного з точки зору загальних державних інтересів. У даному разі фактично надають послугу українському рухові навіть ті суспільні елементи, які принципово ворожі йому, але, стоячи на ґрунті реальних, життєвих інтересів краю, сприяють задоволенню цих інтересів, — хоча б у таких, здавалося б, далеких від національного забарвлення, питаннях, як заохочення тієї чи іншої галузі народної праці, організація місцевих економічних сил, облаштування дороги, елеватора і т.д. Такий, наприклад, принциповий ворог українства, як покійний керівник "Кіевлянина"⁴⁴ проф. Піхно, звичайно, і не підозрював, що своїм, правильним у багатьох випадках, захистом економічних інтересів краю клав свою аргументацію на той бік терез, які схилилися на користь його принципових противників.

Врешті-решт, у житті, зовсім незалежно від всіляких зовнішніх впливів, нагромаджуються факти, які є новим базисом і новим стимулом дальшого розвитку. І якщо український рух дійсно має життєву силу, то він збільшує і зміцнює її з допомогою таких факторів, які спрямовані на його усунення. У цьому плані не позбавлені значення наявні у нас дані про те, що придбані й поширені київською світською і духовною адміністраціями 5000 примірників злісного й недобросовісного памфлету, спрямованого проти українства, мали наслідки, яких місцеве начальство менше всього очікувало: памфлет цей дав поштовх пасивній обивательській думці, а вказані його якості (для місцевих читачів надто очевидні) спрямували цю думку далеко не в той бік, який тенденційно йому передбачався.

Серед інших питань місцевого значення суспільна увага протягом останніх десятиліть зокрема зупинялася на питанні про роль рідної мови в просвітництві української народної маси. І відомі педагоги, і окремі громадські діячі, і громадські організації — нехай то просвітницькі товариства, міські та земські самоуправління, комітети з потреб сільськогосподарської промисловості, різноманітні з'їзди, — як тільки в них мова заходила про культурний і економічний прогрес українського населення, як правило, приходили до думки, що відсутність школи з рідною мовою викладання є головним

гальмом такого процесу. Питання про рідну мову навчання на Україні фактично поставлене було, як ми бачили, ще на початку 60-х років і відтоді голос суспільства про задоволення цієї корінної потреби народного життя не припинявся до останнього часу. В 1870 р. порушує перед урядом клопотання про запровадження рідної мови в школу Чернігівське губернське земство. Клопотання це повторюється потім у 1900 р. Чернігівським губернським (за доповіддю гласного Шрага) і Борзенським повітовими земствами. Херсонське губернське земство підняло це ж питання за ініціативою з'їзду народних учителів, що відбувся в 1881 р. під керівництвом відомого педагога барона М.О. Корфа⁴⁵. Аналогічне клопотання було порушено в 1895 р. в Єлисаветградському земстві. В Полтавському губернському земстві відповідне клопотання було порушено в 1900 р. з приводу доповіді гласного В. Леонтовича⁴⁶ губернським зборам про видання шкільних книг, які і за мовою, і за змістом були б доступні місцевому населенню. Полтавська міська дума порушила клопотання про запровадження викладання українською мовою в школі імені І.П. Котляревського, родоначальника української літератури. Одеська державна дума (за ініціативою міського голови Зеленого) порушила клопотання загальнішого характеру — про відміну утисків українського слова, про допущення в шкільні та народні бібліотеки підручників та книг для читання українською мовою, про допущення хоча б для роз'яснення вчителя українською мовою, "якщо б не виявилось можливим проводити в школах все викладання малоросійською мовою, а російську мову зробити особливим предметом викладання".

Засновані з 1902 р. комітети з потреб сільськогосподарської промисловості також повинні були зіткнутися з цим назрілим житейським питанням. Комітети Хотинський, Бердянський, Новомосковський, Ананьївський, Лубенський, Полтавський, Лохвицький, Херсонський, Чернігівський, Котопський, Борзенський, Воронежський вважали за необхідне запровадження української мови в народну школу. В доповідях цих комітетів вказується на великі труднощі навчання дітей нерідною мовою, а також на те, що сучасна школа нездатна розвинути любов до знань і самоосвіти, що нехтування народною мовою породжує мимоволі неповагу й до самого народу, який говорить цією мовою.

Неодноразово порушували це ж питання й просвітницькі організації: С.-Петербурзький комітет грамотності, Товариство видання загальнокорисних і дешевих книг, Київське і Харківське товариства грамотності. Всі значні з'їзди, які так чи інакше мали справу з питаннями народної культури чи економічного життя, як правило, висловлювалися за допущення української мови в народну школу і бібліотеку. Так, агрономічний з'їзд, що відбувся в Москві в 1901 р., постановив порушити клопотання про дозвіл видавати книги та сільськогосподарську газету українською мовою. Кустарний з'їзд, що відбувся в Полтаві того ж року, висловився за необхідність видання книг і посібників місцевими мовами з окремих галузей кустарного виробництва. Технічний з'їзд (Петербург, 1903 р.) вважав за потрібне запровадження народної мови у початкове викладання. За конституційного режиму голос суспільства, що представлявся на з'їздах, звучав ще виразніше й рішучіше; достатньо послатися на висловлювання у цьому плані, що звучали на з'їздах — Київського кооперативного і сільськогосподарського, Московського і Петербурзького з народної освіти.*

* Прийнята секцією резолюція щодо питання про українську школу звучить так: "Беручи до уваги, що для досягнення поставлених народною школою виховних і освітніх завдань школа ця повинна бути близькою й рідною населенню за мовою й усім своїм змістом, що сучасна постановка шкільної справи в місцевостях з українським населенням, не задовольняючи цих завдань, приносить шкоду не лише українському населенню, але й усій державі, — комісія вважає необхідним: 1) щоб у школах як загальних, так і професійних, в місцевостях з українським населенням викладання усіх предметів проводилося українською мовою; 2) щоб викладання російської мови, як обов'язкового предмета, починалося з 3-го класу навчання, було поставлено на належний рівень і звільнено від служіння цілям, які є для школи побічними; 3) щоб було запроваджено вивчення української мови, історії та географії краю; 4) щоб шкільні посібники були за змістом пристосовані до умов життя населення; 5) щоб навчання на другій стадії початкової школи, а також усе позашкільне й дошкільне виховання проводилося українською мовою; 6) щоб у бібліотеках у місцевостях з українським населенням були книги українською мовою; 7) щоб в учительських школах, педагогічному класі жіночих гімназій, а також на тимчасових і постійних учительських курсах було запроваджено вивчення української мови, історії, літератури та географії краю; 8) щоб у вищих навчальних закладах, що знаходяться в місцевостях з українським населенням, були засновані кафедри українознавства з метою підготовки викладацького персоналу для педагогічних навчальних закладів та курсів".

Голос цей має тим більше значення, що на з'їзди, як відомо, збираються представники найрізноманітніших ідей, устремлінь і напрямків.

Народна освіта рідною мовою не була лише словом, — слово це втілювалося і в діло. Вище вже згадувалося про ту пожвавлену діяльність в народно-просвітницькій галузі, яку проявила українська інтелігенція в ті кілька років визвольної епохи, коли громадській роботі не ставилися перешкоди: на початку 60-х років ми бачимо і шкільне викладання українською мовою, і зростання шкільної та народно-просвітницької літератури. Але потім просвітницька діяльність на національному ґрунті була вкрай ускладнена. Єдиний спосіб культурного впливу на народну масу — шляхом книг рідною мовою — ускладнювався спеціальними цензурними устисками і недопущенням книг в народні й шкільні бібліотеки.

Народно-просвітницька література, незважаючи на те, все ж збагачувалася й росла, проникаючи в народні маси поза офіційними шляхами, і українське суспільство, за всіх несприятливих умов, проявляло багато енергії в цьому напрямку. В 1905 р. українське слово прирівняно було в цензурному відношенні з російським. Наступного року, за новим законом про товариства, відкрилася можливість у якійсь планомірній просвітницькій роботі. Оскільки і в нових умовах український народ залишився, як і раніше, без національної школи, то навчання народу на рідному ґрунті можливе було лише шляхом позашкільним. І ось в найкоротший час Україна вкривається мережею просвітницьких товариств — "Просвіт" не лише в крупних центрах краю — в Києві, Одесі, Чернігові, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Катеринодарі, Новочеркаську, Житомирі, Миколаєві, але і в невеликих містах — Ніжині, Могилеві-на-Дністрі, Козельці, Мелітополі й навіть у селах (Мануйлівці, Амурі, Запоріжжі, Діївці, Перещепиній та ін.).

Як бачимо, українська інтелігенція гаряче відгукнулася на потреби народної просвіти й пішла назустріч їм відразу, як тільки випала до цього нагода. Багато з названих "Просвіт" були першими товариствами, які зареєстровані "місцевими губернськими про товариства присутвіями" на підставі закону 4 березня 1906 р. Під прапором народної освіти об'єдналися всі демократичні елементи українського

суспільства без відмінностей партій і напрямів. У цих просвітницьких організаціях ініціативою й силою самого суспільства, — що особливо важливо й цінно, — була розпочата і здійснювалася та складна й важка робота, на яку витрачає величезні кошти й сили держава, найжиттєвішим чином зацікавлена в тому, щоб населення не залишилося невігласним і з допомогою просвіти розвивало свої духовні й матеріальні сили. Аби задовольнити найпекучішу сучасну потребу села — його прагнення до світла, українська інтелігенція в цих товариствах працювала над виданням популярної літератури, облаштуванням сільських бібліотек, організацією читань, бесід і, нарешті, розваг для селянського населення: влаштовувалися спектаклі, нерідко з участю самих селян, як виконавців. Узагалі, "Просвіти", наскільки могли, слугували провідником корисних знань і, за вільніших умов розвитку, могли б створити для українського селянства ряд культурних вогнищ великого суспільного значення. З їх допомогою поступово було б досягнуто підвищення культурно-економічного рівня українського села. Вони ж своїм облагороджуючим впливом швидше й правильніше зупинили б те псування сільських звичаїв, у боротьбі з якими уряд то мав намір застосовувати суворі каральні заходи, то періодично насаджував "розумні розваги" різного роду...

Деякі "Просвіти" встигли виявити широку й інтенсивну діяльність; в інших діяльність, натхненна палким бажанням прийти на допомогу темній народній масі, поступово налагоджувалася і обіцяла плодотворні результати. І якщо незабаром більшість таких організацій вимушено припинила свою діяльність, а інші не менш вимушено скоротили свою просвітницьку діяльність до самого мінімуму, то це може викликати лише глибокий жаль з приводу тих величезних культурних збитків, які понесла народна маса і взагалі інтереси краю внаслідок утисків живої громадської ініціативи й самодіяльності.

Як бачимо, життя було багате фактами, які змушували задумуватися над питаннями, тісно пов'язаними з українським суспільним рухом і кожний, хто уважно ставився до вимог життя, не міг пройти повз ті чи інші питання, які входять у коло загального "українського питання". Під впливом таких наказових вимог життя український рух невпинно

продовжував наростати й поширюватися, захоплював усе ширші кола населення, залучав до своїх рядів все нові й нові сили.

До цього природньо вело поглиблення національно-суспільної самосвідомості української інтелігенції, яка все сильніше відчувала свій зв'язок з народною масою і прагнула відповісти на її культурні й соціальні запити у формі, що найбільше відповідала її національному складу. На загальному фоні втоми й занепаду російського суспільного життя покоління українських діячів виділяється бадьорістю настрою, вірою в правоту і будучність своєї справи, енергійною діяльністю, незважаючи на те, що український рух переживав подвійний гніт — і загальної політичної реакції, і спеціальних утисків у національній галузі. Робота щодо прояснення суспільної самосвідомості, організація суспільних сил, підвищення продуктивності в галузі літературно-художньої, наукової й народно-просвітницької діяльності продовжується невпинно й ідея українського національного відродження продовжує жити й розвиватися — і в ідеологічних своїх основах, і в практичному житті — наперекір усім зовнішнім перепонам і долаючи їх.

Як тільки настала формальна можливість, з'являється українська преса, зростає книжкова продуктивність, виникають культурно-просвітницькі й економічні організації, які розвивають поживавлену і продуктивну діяльність. Будь-яка подія національного життя (записка чи законопроект про потреби народної школи, питання про заснування кафедр українознавства чи про заснування українського університету в Галичині, думські дебати з українського питання, смерть чи ювілей популярного діяча й т.п.) зустрічає звичайно відгук, збирає тисячі підписів. Так, записка про потреби української школи була покрита більш ніж 10 тисячами підписів осіб найрізноманітніших громадських кіл. Подібний же відгук в широких колах українського населення зустрічаємо і з інших аналогічних приводів (такий, наприклад, відгук влітку 1913 р. більш ніж двох тисяч селян і робітників Катеринославської губернії на думські дебати з українського питання).

Природньо, що після цього українське питання тією чи іншою мірою, з того чи іншого боку повинне було знайти відображення і в наших законодавчих палатах. У перших двох

Думах, в яких Україна представлена була демократичними елементами, були окремі й досить чисельні (більше ніж по 50 членів) українські фракції, які ставили своїм завданням висувати в законодавчому порядку вимоги українського національного життя. Так, вироблені були законопроекти про рідну мову в школах, про сільськогосподарських робітників, про деякі сторони земельного питання, що найближче заторкують інтереси селянської землеробської маси на Україні. Новий виборний закон, що дав перевагу землевласницькому елементу, найрізкіше змінив виборні співвідношення на Україні, чому наступні представники інтересів цього краю в Думі однаково далекі і від демократичних принципів, і від найближчих інтересів української народної маси. Все ж і в третій Думі, напочатку її діяльності, коли ще не визначився остаточно переважаючий політико-соціальний її характер, було вироблено і внесено в порядку думської ініціативи, за підписом 37 членів Думи, законопроект про мову викладання в початкових школах місцевостей з малоросійським населенням. Вимоги українського національного життя одержують висвітлення і в наступній, четвертій державній Думі. Поряд із запеклим націоналістичним натиском на українство з боку нових членів Думи від українських губерній бачимо тут з боку прогресивної частини Думи активний захист українських національних потреб. Такий захист зрідка виходив і з консервативних кіл: так, єпископом Никоном було внесено в Думу законопроект про допущення рідної мови в українську школу і про припинення адміністративних утисків щодо українських товариств, які ставили культурні цілі .*

* Заключні пункти законопроекту єпископа Никона:

1. Дозволити запровадити викладання в українських початкових школах усіх відомств (принаймні перші два роки навчання) рідною українською мовою.

2. Призначати вчителів у ці школи переважно українців і тих, хто знає українську мову.

3. Проводити викладання в українських початкових школах української мови та історії України поряд з російською мовою та російською історією.

4. Не переслідувати товариств "Просвіта" як закладів винятково просвітницьких, що поширюють знання, дозволені брошури й книги українською мовою; закриття цих товариств проводити надалі лише з дозволу відповідного законного суду, а не шляхом адміністративного рішення, часто голого свавілля.

Всі ці факти з минулого й теперішнього українського руху, що свідчать про живе співчуття йому в широких і різноманітних верствах населення, здавалося б, говорять не про штучності цього руху. Адже в такому випадку він, під тиском вкрай несприятливих для нього умов, що склалися, давно б занепав. А виходить навпаки. Цей рух стає великим і незамінним за своїм значенням фактором відродження суспільних сил на користь не лише місцевих, але й загальних інтересів.

Новий період репресій проти українського руху

Але "оновлений лад", як відомо, викликав проти себе рух реакційних елементів країни, голос яких, як своєрідна громадська думка, став опорою для правлячих сфер в їхньому тяжінні до дореформеного режиму. Одним із лозунгів, на яких урядова політика об'єдналася із прагненням правих партій, був державний націоналізм, який від цього часу увійшов до переліку підвалин нового режиму. Виникла чи була створена з різнорідних елементів суспільства націоналістична течія, звичайно, войовничого, наступального типу – заради захисту панівної великоросійської народності, пригнічуваної "іногородцями".

Об'єктом нової націоналістичної політики передусім виявився український рух. Ожилилися старі лозунги боротьби з українським "сепаратизмом". Почалися нові репресії проти українського руху та його діячів і, найперше, проти тих українських громадських організацій – клубів, зборів, просвітницьких товариств, які покликані були до життя новими цивільними нормами після маніфесту 17-го жовтня.

Керівні вказівки щодо цього адміністрація отримала в циркулярі покійного Столипіна від 20 січня 1910 р.⁴⁷, за яким громадське об'єднання на ґрунті національних інтересів оголошувалося як таке, що "посилюс національну відокремленість та відмінність" і "не відповідає російським національним завданням". А тому наказувалося не дозволяти товариств "іногородницьких, у тому числі українських і

єврейських, незалежно від переслідуваних ними цілей", а також переглянути всі видані раніше дозволи і вжити необхідних заходів. У цих заходах, заснованих на націоналістичному принципі, адміністративна логіка, напевно, не вбачала моменту, який "посилює національну відокремленість і відмінність". З легким серцем віднісши двадцятип'ятимільйонне населення українських губерній до категорії "іногородців", Столипін, напевне, вважав, що він цим зміцнює зв'язки України з "єдиною, неподільною Росією"...

І ось на честь єднання адміністрація починає закривати одну за одною українські "Просвіти". У квітні 1910 р. закрита найбільша з них — київська, в чотирьохлітній період діяльності якої виявлена була "загроза громадському спокою й безпеки". Якого характеру могла бути ця загроза, достатньо видно з підсумків роботи "Просвіти": вона встигла видати 36 популярних брошур, жодна з яких не підлягала цензурному переслідуванню; організувала 81 науково-популярну лекцію, 20 читань з белетристики, 10 читань для дітей, 25 літературно-музичних вечорів і концертів — все це з належного дозволу і під належним наглядом. Для просвітницького закладу, який бажав вважатися безневинним, всього цього було, напевне, надто багато...

Після довгого переліку утисків і причіпок з боку місцевих властей закриваються "Просвіти" одеська, чернігівська, подільська, кубанська, козелецька. Нові товариства цього типу, звичайно, не дозволяються. За "Просвітами" наступає черга українських клубів. І знову без достатніх підстав закривається найживіший з них — київський. Водночас і будь-які інші прояви національно-культурного життя українського суспільства супроводжуються більшим чи меншим тертям і перепонами: конфісковуються цілком безневинні книги, забороняються популярні лекції, виключаються з програм учительських курсів такі делікатні теми, як питання про роль рідної мови в початковій освіті; піддається посиленому покаранню українська преса, знищуються українські вивіски, робляться спроби відмінити даний у краці часи дозвіл на постановку пам'ятника Шевченку в Києві. Накінець, повсюдно пройшла смуга заборон і адміністративних перешкод, що призвели до скасування ювілейних торжеств, пов'язаних із 100-річчям від дня народження Шевченка. Тут директиви

центральної адміністрації настільки були визначеними, що навіть поминки по Шевченку виявилися на Україні нездійсненними. Одне слово, до всього торкнувся адміністративний порив, здійснюючи спущені згори директиви з українського питання...

Форми українського політичного життя

Досі визначилися головні відтінки українського політичного світогляду, що лягли в основу партійної диференціації в українському суспільстві. Еволюція українських лозунгів, під тиском ненормальних умов національного життя, була взагалі повільною і складною. Після розгрому Кирило-Мефодіївського гуртка українське народництво спочатку знімає із своїх програм політичний момент. У цій стадії національний рух на Україні був ще "українофільським". Він зосереджувався в інтелігентних колах — "громадах", які проводили, в межах можливого, культурну роботу, але не мали тісного зв'язку з корінням народного життя. Лише Драгоманов запровадив в українство ідеї політичного та соціального реформаторства, поклавши основу соціалістичним течіям українства.

Під впливом Драгоманова наприкінці 80-х років галицькі українці організували радикально-демократичну партію, яка знайшла сприятливий ґрунт у селянському середовищі і не залишилася без впливу на українське суспільство в Росії. Після першопочаткових спроб організації на ґрунті політичної реформи в 1897 р. була заснована всеукраїнська організація, що об'єднала в собі українську інтелігенцію у формі федерації місцевих громад і в практичній роботі поступово перетворила "українофілів" попереднього типу в "українців" з певним політичним світоглядом у дусі широкого демократизму.

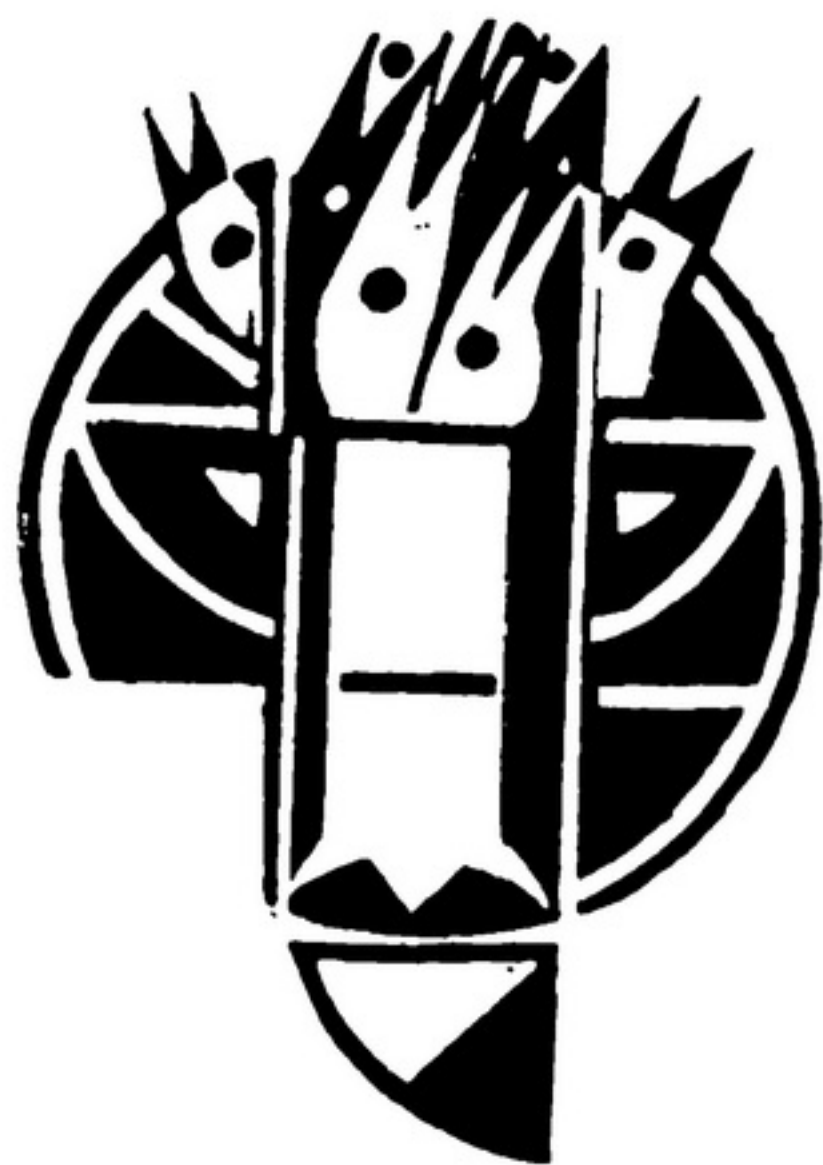
Близько 1900 р. виникла перша партійна організація на українському ґрунті — Революційна українська партія, дещо змішана за складом і тому вона незабаром розбилася на інші угруповання. Головним з них була Українська соціал-демократична партія, яка тісно приєднувалася до програми

російської соціал-демократії з тією лише суттєвою відмінністю, що одним з основних постулатів українських соціал-демократів була національно-територіальна автономія України. Інша течія перейшла в Українську народну партію, яка поставила на своєму прапорі крайні лозунги українського націоналізму. Перша з цих партій отримала в подальшому значне поширення і користується великим впливом у народних масах. Інша еволюціонізувала в так зване "самостійництво" (прагнення до політичної незалежності), яке особливо посилювалося під час світової війни, а після революції 1917 р. набрало поміркованіших форм на ґрунті соціал-революційної програми. Безпартійна всеукраїнська організація, про яку згадувалося вище, в свою чергу, після декількох перетворень, виділила зі свого середовища партію з традиційною назвою "радикально-демократичної", близьку за програмою до російської партії народних соціалістів. Сама ж організація зберегла форму безпартійного блоку, об'єднаного програмою-мінімум із трьох постулатів: парламентаризм, автономія України і федеративний устрій Росії.

Таким чином, у своїх головних течіях політична думка українського суспільства пішла трьома напрямками: соціального реформаторства, націоналістичних устремлінь та демократичного радикалізму. Але в головних своїх вимогах, під тиском реального життя, всі ці течії сходилися між собою, об'єднуючи українську інтелігенцію в одному прагненні: перш за все відстояти національні права українського народу. Ми бачили, що російська дійсність не дозволяла сподіватися на найближче поліпшення умов національного життя на Україні.

III. Національні надбання України

Художня література

Життєвість тієї чи іншої ідеї пізнається, як правило, за плодами її — за тими практичними завоюваннями, яких вона зуміла досягнути в житті і які є найпереконливішими свідченнями її справжнього значення. З цієї точки зору

небхідно вказати й на ті фактичні національні надбання, які стали результатом чітко усвідомленої діяльності нації й наполегливої праці окремих її представників, досягнуті всупереч тяжким політичним умовам, у яких ця діяльність здійснювалася.

Серед надбань національного характеру першорядне значення мають надбання в галузі національного слова. Тут українське слово витримало найсуворіше випробування, поставлене йому життям — воно не лише не змовкло під впливом вражаючого лихоліття, але стало органом різноманітної літератури, не останньої за своїм якісним і кількісним розвитком у сім'ї інших слов'янських літератур.

Українська писемність, що почалася творами умовною книжковою мовою, вже у XV — XVI століттях проявляється в такому факті великого культурно-національного значення, як переклади св. писання рідною мовою — факт, що свідчить про глибоку органічну потребу творчості рідною мовою. Відтоді обробка книжкової літературної мови проходить па-

ралельно з багатою і різноманітною народною творчістю, не втрачаючи з нею зв'язку і часто навіть входячи з нею у найближче взаєморозуміння (у ліричній поезії), поки, врешті, наприкінці XVIII століття, ці дві течії національної творчості в галузі слова не злилися у факт національної художньої літератури, батьком якої справедливо вважається І.П. Котляревський.

Ми вже згадували про літературних діячів до-шевченківського періоду. Найкрупнішим з них був піонер народної повісті Г.Ф. Квітка-Основ'яненко, твори якого зберігають свою літературну й ідейну свіжість досі. Сонце української літератури, в особі Т.Г. Шевченка, осяяло їй шлях впевненого розвитку на ідейних основах глибокого демократизму і згадані нами письменники-народники 60 – 70-х років (Марко Вовчок, І. Левицький, П. Мирний, О. Кониський) виткали на цій ідейній основі ряд яскравих літературних типів, які є цінним художнім набутком української літератури. До цього ж часу відноситься літературна діяльність талановитого поета-лірика С. Руданського, байкаря Л. Глібова (український Крилов), белетриста А. Свидницького¹ (український Помяловський).

Наступна генерація українських письменників, зберігаючи ідейні заповіді своїх попередників, розширює коло літературних типів, ідей і переживань, відгукується на різні течії в європейських літературах, на запити розумового, суспільного і політичного життя. Більш крупними іменами серед письменників останніх десятиліть є М. Коцюбинський – белетрист-психолог, якого називають за високу художню обробку своїх творів українським Тургенєвим (три томи його оповідань є в російському перекладі у виданні "Знання"); надзвичайно популярний у народному середовищі Б. Грінченко, якому належить декілька повістей, багато оповідань (є і в російському перекладі), віршів і віршованих перекладів українською мовою; Д. Маркович – автор сильно написаних оповідань із судової практики, що теж є в російському перекладі; поет-сатирик В. Самійленко; талановита поетеса Л. Косач (Леся Українка); поет громадянської скорботи П. Грабовський; автор колоритних віршів на східні мотиви А. Кримський²; поет-перекладач М. Славинський³; Дніпрова Чайка⁴ – автор прекрасних віршів у прозі;

Г. Григоренко⁵ – художник-реаліст із дещо грубуватим, але дуже сильним пензлем; белетристи М. Левицький, В. Левенко, Л. Яновська⁶, А. Тесленко, С. Черкасенко⁷, С. Васильченко; поети М. Вороний⁸, Г. Чупринка⁹ та ін. Найпопулярнішим із сучасних поетів є О. Олесь, із белетристів – В. Винниченко¹⁰, відомий і російській читаючій публіці як за перекладами його оповідань, так і за оригінальними творами російською мовою.

Територіально маленька, але така, що живе порівняно повним національним життям, Галичина також висунула ряд талановитих письменників. Особливої уваги заслуговує крупна, багатогранна, відома й російській читаючій публіці особистість Івана Франка – поета, белетриста, вченого і громадського діяча. Серед великої сім'ї інших українських письменників у Галичині варто назвати Н. Кобринську¹¹, талановиту новелістку із соціальним темпераментом; Т. Бордуляка¹² – автора теплих оповідань із життя селянської бідноти; О. Маковея, оповідання якого дихають безпосереднім м'яким гумором; талановиту модерністку О. Кобилянську; В. Стефаніка – автора невеликих, сильно і колоритно написаних оповідань, перекладених на багато європейських мов, зокрема й на російську; белетристів А. Чайковського¹³, С. Коваліва¹⁴, О. Мартовича, Б. Лепкого¹⁵, І. Семанюка¹⁶, А. Крушельницького¹⁷, М. Яцьківа¹⁸; поетів В. Пачовського¹⁹, П. Карманського²⁰ та ін.

Нині українська література являє культурну цінність не лише для тієї національності, самовираженню якої вона слугує. Сам факт її існування і розвитку є кращою відповіддю на запитання – чи можлива вона і чи потрібна? І якщо цей факт говорить про необхідність української писемності, то вся її історія говорить про її живучість, яку не можна придушити примусово ніякими зовнішніми заходами. Вже саме виникнення старої української писемності пліч-о-пліч з високо розвинутою, озброєною всім блиском європейської культури польською літературою показує, що перша з них настільки задовольняла глибокій потребі народу й перебувала в такій відповідності з національними її прагненнями, що не могла бути замінена іншою, хоча б і значно розвиненішою. І наскільки наявність цієї останньої не заважала розвитку української літератури, видно з того, що коли довелося їй

стати, наприкінці XVII століття, поряд з літературою великоросійською, то вона виявилася вищою й багатшою останньою.

Подальша потім доля української літератури, за паралельного її існування уже з літературою російською, ще з більшою чіткістю показала, що істинний і неухильний шлях її лежить не до занепаду й загибелі, а до життя і розвитку. Справді: одна користується широким державним покровительством (бо всі утиски російської літератури не стосувалися власне національної її стихії), інша переживає величезні утиски, що відкриваються указом Петра I про те, "аби ніякої різниці і особливого наріччя в них (в книгах) не було", зневажається не лише чужими, але й своїми, які, "втішаючи себе, — як писав автор "Історії Русів", — надією зробитися за рахунок нації добрими власниками, залишали цю націю очікувати обіцянки Отця згори", і прирікається до зникнення навіть тими, хто ставився до неї зовсім не вороже.* І все ж, замість загибелі й зникнення, зневажуване простонародне слово стає символом національного відродження, органом зближення інтелігенції з народною масою, знаряддям проникнення в народне життя й виявлення соціальних його умов.

На літературу, яка відроджується, посипалися репресії вбивчого значення. Вони мали пряму й визначену мету — фактично довести, що її "не було, немає і бути не може". Але відповіддю на цей вирок можуть бути хоча б короткі дані про сучасний стан української літератури, які наведені вище. За останні роки знову щедро посипалися на українське слово адміністративні скорпіони й стали знову чути зловісні передбачення про подальшу долю його. За звичайним законом історичної послідовності варто було думати, що зловісності ці й цього разу не справдяться. Якщо вони вводили в оману раніше, коли сила життя й опору українського слова була ще такою слабкою й мала більше потенційний, ніж реальний характер, то тим більше повинні вони втратити кредит тепер, коли сила національної творчості невпинно пододала стільки всіляких перепон і отримала рішучу і остаточну перемогу над найзавзятішими стараннями стиснути народну душу.

* Автор першої "Граматики малороссийского наречия" (1818) Павловський дивився на українську мову як на "зникаюче наріччя"; так же дивилося на твори української народної словесності багато етнографів початку минулого століття (наприклад, кн. Цертелсєв).

Як бачимо, не раз українське слово засуджувалося до смерті, але щоразу життя владно скасовувало ці вирoki. І якщо не можна насильно змусити народ відмовитися від творчості рідною мовою, від рідної писемності, від цього дорогоцінного набутку національної душі, то тим менше можна очікувати, що він зробить це добровільно. Для самоусвідомлюючого себе народу література – це душа його життя, найдосконаліший вияв його індивідуальності, його почуттів і переживань, його надій та ідеалів. Жоден народ з власної волі не відмовиться від такого суттєвого органу свого духовного життя. "Ніякі спокуси й аргументи не переконують нас надати перевагу чужій літературі над своєю рідною, хоч і вбогою, загнаною. Не ряснотою творів і не рівнем світового значення вимірюється висока цінність та велика притягальна сила південноруської літератури, а тим, що в її скромному змісті й формі кожна жива душа багатомільйонного південноруського народу знаходить те, чого не знайде в жодній літературі світу. У своїй рідній літературі та мистецтві ми знаходимо самих себе, своє власне життя, свою інтимну побутову й природну обстановку, свої непідробні звичаї, ідеали й смаки, свою живу душу, свого багатостраждального генія народного. Крізь призму творів нашої національної творчості ми краще, безпосередніше бачимо і відчуваємо живу особистість людську, спостерігаємо за найдрібнішим биттям її життєвого пульсу, хвилюємося найтоншим трепетом її житейських радощів і смутків і глибше проникаємо розумом до найзаповітніших думок, прагнень і сподівань людства" (К. Михальчук. "Відкритий лист до О.М. Пупіна").

Ці слова, мовлені одним із діячів українського слова понад чверть століття тому й підкреслені прогресуючим відтоді розвитком української літератури й усього національного життя, можна вважати єдино правильною відповіддю на всі похмурі ауспіції²¹ щодо майбутньої долі української літератури. Таку ж, по суті, відповідь дав великий російський письменник, коли сказав: "У дні сумнівів, у дні тяжких роздумів про долю моєї батьківщини – ти одна мені підтримка й опора, о велика, могутня, правдива і вільна російська мова"²². Слід лише зрозуміти, що для кожної народності рідна її мова – така ж велика, могутня, правдива і вільна, оскільки в ній приховані можливості природного і вільного виявлення народного генія.

Наукова література

Не менш цінне з національної точки зору значення має наявність наукової української літератури, яка розвивалася паралельно із зростанням національної самосвідомості на Україні. Українська інтелігенція висунула ряд видатних діячів науки, які зробили великий внесок в різноманітні сфери знань, але особливо в галузі історії (Костомаров²³, Антонович²⁴), мови (Житецький²⁵), етнографії та фольклору (Драгоманов, Рудченко²⁶, Номис²⁷, Чубинський, Волков²⁸ та ін.).

Перша спроба організації української наукової роботи зроблена була на початку 70-х років, коли в Києві було відкрито "Південно-західний відділ Російського Географічного товариства", що сконцентрував довкола себе гурток українських учених на чолі з П.П. Чубинським. Гурток цей заявив себе плідною діяльністю (видавав "Записки Південно-західного відділу" й дуже цінні "Праці експедиції в південно-західний край"). Але "Південно-західний відділ", як уже згадувалося, незабаром був примусово закритий і наукові сили розвіялися: одні з учасників відділу повинні були емігрувати за кордон, інші були вислані за межі України, ще інші – поставлені в умови, що паралізували будь-яку наукову діяльність в улюбленій галузі.

Незважаючи на те, менше ніж через 10 років, у 1882 р., засновується в Києві щомісячний журнал "Кіевская Старина", який протягом 25-літнього періоду свого існування дав багато дуже цінного матеріалу у сфері українознавства. Але ця наукова діяльність, українська за змістом, не була такою й за формою, оскільки примусово втілювалася у форму російської мови. Тому головна наукова робота, як і літературна, зосередилася в той час в Галичині. Тут у 1873 р. на зібраний на Україні капітал засновано було "Товариство імені Шевченка", що мало напочатку загальнолітературний характер, а згодом реформувалося в наукове товариство. У 1892 р. вийшов перший том наукового журналу Товариства – "Записки Наукового товариства імені Шевченка", упорядкований переважно з праць українських авторів з Росії. Про-

довжуючи незмінно користуватися літературним співробітництвом і матеріальним сприянням з боку російських українців, товариство особливо розвиває свою наукову продуктивність з 1898 р., коли новою реформою статуту ще більше закріплено було за діяльністю його науковий характер і коли на чолі його став вихідець з російської України, людина великої енергії й таланту, яка отримала освіту в Росії, учений, проф. М.С. Грушевський. Він знайшов собі діяльного співробітника в особі галицького вченого Івана Франка. Під керівництвом проф. Грушевського Львівське товариство імені Шевченка нагромадило в своїх численних виданнях масу цінного наукового матеріалу і самостійних праць, знайомство з якими обов'язкове для кожного дослідника, який присвячує себе вивченню праць, що мають те чи інше відношення до України.*

* Ось короткий перелік видань товариства:

1) "Записки наукового товариства ім. Шевченка" – основний періодичний орган товариства, присвячений головним чином українській історії, історії літератури й етнографії, що виходить 6 разів на рік. Досі вийшло 118 томів.

2) "Етнографічний збірник", що містить сирий етнографічний матеріал та його обробку. Вийшло 35 томів.

3) "Матеріали до української етнології" – 14 томів.

4) "Збірник історично-філософської секції", що містить історичні монографії, і з-поміж них – монументальну працю проф. Грушевського "Історія України-Руси" (поки що з'явилося 8 томів цієї історії). Всього видано згаданого збірника 15 томів.

5) "Збірник філологічної секції" – 15 томів.

6) "Жерела до історії України-Руси" – актові матеріали з української історії – 7 томів.

7) "Пам'ятки українсько-руської мови і літератури" – пам'ятки української мови і літератури – 7 томів.

8) "Українсько-руський архів" – збірник документів, опис рукописів і т.п. – 7 томів.

9) "Українсько-руська бібліотека" – критичні видання українських класиків. Поки що видані твори Шевченка і Федьковича.

10) "Студії з поля суспільних наук і статистики" – збірник (вийшло 3 томи) з питань соціально-економічних, що замінили видання – "Часопись правничу" (7 т.) і "Часопись правничу й економічну" (9 т.), а також "Правничу бібліотеку" (4 т.).

11) "Матеріали до української бібліографії" – 3 томи.

12) Збірник математично-природничо-лікарського відділення" – 14 томів.

13) "Хроніка" – відомості про поточну навчальну роботу товариства – вийшло 55 номерів.

Наукова діяльність товариства спеціалізована за трьома секціями — історичною, філологічною і природничо-математичною. Допоміжними органами секцій є комісії (їх шість — археографічна, бібліографічна, статистична, етнографічна, археологічна і природнича). Товариство має музей і велику бібліотеку (близько 70 тис. томів), друкарню і книжковий магазин. При товаристві є цілий ряд фондів із спеціальним призначенням.

Діяльність Львівського наукового товариства користується почесною репутацією в учених колах. Академік Ягич висловлюється, що воно "завдяки енергійній діяльності галицьких русинів і тій моральній підтримці, яка надається йому з Росії, може з часом перетворитися в русинську академію наук".

Легко зрозуміти, які створювалися для українських авторів незручності через необхідність друкувати свої праці за кордоном. Тому, як тільки стало можливим, у Києві в 1906 р. засновується і з 1907 р. починає функціонувати відділення від Львівського "Українського Наукового Товариства". Товариство складається з відділів — філологічного, історичного, природничо-технічного, медичного і статистичної комісії. Праці відділів історичного та філологічного, а також статистичної комісії друкуються в "Записках" (видано 13 томів), а відділення природничо-технічне і медичне видають свої "Збірники" (досі кожне відділення видало по 2-3 томи). З 1914 р. воно приступило також до видання збірників етнографічних та історико-літературних матеріалів і наукового трьохмісячника з українознавства ("Україна"). При товаристві є бібліотека і засновано музей.

Наукова діяльність цих українських учених організацій, особливо львівського товариства, як старішого й такого, що користується матеріальною підтримкою з державних і земських коштів, дійсно виходила за рамки друкованих видань і проявлялася в організації наукової роботи в усіх галузях національного життя. Львівське наукове товариство створило кадри солідних учених — кандидатів на професорські кафедри в майбутньому українському університеті, питання про який могло бути поставлене лише в результаті серйозної і

цілеспрямованої роботи суспільства і перебувало до великої європейської війни 1914 р. на шляху до благосприятливого розв'язання. Деяким сурогатом університету і полем для застосування наукових сил української Галичини слугували декілька українських кафедр у Львівському та Чернівецькому університетах, які також мали своє неабияке значення в розвитку українознавства і української наукової літератури.

Преса

Окрім галузі художньої та наукової літератури українське слово розвивається і для обслуговування практичних потреб життя – в пресі, в школі, у сфері прикладних знань. Наскільки неможливими були умови розвитку українського слова в галузі журналістики, видно вже з того, що з часу журналу "Основа" (1861-1862 роки) протягом майже півстоліття в межах Росії не могло бути з цензурних причин жодного періодичного видання і потреби українського життя обговорювалися або в російській пресі, або, здебільшого, в галицькій пресі. Остання досягнула значного розвитку. Першим органом преси, що об'єднав у 1848 р. всі напрями русинського суспільства, була "Зоря Галицька". Потім починається диференціація в середині суспільства, що знайшла відображення і в пресі. Представники старорусинського напрямку із 70-х років мали декілька органів преси, які послідовно змінювали один одного ("Наука", "Русская Рада", "Слово", "Русское Слово", "Русский Сион", "Друг", "Пролом" та ін.) і в останній час мали дві газети, що висловлювали погляди двох взаємно ворогуючих фракцій старорусинства – "Прикарпатской Русью" і "Галичанином".

Значно різноманітніша й багатша преса національно-українського напрямку. Після декількох недовготривалих органів преси цього напрямку ("Вечорниці", "Мета", "Нива", "Русалка", "Русь") засновується в 1867 р. серйозно поставлений журнал "Правда". Загальнолітературне значення мали журнали "Зоря", "Життя і Слово", а нині – "Літературно-Науковий Вісник" (має два видання – у Львові й Києві).

Щоденна преса диференціюється паралельно з диференціацією політичних партій. Народовська (пізніше народно-демократична) партія видає газету "Діло" (з 1860 р.) у Львові і декілька провінційних газет — органів місцевих відділень партії — "Перемиський Вісник", "Подільське Слово", "Свободу". Радикальна партія після "Світу", "Народу", "Товарища" має "Громадського Голоса", "Хлібороба", "Зорю"; соціально-демократична партія — "Волю", "Землю і Волю", "Наш Голос"; соціально-християнська партія — "Руслана".

Багато видань спеціального характеру — сільськогосподарських ("Господар", "Господарство і Промисловість", "Господарська Часопись", "Провідник Рільничих Кружків", "Рільничі Відомости", "Часопись для Спілок Рільничих") і фінансових ("Економіст", "Самопоміч"). Наукові періодичні видання представлені згаданими вище тринадцятьма серіями "Наукового Товариства імені Шевченка". Педагогічний характер мають видання — "Наша Школа" (орган товариства "Учительська Громада"), "Учитель" (орган "Товариства Педагогічного"), "Прапор" (видання місцевої учительської організації в Коломиї), "Молода Україна" (видання студентської організації), "Дзвінок" (журнал для дітей). Видання професійного характеру — "Правничий Вісник" (орган юристів), "Залізничник" (орган залізничних службовців), "Робітник в фабриках тютюну", "Голос галицьких дяків". "Емігрант" присвячений інтересам галицьких переселенців. Є й кілька офіційних видань українською мовою — "Вісник Законів", "Народна Часопись", а також органи єпархіальні. Маленька Буковина має такі органи: "Народний Голос" (раніше — "Буковина") — орган народно-демократичної партії, "Громадянин" — орган радикалів, "Борба" — соціал-демократів, сільськогосподарська газета "Хлібороб", кооперативна — "Селянська Каса", педагогічний журнал "Каменярі" (орган учительської організації), професійний — "Ранок" (орган церковнослужителів). В Угорський Русі виходять народною мовою два видання — "Наука" (релігійно-просвітницька газета) і "Неділя" (газета популярно-наукова і сільськогосподарська).

У Росії українська преса з'являється вперше на підставі правил 24 листопада 1905 р. Й така була тут велика потреба в ній, що протягом одного року виникає близько 40

різноманітних періодичних видань. Деякі з них, які виникли лише внаслідок саме цієї напруженої потреби без практичної узгодженості з місцевими силами й засобами, не витримали сусідства з міцніше поставленими органами преси, інші від початку стали предметом виняткової уваги адміністрації, для якої вони поставали за традицією небажаним явищем і повинні були передчасно припинити своє існування ("Хлібороб", "Громадська Думка", "Вільна Україна", "Боротьба", "Вісти", "Запоріжжє", "Добра Порада").

Незважаючи на вкрай тернистий шлях існування української преси (репресії не лише щодо самих видань, а й щодо передплатників), до війни 1914 р. налічувалося в межах Росії близько двох десятків періодичних видань (у Галичині значно більше). Утворився значний потенціал українських газетних працівників, серед яких є такі талановиті сили, як С. Єфремов²⁹, М. Жученко, А. Василько та ін. Органом щоденної преси служила газета "Рада". Літературними щомісячниками були "Літературно-Науковий Вісник", "Дзвін", "Українська Хата". Щомісячний журнал "Сяйво" був присвячений питанням мистецтва. Для обслуговування педагогічних питань слугував щомісячник "Світло" і для дитячого читання — "Молода Україна". Питанням медицини і гігієни присвячений двотижневий журнал "Життя і Знання". Найпоширеніший тип видань — тижневики загального характеру ("Маяк", "Рідний Край") і спеціальні — сільськогосподарські ("Рілля"), кооперативні ("Наша Кооперація", "Комашня-Муравейник". (Дані 1914 р.).

У справі преси українські сили витримали найсерйозніші й найтяжчі випробування на культурну зрілість. Завжди й повсюди преса створюється мимоволі, поступово пристосовуючись до життєвих потреб, виробляючи техніку мови і самої справи, викликаючи до газетної роботи літературні сили, які проходили тут тривалу школу і набували практичних навичок. Ніякої традиції українська преса на території російської України не мала, і впорядкування запущеної спадщини старого режиму вимагало великих зусиль, поступової й тривалої роботи. Але в нинішній момент це вже питання не основної роботи, а детальнішої обробки. Головне вже зроблено, українська преса існує, і як ми вже бачили, задовольняє найрізноманітніші потреби національного життя. Й такий

великий культурний набуток досягнуто за такий короткий термін, що саме вже це слугує кращим свідченням справжньої необхідності й життєвої сили даного явища.

Школа

Український рух, як фактор демократичний, найголовнішим серед своїх устремлінь ставив просвітництво народних мас. Вище було відзначено, з якою енергією і з якою наполегливістю втілювалася в життя — і окремими особами, і широкими громадськими організаціями — ідея націоналізації засобів народної освіти з метою кращого її засвоєння народною масою. Мета цих прагнень — підняття культурного рівня народу — настільки очевидна, що в даному разі український рух звичайно знаходив щире сприяння й підтримку з боку прогресивно-демократичних кіл російського суспільства. Однак, практичні результати у цьому випадку не відповідають тим величезним зусиллям, які були затрачені для їх досягнення, принаймні в межах Росії.

Рідна мова учнів до революції 1917 р. не могла одержати прав громадянства в школах українських губерній. Окремі спроби в цьому напрямку були усунуті не через їх неспроможність, а навпаки — всупереч визнаної їх корисності. На початку 60-х років минулого століття навчання українською мовою проводилося в приватних початкових школах у Київській, Полтавській і Харківській губерніях, в київських недільних школах, у Київській тимчасовій педагогічній школі. Відтоді неодноразово робилися спроби запровадження викладання в народних школах українською мовою. Так, школи з українською мовою навчання влаштовані були В.В. Лесевичем, українським драматургом М.Л. Кропивницьким, адміралом М.І. Аркасом, але існування таких шкіл, через зовнішні умови, було недовгим. Навчати українських дітей рідною їм мовою стало можливим лише в сім'ї, винятково приватною ініціативою і в одиничних випадках. Наскільки, однак, велика і сильна була потреба поставити початкове навчання на рідний ґрунт, показує значне зростання шкільної літератури українською мовою.

І це за відсутності формально визнаної школи з українською мовою викладання.

Ще з середини 50-х років з'явилися українські букварі — Куліша, Шевченка, Золотова, Шейковського, Гатцука, Ященка, Кониського та ін. Були складені підручники і з інших галузей шкільного навчання — Закону Божого, арифметики. Закон 1876 р., що обмежив сферу українського друкованого слова рамками "красного письменства", надовго затримав появу нових друкованих праць у цьому напрямі.

З настанням нових умов політичного життя і у зв'язку із загальним скасуванням попередньої цензури назріла глибока потреба у пристосуванні освіти до національних особливостей українського населення. Вона проявилася, між іншим, у досить значному розвитку спеціально-педагогічної літератури. Окрім науково-популярних брошур і белетристичних творів, адаптованих для дитячого читання, видається цілий ряд українських букварів (Грінченка, Норця, Русової, Черкасенка, Базилевича, Неволовського, Пухальського), хрестоматії (Хуторного, Б. і М. Грінченків, Черкасенка, Білоусенка), граматик української мови (Кримського, Тимченка, Шерстюка, Залозного), арифметичних посібників і задачників (Степовика, Кониського), посібників з географії (Русової, Рудницького), історії (М. Грушевського, Аркаса, Грінченка, Коваленка), історії літератури (Єфремова, О. Грушевського), природознавства (Сірого), хімії (Мазуренка), космографії (Черкасенка) і з деяких галузей прикладних знань — медицини (М. Левицького, Короленка), сільського господарства (Чикаленка), бджільництва (Немоловського). Для розробки питань української школи і взагалі педагогічних було засновано спеціальний журнал "Світло".

Як видно з цього неповного переліку, навчальний матеріал є в надлишку і, звичайно, не за ним була затримка, а лише за формальним правом фактичного його застосування не лише в приватному, сімейному навчанні, але і в школі. Через відсутність такого права прибічники ідеї освіти рідною мовою спрямовували свою увагу на позашкільну освіту народу. В цей бік сконцентрована була діяльність спеціальних просвітницьких українських товариств — "Просвіт", про діяльність яких детально говорилося вище. Цій же меті служила і служить значна кількість народно-просвітницької

літератури українською мовою. Як уже згадувалося, досить багата народна література українською мовою була вже на початку 60-х років минулого століття: в каталозі народних книг, який складено було Петербурзьким комітетом грамотності, українські книги вказані були в такій же кількості, як і російські. Відтоді поступово нагромадився різноманітний за змістом і дуже цінний за своїм достоїнством матеріал для народного читання.

Народні українські книги видавалися як спеціальними народно-просвітницькими організаціями (такі Київське і Харківське товариства грамотності; Добродійне Товариство видання загальнокорисних і дешевих книг; київська і катеринославська "Просвіти"), так і приватними видавництвами й особами ("Вік", "Український Учитель", "Час", "Лань", "Гурт", "Дністер", Б. Грінченко³⁰, Є. Череповський, І. Ситін³¹ та ін.). Українська література, яка відводила багато місця зображенню народного життя і народних типів, надає взагалі багатющій матеріал для народного читання і просвіти народних мас. Цінність же науково-популярної літератури достатньо засвідчена тим, що деякі популярні видання, при всьому упередженому ставленні до них офіційних сфер, отримали схвалення і навіть матеріальну допомогу з боку відомств народної освіти, а також землевпорядкування і землеробства (наприклад, сільськогосподарські брошури Є. Чикаленка³²).

Назріла вже потреба запровадження українського викладання і в середній та вищій школі й сама практика життя вказує прямі шляхи до її задоволення. Декілька літ тому усвідомлення цієї потреби проявлялося не лише в широких колах українського суспільства, але і в наших професорських корпораціях, а також частково в урядових колах. Міністерство народної освіти в 1906 р. дозволило викладання української мови й історії в тих приватних гімназіях, які бажали б ввести ці предмети до своєї програми. Водночас Синод, за клопотанням єпархіального з'їзду подільського духовенства, дозволив викладання тих же предметів у Подільській духовній семінарії, а також викладання української мови у церковно-учительській школі (Вінниця) і в усіх друтокласних школах єпархії. Незабаром, однак, під впливом загального реакційного настрою, що посилювався,

покладені були зовнішні перепони для здійснення наданого середній школі формального права. Але принципове значення згаданих дозволювальних постанов цим не применшувалося, оскільки вони показували, що перепони для правильного розв'язання наболілого питання ховалися в міркуваннях політичного, власне навіть зовнішньополіційного, а не педагогічного характеру. Це ж слід сказати і про виключення українознавства з курсу університетського викладання; як вже згадувалося, в 1907-1908 роках лекції з українознавства читалися в Харківському, Новоросійському та Київському університетах, на Петербурзьких Вищих жіночих і Лесгафтовських курсах³³.

Навчання рідною мовою українського населення фактично здійснено в Галичині і Буковині після наполегливої і тривалої боротьби, яку довелося витримати галицьким українцям не лише з німецьким урядом, але також з поляками і румунами, які, отримавши політичну перевагу (перші – в Галичині, другі – в Буковині), прагнули денаціоналізувати місцеве українське населення – насамперед з допомогою школи. У результаті цієї боротьби зарубіжні українці вийшли з великими завоюваннями. В 1811 р. в Галичині було 2514 урядових початкових шкіл з українською мовою навчання і, крім того, в 1042 школах українська мова була обов'язковим предметом освіти. В Буковині того ж року українських народних шкіл нижчого типу було 216 і українська мова вивчалася як обов'язкова в 23-х. Кількість українських класів у початкових школах вищого типу складала 313 (з усієї кількості 696). Щодо середньої школи, то в Галичині урядових гімназій з українською мовою викладання було 5 (у Львові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі, Станіславі) й 4 ут-раквістичних³⁴ (в Бережанах, Стрию, Рогатині, Яворові) з викладанням українською мовою частини предметів. Буковина мала одну чисто українську гімназію у Вижниці і дві українсько-німецьких (у Чернівцях і Кіцмані).

Залишилася незавершеною, але вже наближалася до кінця боротьба українського суспільства за вищу національну школу. Львівський університет зберігав до останнього часу ут-раквістичний характер, незважаючи на впертий опір з боку поляків, які отримали з рук австрійського уряду фактичну владу в обласній і, зокрема, університетській адміністрації. В

зимовому семестрі 1912 р. у Львівському університеті читалися українською мовою 16 курсів, не рахуючи практичних занять, а саме: на богословському факультеті – християнської педагогіки, пасторського богослів'я, догматичного богослів'я, методики і семінарій з гомілетики³⁵; на юридичному – кримінального права, цивільного кодексу, історії австрійського права, історії австрійського кримінального законодавства; на філософському факультеті – історії східної Європи (період Хмельниччини), історії Галичини, історії української літератури до XVIII століття, історії української літератури XIX століття, церковнослов'янської мови і української філології, географії й океанографії, української мови. У Чернівецькому університеті (в Буковині) засновані три кафедри: одна на філософському факультеті (української мови та літератури) і дві на богословському.

Протягом останнього десятиліття перед війною всі верстви українського населення Галичини охопив рух на користь заснування окремого українського університету. Історія цього руху наповнена напруженими і навіть трагічними моментами, які засвідчують про те, що питання національної школи і, зокрема, вищої має для галицьких українців дуже серйозне значення. У відчайдушній боротьбі за університет німецько-польський опір було, врешті, зламано. Після особливо впертої обструкції українських депутатів в рейхсраті український парламентський клуб отримав від імператора листа, у якому непрямо давалася обіцянка виконати три вимоги, через які застосована була обструкція. Остаточне вирішення університетського питання в бажаному для українців напрямі було б лише питанням часу і притому не особливо віддаленого. Відкриття його було передбачено не пізніше 1918 р. з тим, щоб за цей час були вжиті і здійснені підготовчі заходи до заснування українського університету.

Галицькі українці вважали ці набутки в галузі офіційної школи недостатніми і не задовольнялися ними. Національна школа стає гаслом пожвавленої громадської самодіяльності, що призвела до надто плідних результатів. У 1910 р. виникає приватна організація шкільної справи в краї – Обласний Шкільний Союз, який поставив собі за мету примноження українських національних шкіл і пристосування їх до потреб місцевого населення. Цей Союз, що складався з представ-

ників наукових, просвітницьких, економічних організацій і приватних навчальних закладів, звертався до суспільства в одному із своїх закликів такими, між іншим, словами: "Ми починаємо розуміти, що будучність народу вирішують великі маси свідомої молоді, а тому організація рідної національної школи є нашою найпекучішою потребою, першим і найважливішим пунктом нашої народної роботи. Знаменне зрушення відбувається вже на місцях – свіже, енергійне, глибоко відчуте. Прекрасні починання відкриття приватних шкіл уже зроблені. Суспільство наше зрозуміло, що не лише ми повинні, але й можемо силі протиставити силу, приватним польським школам протиставити наші приватні школи, сильній організації – ще сильнішу організацію, жертвам – значнішими жертвами, фондам – більші фонди... Тільки за живої участі всього нашого суспільства незалежно від становища, партій і поглядів можуть бути здійснені ті завдання, які бере на себе Союз і які є потребою часу. Рідна школа нехай стоїть завжди перед нашими очима, нехай не дає нам ні хвилини спокою, нехай посідає перше місце в нашій роботі, тому що з усіх найважливіших справ вона – найважливіша".

Як суспільство відгукнулося на цей заклик, видно вже з того, що до 1914 р. Союз утримував уже 8 гімназій (у Збаражі, Городенці, Копиченцях, Рогатині, Чорткові, Яворові, Буську й Долині), з-поміж яких 6 – з правами урядових шкіл. Крім того Союз утримував дві вчительські семінарії – жіночу в Коломиї й чоловічу у Львові, а також декілька початкових шкіл вищого типу. Школи цього останнього роду утримувало і просвітницьке товариство "Просвіта".

Давньою мрією галицьких українців була організація народного університету. З 1899 р. діяли в окремих пунктах курси, що їх влаштовувала місцева інтелігенція (ліпше справа була поставлена в Коломиї). В 1906 р. засновано планомірно організований народний університет – Товариство українських наукових викладів імені Петра Могили. Організація ця мала 13 відділень і поширила свою діяльність, окрім Львова, на цілий ряд провінційних міст і навіть сіл. Паралельно з товариством Петра Могили влаштовувало вищі народні курси й товариство "Просвіта".

Громадські організації

В умовах російського життя громадське єднання в національних українських формах взагалі здійснювалося нелегко. Особливо мало можна відзначити таких єднань протягом ХІХ століття, в період зростання української національної самосвідомості. Якщо не рахувати Кирило-Методіївського братства, як організації нелегальної, то прояви українського громадського життя спостерігалися лише в рамках загальноросійських закладів наукового і громадського характеру. Таким закладом для українців був, наприклад, "Південно-західний відділ Російського Географічного товариства". Наприкінці 90-х років з'явилося два українських товариства в Петрограді: "Товариство імені Т.Г. Шевченка для помочі потребуючим вихідцям південної Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах С.-Петербурга" і "Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг"³⁶. Завдання першого товариства видно з його назви, друге ж поставило собі за мету розвиток популярної української літератури і в цій галузі продовжує працювати до нинішнього часу. Періодами працювало у сфері видання книг і "Товариство імені Шевченка".

Пожвавлення організованої роботи на українському національному ґрунті почалося одночасно із зміною загальних умов політичного життя Росії після 1905 р. Напрута національного почуття в українському суспільстві проявилася у багаточисельності організацій, що народжувалися, і великій різноманітності їх форм та змісті діяльності. На першому місці стояли заклади з просвітницькими завданнями під загальною назвою "Просвіт". Про їх діяльність у великих і малих містах та селах України ми вже детально розповідали вище в розділі, присвяченому українському руху в галузі школи. В подальшому ми вказали також і на те, яка доля чекала ці організації у зв'язку з наступом нового періоду політичної реакції.

Не менш поширеною формою громадського єднання серед українців були клуби різного типу. В цьому плані заслуговує згадки "Український політичний клуб", організований у 1905 р. в Петербурзі. В основу його діяльності було покладено вироблення загальної політичної програми ук-

раїнства. Проіснував цей клуб, однак, недовго. Всі інші клубні організації, довкола яких групувалося українське суспільство, культивували національну ідею влаштуванням концертів, вечорниць, спектаклів, рефератів та інших громадських розваг. У 1913 р. на Україні і в крупних центрах із значними колоніями українців налічувалося 10 українських клубів: у Києві, Харкові, Полтаві, Одесі, Петрограді, Москві, Варшаві, Ризі, Благовіщенську й Харбіні. Найбільше виділявся з них широтою й різноманітністю діяльності київський клуб "Родина". Крім нього заслуговують на увагу організації та гуртки з переважанням музичного елемента діяльності. Це, зокрема, українські товариства "Кобзар" у Москві, "Боян" у Полтаві та ін.

Єднання на ґрунті наукової роботи в національних українських формах представлено лише одним "Українським науковим товариством", дані про яке вже наведені вище в розділі про наукову літературу. Доповнення до нього є спеціальні українські секції в загальноросійських організаціях, що розробляють питання науки й культури, яким є, наприклад, "Товариство слов'янської культури" в Москві.

Великого розвитку отримала організована громадська робота в галузі книговидання українською мовою. На цій ниві неабияка культурна заслуга належить київському видавництву "Вік"³⁷, яке випустило на ринок ряд цінних творів української белетристики й велику кількість популярних брошур. Виділяється своїми виданнями київська фірма "Український учитель", що присвятила свою діяльність шкільній і педагогічній літературі. Видавництво "Дзвін"³⁸ працювало переважно в галузі соціальної літератури. Спеціальні завдання з обслуговування кооперативного руху ставило собі видавництво "Наша Кооперація". Заслуговують згадки київські видавництва "Ранок"³⁹, "Криниця"⁴⁰, "День". Немало видавничих організацій і в інших містах України. Після революції 1917 р. кількість українських видавництв виросло надзвичайно.

Галузь економічного життя також не залишилась без впливу української національної ідеї. Поступово виникають правильно організовані комерційні товариства на паях з українським національним забарвленням. Така київська фірма "Крамниця Час", що широко поставляла торгівлю ук-

раїнською літературою і виробами українських кустарів. Для посередницької діяльності в галузі сільського господарства організувалося товариство "Добробут". Не можна не згадати також і про багато кооперативів, що розвинулися за останні роки в середовищі українського селянства. Не маючи національного забарвлення за зовнішністю, вони все ж можуть вважатися українськими підприємствами, оскільки сільська інтелігенція, яка входила до їхнього складу, значною своєю частиною проникнута національними симпатіями й настроями. Нарешті, характер професійних єднань на національному ґрунті мають такі товариства спеціалістів, як "Український агроном", "Український технік".

Безперечно, за інших умов громадської роботи об'єднувальна сила національної української ідеї проявилася би більшою ряснотою і різноманітністю закладів з національними завданнями й формами діяльності, але в кінцевому підсумку корисних і в загальнодержавному значенні. Так, ті ж українські клуби проявили себе в тяжкий для Росії час організацією шпиталів та іншими способами допомоги пораненим і потерпілим від війни. Але ця допомога не проявилася б у таких малих розмірах, коли б самі українські клуби та інші громадські організації, вцілілі від впливу адміністративних заходів, не відчували себе під Дамокловим мечем, що погрожував щохвилинно їхньому існуванню.

В інших умовах перебувало національне українське життя і громадська діяльність в Галичині й результати його тому там були значно яскравіші й відчутніші. Завдяки свободі публічного вживання української мови — у школах, судових установах, церкві, на зборах — всі загальні заклади Галичини певною мірою набули українського забарвлення, а це, в свою чергу, було великим фактором, який сприяв піднесенню місцевої національної культури і посилював роль українського елемента в місцевому політичному й громадському житті.

Із чисто національних установ Галичини на першому місці відзначимо Львівське Наукове товариство імені Шевченка, детальна розповідь про яке вміщена в розділі про наукову літературу. Поряд з ним за своїм значенням у загальному підсумку культурної роботи галицьких українців стоїть львівська "Просвіта" зі своїми численними відділеннями,

бібліотеками, читальнями, касами і т.д. Про її діяльність можуть дати приблизну уяву такі цифри: членів товариства в 1912 р. було 35.000, відділень 74, читалень 2.611, популярних брошур видано 450 у кількості понад 3 млн. примірників; при читальнях засновано 540 споживчих лавок, 339 кредитних кас, 121 зерносковище. Крім того, "Просвіта" випустила ряд цінних видань з української літератури, влаштувала сценічні гуртки, хори, оркестри, спектаклі, реферати, лекції, курси тощо. В економічній галузі "Просвітою" організована робота роз'їзних інструкторів-агрономів, облаштовані дослідні поля при селянських господарствах, заведені молочні кооперативи, посередницькі операції та інші види агрономічної допомоги населенню, засновано декілька спеціальних шкіл.

Взагалі економічне життя викликало до себе пильну увагу галицької української інтелігенції, яка значну частину своєї енергії спрямувала саме на цей бік. Економічні організації різного типу в останній час відігравали велику роль у народному житті русинів і обіцяли їм у майбутньому значне піднесення економічного рівня галицького селянства. Ми перелічимо лише найголовніші з цих організацій, переважно кооперативного характеру. Так, спеціальні завдання агрономічної допомоги має на увазі кооперативна спілка під фірмою "Сільський Господар" із сотнею відділень, 1.151 гуртком у селах, 30.000 членів. Посередницькими операціями для потреб сільського господарства займається "Союз господарсько-торговельних спілок" із загальним оборотом 2 млн. крон. Молочні кооперативи Галичини об'єднані в "Союз молочарський" з оборотом понад 1 млн. крон. В середовищі торгівельно-споживчої кооперації виділяються: "Союзний базар" у Львові і "Народний базар" в Перемишлі. Центром торгівельної кооперації є велике товариство "Народна торгівля" з оборотом близько 2,5 млн. крон. Виробнича кооперація представлена товариствами "Труд", "Доставка", "Народна гостиниця" у Львові, "Жіночий труд" у Перемишлі.

Ще значнішого розвитку в Галичині отримали кредитні кооперативи. Найкрупнішою кредитною кооперацією є львівське товариство взаємного кредиту "Дністер", за ним іде таке ж товариство "Віра" в Перемишлі. Для контролю над роботою кредитних кооперативів існує "Краєвий союз

ревізійний", а для їх фінансування – "Красвий союз кредиторів", обидва у Львові. Для операцій з іпотечним кредитом слугує "Земельний банк гіпотечний" у Львові й "Українська Щадниця" в Перемишлі.

Взагалі галицькими українцями створено близько 7.000 громадських організацій переважно кооперативного типу, які об'єднали не менше 500.000 осіб, переважно селян. Ці цифри говорять про великий ріст і неабияке суспільне значення кооперативного руху в Галичині.

Професійні організації більше поширені в шкільницько-педагогічних колах Галичини. Такими є численні (близько 60) "бурси", тобто інтернати для школярів, з-поміж яких особливої уваги заслуговує "Руська бурса реміснича і промислова" у Львові. Далі відзначимо "Руське товариство педагогічне" і "Руслан" у Львові, з яких перше утримує декілька шкіл та інтернатів, видає спеціальні журнали. Професійне єднання в робітничому середовищі представлено львівським Товариством руських ремісників "Зоря" у Львові й численними робітничими спілками під назвою "Воля". Розвиток національного мистецтва ставлять собі за мету співочі й музичні товариства, об'єднані в одну загальну спілку, на кошти якої у Львові утримується приватна консерваторія.

З організацій клубного характеру відзначимо ряд товариств під фірмою "Руська Бесіда", з яких особливою популярністю користується львівська. Є спеціальні клуби й гуртки для жінок: "Клуб русинок", "Гурток українських дівчат" у Львові.

Галузь народного здоров'я культивує товариство "Народна Лічниця" у Львові, яка утримує прекрасно обладнану лікарню.

Об'єднання учнівської молоді досягається спеціальними організаціями, старішою з яких є "Академічна громада" при Львівському університеті, "Основа" – при Львівському політехнікумі і "Січ" – для об'єднання молоді.

Відзначимо, нарешті, численні спортивні організації, найбільшим з яких є товариство "Сокіл", організоване на зразок чеських і польських сокільських товариств. Тими ж завданнями – виховання фізичних і моральних сил населення – зайняті "Січі" – товариства, близькі "Соколам".

У тому ж напрямку і з такою ж інтенсивністю розвивалося

громадське життя буковинських українців. Тут також є своя "Просвіта", яка носить фірму "Руська Бесіда" (в Чернівцях), є "Народний дім", який зосередив кілька культурних закладів — читальню, друкарню, театральний зал та ін. З економічних організацій відзначимо "Буковинську торгівлю", яка відіграє велику роль в кооперативному русі; позичково-ощадне товариство "Руська каса для ощадливості й позичок"; дрібні сільські ощадні каси, об'єднані в спілку. Професійний характер мають товариства "Поміч" (для підтримки ремісників), "Українська школа". Є, нарешті свої артистичні товариства ("Буковинський Боян"), спортивні ("Січі") та ряд товариств клубного характеру і нових типів.

Театр

Одним із найсуттєвіших надбань національної культури і водночас найжиттєвішим засобом самовираження нації звичайно є театр. Цей культурний фактор має за собою на Україні надто почесну давність: український театр історично почав існувати навіть раніше російського і був прямим родоначальником цього останнього. Він вийшов з релігійної драми, що бере початок ще в першій половині XVII століття і цілком народне забарвлення прийняв у тих інтермедіях та інтерлюдіях, де отримали право громадянства і народна мова, і народні типи (запорожець, священник, пан, єврей), і навіть живі інтереси сучасності. Ця остання особливість була причиною переслідувань вертепних драм з боку адміністрації, оскільки злободенні міркування драматичних персонажів спонукали слухачів до деяких думок, які не співпадали з офіційними. І все ж народна драма трималася ще в першій половині XIX століття, викликаючи інтерес не лише в народних, але й у інтелігентних колах українства.

На початку XIX століття український театр переживає епоху національного відродження. Батько нової української літератури І.П. Котляревський був родоначальником і художньою української драми. Йому належить "Наталка-Полтавка" і "Москаль-Чарівник" — дві п'єси, які не сходять зі сцени протягом століття, тоді як ровесниці їх — російські п'єси, що

несли на собі не меншою мірою ознаку талановитості, давним-давно зійшли зі сцени, зробившись надбанням лише історії літератури. Причина цього – глибоко національний характер названих українських п'єс, які дають типові риси характеру й духовного складу народу й тим забезпечуючи собі живучість і нев'янучість.

Дуже виразна й подальша історія українського театру, що засвідчує його як глибоко естетичне явище, викликане не штучними заходами, а потребами самого життя. Український театр не лише не знав того догляду і штучного вирощування, які є необхідною умовою розвитку будь-якого драматичного мистецтва, не тільки не мав ніякої зовнішньої підтримки й ніякої школи, окрім практичної, але існував і розвивався всупереч спеціально і постійно створюваними для нього перепонам.

У першій половині ХІХ століття українські спектаклі ставляться або винятково труппами меценатів-любителів (Троцинського, Рєпіна, Ширяя), або входять до складу репертуару гастролюючих російських і польських труп, причому серед виконавців українських ролей особливо виділяються Щепкін⁴¹, Соляник⁴², Рикановський. Український репертуар у цей час був досить обмеженим і складався переважно з п'єс Котляревського, Квітки, Гоголя-батька, Кухаренка⁴³, Костомарова, Стороженка⁴⁴, Шевченка.

Але вже і в цьому скромному вигляді український театр викликав підозру з боку адміністрації – місцевої й центральної, а особливо з початку 60-х років. Так, відмова в дозволі поставити "Наталку-Полтавку" в Полтаві мотивується низькими цінами на місця. На скаргу організатора спектаклю міністр внутрішніх справ доручає губернатору переконати учасників спектаклю відмовитися від цього несвоєчасного заходу на тій підставі, що народних спектаклів немає ще і в Англії. Але потреба в українському театрі була надто життєвою і, де лишень місцева адміністрація не застосовувала до нього надто суворі заходи, там він виникав класично просто і природньо. Десь в Олександрії, Єлисаветграді, Херсоні влаштовуються любительські спектаклі, які захоплюють виконавців з місцевої інтелігенції. Не вистачає в них репертуару – деякі з тих же виконавців поповнюють його власними силами. Ніби й випадково, але насправді глибоко природньо

відкриваються такі першокласні сили українського театру, які набули пізніше всеросійської відомості, як Кропивницький⁴⁵, Заньковецька⁴⁶, три брати Тобілевичі – Карпенко-Карий⁴⁷, Садовський⁴⁸ і Саксаганський⁴⁹, Затиркевич-Карпинська⁵⁰, Максимович⁵¹ та ін.

На початку 70-х років у Києві утворився приватний драматичний гурток за участю відомих пізніше драматурга М.П. Старицького та композитора М.В. Лисенка, які значно збагатили український репертуар драматичними і музичними творами (так, у цей час були написані опери "Різдвяна ніч" і оперета "Чорноморці"). Але потім заборонні циркуляри 1876 р. викликали антракт в історії українського театру до 1881 р. "На сезоні 1881 р., – пише у своїх спогадах ветеран української сцени Кропивницький, – поступив я до трупи Ашкаренка в Кременчуці. Відсутність зборів змусила нас клопотатися перед міністром внутрішніх справ п. Лорис-Меліковим про дозвіл зіграти хоча б кілька українських п'єс, аби врятуватися від неминучого голодування. Граф задовольнив прохання і в тому самому грудні, в якому не пізніше ніж 6-го числа, в річницю свята, російська п'єса дала нам збір близько 50 рублів, а майже столітня бабуся "Наталка-Полтавка" всередині грудня, в передсвятковий час дала переповнений театр".

Всього два роки потім український театр користувався відносною свободою і водночас він отримав добру школу й міцну організацію в трупі, складеної під керівництвом М.П. Старицького з тодішніх корифеїв української сцени. Трупа користувалася величезним успіхом, поки в 1883 р. на український театр не посипалися нові удари: українські спектаклі були заборонені в межах південно-західного генерал-губернаторства, до складу якого входили губернії: Київська, Подільська, Волинська, Полтавська і Чернігівська, тобто більша частина України. Крім українських п'єс, антрепренери⁵² зобов'язувалися ставити й російські, притому з такою ж кількістю актів і т.д. Ось із таким мінливим щастям тимчасових послаблень, що змінювалися посиленням репресій, український театр існував до останнього часу, причому ніколи він не користувався і тепер фактично не користується правами російського театру. Традиція утисків щодо нього залишалася незмінною, даючи себе особливо боляче відчутти в

драматичній цензурі, яка забороняла українською мовою те, що вільно дозволялося російською.

Незважаючи на всі утиски, український театр продовжував нести свою культурну місію і розвивався в несприятливих умовах. Нині, окрім дрібних українських труп, яких налічується близько 40, є декілька труп, організованих дуже серйозно. Серед них виділяється трупа заслуженого діяча української сцени М.К. Садовського, що є справжньою школою національного драматичного мистецтва і розсадником молодих драматичних сил. За останні роки виникла і спеціальна українська театральна школа, заснована М.В. Лисенком.

Все більше прогресує й драматична література. Почавши з примітивного зображення любовних і побутових сюжетів, драматичні письменники поступово внесли в свої твори широкий життєвий струмінь, різноманітні сторони суспільних відносин, рухи людської психіки, складні переживання сучасного культурного і громадського життя. Українські класики драматичної літератури – М. Старицький ("Не судилось", "У темряві"), М. Кропивницький ("Глитай", "Поки сонце зійде", "Дві сім'ї"), І. Тобілевич ("Бурлака", "Хазяїн", "Суєта", "Житейське море") дали українському національному театру багатий та змістовний репертуар і відвоювали йому права громадянства перед художньою критикою. Продовжувачами їхньої справи були П. Мирний, Б. Грінченко, В. Самійленко, В. Винниченко, Л. Українка, Л. Старицька-Черняхівська⁵³, Л. Яновська, О. Олесь, С. Черкасенко, Л. Пахаревський, С. Васильченко та інші.

Початок театру в Галичині припадає на першу половину минулого століття. В 30-ті роки влаштовувалися любительські спектаклі в духовній семінарії за ініціативою ректора Яхимовича. Між іншим, великим успіхом користувалася постановка етнографічної картини – українського весілля з піснями та обрядами. Учасники цих вистав після виходу із семінарії й стали піонерами театральної справи, влаштовуючи любительські спектаклі, на яких виконувалися п'єси українських авторів з Росії (Котляревського, Квітки та ін.). Особливий успіх мала любительська трупа в Коломиї, організована священником Озаркевичем. У 1862 р. у Львові засновано товариство "Руська Бесіда", яке поставило своєю метою, між

іншим, і розвиток національного театру, а в березні 1864 р. почала функціонувати перша професійна українська трупа в Галичині. Відтоді український театр тут поступово стає на ноги. Неабияку роль у його розвитку відіграли корифеї української сцени з Росії – Кропивницький, Садовський, Заньковецька, які здійснили артистичні поїздки по Галичині і своєю зразковою грою, а також практичними вказівками багато сприяли тут підвищенню рівня сценічного мистецтва.

Останнім часом український театр у Галичині поставав серйозною культурною силою і галицьке суспільство гаряче прагнуло утвердити його побудовою національного театру у Львові (для цього зібрано близько 750 тис. крон). Галицька сцена обслуговується, крім класичних європейських п'єс, переважно загальноукраїнським репертуаром, але є також і свій, місцевий репертуар, співзвучний місцевим умовам і потребам місцевого життя. З галицьких драматичних письменників першого періоду можна вказати на Якимовича, Мора, С. Воробкевича⁵⁴, К. Устияновича⁵⁵, Заревича⁵⁶, Федьковича, Огоновського⁵⁷, О. Левицького⁵⁸, а із сучасних – на Франка, Лопатинського⁵⁹, Цеглинського⁶⁰, Бажанського⁶¹, Яричевського⁶², Бобикевича⁶³, Крушельницького, Пачовського.

Найвидатнішим діячем українського театру в Галичині вважається Й. Стадник⁶⁴. Трупа його складається з 60 артистів і серед них є талановиті сценічні сили (пані Осипович, Рубчак, Стадник, Лопатинська, пани Юрчак, Шевченко, Островський та ін.).

У Буковині діє театральне підприємство "Буковинський народний театр" (керівник – І. Захарко) і, крім того, більше чи менше регулярно показують спектаклі студентські товариства "Січ", "Союз", а також товариство "Міщанський хор".

Характерна особливість українського театру в Галичині і Буковині та, що він не закріплений за міськими центрами, а однаковою мірою відвідує містечка і значні сільські поселення. Галицький театр у цьому випадку дотримується того загального принципу демократизації, яким проникнута діяльність усіх національних сил у Галичині.

В Галичині вільно ставилися п'єси, не дозволені російською цензурою, але зате тут відчувалося велике обмеження в іншому плані: польська адміністрація краю дуже

прискіплива до п'єс історичного характеру, у яких відтворюються колишні польсько-українські стосунки, і які завертають думку до сучасних загострених відносин.

Музика

Українське мистецтво музичної галузі має в народній пісні такий же багатий ґрунт для свого розвитку, як українська література в народній поезії. Музичні достоїнства української пісні добре відомі. Народна пісня малоросів, як визначає її С. Миропільський у своєму дослідженні "Про музичну освіту народу", представляє ніжні й задушевні мелодії, що проникають всю сутність нашу. Вони виблискують фарбами теплого чарівного півдня, вони всі дихають розкішною чарівністю благодатної країни, де людина овіяна чарами природи. З іншого боку це героїчна епопея про минулі справи, де дають знати про себе ідеали народу; це його поетична історія, жива, яскрава, сповнена краси, істини й сили.

Ще виразніше визначає українську пісню М.В. Гоголь у своїй статті "Про малоросійські пісні". "Пісня для Малоросії, — говорить він, — все: і поезія, й історія, і батьківська могила... Важко визначити її характер одним словом: вона надзвичайно різноманітна. У багатьох піснях вона легка, граціозна, ледь торкається землі і, здається, пустує, грається звуками. Іноді звуки її набирають мужнього вигляду, стають сильними, могутніми, міцними. Ступні тяжко вдаряються в землю і, здається, під них можна танцювати лише одного гопака. Іноколи звуки її стають надзвичайно вільними, широкими, помахами гігантські, що прагнуть охопити простір, вслухаючись у які танцівник відчуває себе велетнем: душа його і все єство розкривається, розширюється до безмежності... Що ж до музики смутку, то вона ніде не чується так, як у них; звуки її живуть, печуть, роздирають душі... За ними, цими звуками, можна здогадатися про її минулі страждання, так ніби як про минулу бурю з градом і грозовим дощем можна дізнатися по діамантових сльозах, що нанизують знизу до вершини освіжлі дерева..."

Музичні записи українських пісень почалися ще наприкінці XVII століття. Саме до цього часу академік В. Перетц відносить рукописний збірник Рудницького та Гінтовта, що зберігається в Імператорській публічній бібліотеці в Петрограді. У "Збірнику народних російських пісень" Івана Прача (Петербург, 1790 р.) знаходимо відділ українських пісень з мелодіями. У 1883 р. у Львові з'являється збірник мелодій польського і українського населення Галичини, упорядкований знаменитим свого часу скрипалем-віртуозом К. Липинським, а наступного, 1834 р., М. Максимовичем у Москві був виданий перший збірник, присвячений спеціально українським народним мелодіям, з фортепіанним акомпонементом, написаний відомим російським композитором Аляб'євим. Втім, майже всі мелодії, вміщені в названих збірниках, а також у популярних збірниках Едлічкі (1861 р.) і Коципинського (1862 р.) належать до епохи великого впливу італійської та німецької штучної музики і, водночас, репрезентують собою далеко не кращі зразки в цьому плані. Форми тієї ж музики сповна панують і в убогій гармонізації Прача, і названих після нього авторів.

Розуміння оригінальних красивостей мелодійного й ритмічного укладу української народної пісні розвивалося повільно й поступово. У 1857 р. одночасно з'являються два збірники, що виявили більше смаку в упорядників – Марковича⁶⁵ (в "Записках о Южной Руси" Куліша) і Галагана⁶⁶. У другому з них ми зустрічаємо першу спробу запису дуже оригінальної форми творів українського музичного генія – дум (у вузькому значенні цього терміна). Шістдесяті роки дали чудові збірники Балліної, Гулака-Артемівського і Марка Вовчка. В останньому з них фортепіанні супроводи написані відомим піаністом і композитором Едуардом Мертке (професор Кельнської консерваторії). В 1869 р. з'явився перший збірник М.В. Лисенка, тривала й плодотворна діяльність якого складає епоху у справі дослідження української народної музики. Залишені Лисенком збірники пісень для сольного співу із супроводом фортепіано і для хорового співу складають безцінну скарбницю щодо прекрасного вибору й художньої обробки. В його запису є 7 збірників народних пісень по сорок номерів у кожному, 12 хорових збірників по десять номерів, збірник ігор "Молодощі", два збірники обрядових

пісень "Перший вінок" та "Другий вінок", "Веснянки", "Колядки і щедрівки", "Купальська справа", "Весілля".

Цікаву, але не настільки витриману в національному стилі гармонізацію знаходимо також у збірниках професора Петроградської консерваторії Рубця і, особливо, Сокальського (посмертне видання Бесселя 1903 р., на жаль, дуже мало відоме). Дослідження народної мелодії безупинно розширюється і поглиблюється й останнім часом найвидатнішими діячами в цій галузі стали Конощенко⁶⁷, який виявив тонке розуміння будови української народної мелодії і галичани І. Колесса⁶⁸ (чудове зібрання пісень у селі Ходович), С. Людкевич⁶⁹ (понад 1.500 галицьких мелодій у старанних записах, науково класифікованих за ритмічними схемами) та Ф. Колесса⁷⁰. Останній дав нам "Гаївки" (вид обрядових весняних пісень) і двотомне видання мелодій кобзарських дум, для дослідження яких він здійснив екскурсію в Полтавську губернію. Записи цього виду творів є надзвичайно важкими, тим більша заслуга в цьому Ф. Колесси. Збірники І. Колесси, С. Людкевича та Ф. Колесси видані Науковим товариством імені Шевченка у Львові. Ф. Колесса є також автором серйозного трактату "Ритміка українських народних пісень" (Львів, 1907 р.).

Отже, від 50-х років XIX століття справа збирання і вивчення пам'ятників української музичної творчості перейшла до рук самих українців, які й дали, цілком природньо, найбільш старанні і вдумливі праці в цій галузі. Однак і після цього українська пісня привертала до себе увагу чужоплеменних дослідників, яким український народ зобов'язаний вдячністю за збереження частини своїх пам'яток. На першому місці варто згадати про незвичайно працелюбного польського етнографа Оскара Кольберга, четверту частину літературної спадщини якого складають матеріали, зібрані в українських областях: "Pokusie" в 4-х томах, "Cheimskie" в 2-х томах, "Wolyń i Pieśni Ludu z Podobia gosyjskiego". Ці твори видані в Кракові. Варто відзначити також і нечисленні (18) надруковані записи Линевої (народженої Паприць), яка, як і С. Людкевич і Ф. Колесса, користувалася фонографом і дала науково вивіреним матеріал для ознайомлення з народною поліфонією лівобережної України (до першого тому праць музично-етнографічної комісії Московського

товариства любителів природознавства, географії та антропології).

Пісенною творчістю не вичерпується поява музикальності українського народу. Ця національна його риса проявилася у високому значенні, якого набула на Україні церковна музика, — спочатку у формі культивування церковних хорів, а потім і в розвитку спеціальної композиції. У розвитку церковного співу Україна завжди йшла попереду Росії і була для неї джерелом удосконалення і готовою школою. За свідченням Іакимівського літопису ще Володимир Святий після свого хрещення в Корсуні привів із собою в Київ церковних півчих, надісланих йому царем і патріархом із Константинополя. І лише через десять років, за словами вченого співака XVII століття Мезенця, "сіє пеніє некімі люборачителі перенеся до великого Новагорода".

Перший духовно-музичний твір — стихира святим князям Борису і Глібу — було складено піснетворцями-киянами в 1072 р. Є свідчення про те, що на Україні у другій половині XVI століття проводилося навчання співу в школах при церквах і монастирях, а в XVII столітті кожне православне братство мало свою школу і свій півчий хор.

"Вроджена співочість і мелодійність південноросійського народу, краса і витонченість старовинних мелодій, що здавна спадково збереглися, не піддаються перекрученню і псуванню ні в музиці, ні в тексті. Посилені турботи братств, легкість і доступність нотно-лінійної системи — всі ці умови в сумі створили те, що церковний спів у південно-західному краї у XVII і на початку XVIII століть досягнув розквіту і це викликало здивування й цілком заслужену хвалу навіть іноземців", — говорить професор Металов у "Нарисі історії православного церковного співу", маючи на увазі захоплений відгук Гербинія про спів у Києві.

Лінійна нотація була засвоєна на Україні ще на початку XVII століття і звідси, під назвою "київського прапора", поширилася по Великій Русі завдяки зусиллям патріарха Никона. Перший нотнолінійний ірмолог, надрукований у Львові в 1700 р., послужив прикладом для ірмолога, виданого в Москві лише в 1772 р. Багатоголосий спів також раніше розвинувся на Україні. У бібліотеці луцького братства вже в 1672 р. зберігалися партесні ноти "старі" — 5, 6 і 8-голосі. І

лише в 1652 р. були викликані в Москву за велінням царя Олексія Михайловича з Києва півчі для встановлення партесного співу.

З теорією музики великороси познайомилися за об'ємною книгою киянина Дилецького⁷¹ "Грамматика співу мусікійського". Кращими духовними композиторами Росії у XVIII столітті були киянин Ведель⁷² і уродженець міста Глухова Чернігівської губернії, вихованець Київської духовної академії Березовський⁷³. Українцем же був і найзнаменитіший духовний композитор Бортнянський⁷⁴ (1752-1825), і українцю-протоієрею Д. Розумовському належить капітальна історико-теоретична праця "Церковний спів у Росії" – "найповніша і найдобросовісніша праця, що складає фундамент будь-якого наступного дослідження і вивчення цієї галузі" (Металов).

Отож, у ті часи, коли по всій східній Європі музика існувала у вигляді народної і церковної, Україна посідала почесне місце серед сусідів. Розвиток штучної світської музики у східній Європі почався лише у XIX столітті, коли Україна була остаточно доведена до стану асимільованої і забутої провінції, і в галузі мистецтва, як і в розумовому житті, домінували всеросійські центри – Петербург і Москва. Тому не дивно, що в цих умовах Україна не могла у розвитку нової штучної музики досягнути ступеня, який би відповідав музичним даруванням народу. Але і в цей час з'являється український композитор, який, залишившись вірним своїй батьківщині, присвятив свої сили культивуванню національної музики. Це – згаданий вище Микола Лисенко (1842-1912), який заслужив ім'я "Кобзаря України" у сфері музики так само як Шевченко називається Кобзарем у галузі слова. Лисенко у значній частині своїх творів користувався народними піснями, в інших дає високі зразки вільної творчості в народному дусі, у третіх виявляє яскраву індивідуальність, яка водночас органічно зливається із добре вивченою ним українською народною творчістю (численні вокальні твори на слова Шевченка), у четвертих дає прекрасні зразки іноземних стилів. Фортепіанні твори його відзначаються різноманітністю і вишуканістю. Він створив ряд чудових романсів на слова Франка, Лесі Українки, Олеся та інших українських поетів. Частина цих романсів залишається, на

жаль, не виданою, так як і чудовий духовний квартет та оркестрова "Шумка-думка".

Із нині живих українських композиторів вкажемо на найвидатніших – Синицю, Стеценка, Кошиця, Степового, а в Галичині – на Людкевича.

Українська оперна музика з'являється ще в першій половині ХІХ століття, коли була написана С. Артемовським оперета "Запорожець за Дунаєм". Кращі опери й оперети написані тим же незабутнім Лисенком ("Різдвяна ніч", "Утоплена", "Тарас Бульба", "Ноктюрн", оперети "Наталка-Полтавка", "Чорноморці", "Енеїда", дитячі оперетки "Коза-дерева", "Зима", "Весна", "Пан Коцький"). Відзначимо ще вищою мірою талановиті (хоча й вийшли з-під пера дилетанта) "Вечорниці" Ніщинського⁷⁵, опери "Катерина" Аркаса⁷⁶, "Бранка Роксолана" галицького композитора Січинського⁷⁷ і "Купальська Іскра", що виділяється доброю фактурою, Підгорецького⁷⁸.

Музичне життя України, залежно від загальних умов її життя, не могло розвиватися з належною повнотою. Музика в сучасних її формах вимагає наявності в народі великих матеріальних засобів, які знаходяться у віданні народних організацій. Особливо це відноситься до музики оперної і симфонічної, а також навчально-музичної справи. Розвиток опери навіть у народів, які не знали утисків у громадській самодіяльності, що випали на долю українців, залежали від урядових субсидій або субсидій органів місцевого самоуправління, і нині прямо чи опосередковано перебувають у такій залежності. Так, наприклад, якщо тепер й існують оперні театри в Росії, то не слід забувати, що сама звичка до російської опери створена в російському суспільстві казенними театрами. І коли з'явилися приватні театри, то вони мали вже підготовлену публіку, готові зразки постановки, готові лібретто, користувалися традиціями і прецедентами казенних театрів.

Україна ще не має свого оперного театру, але всі підстави для цього є. Про наявність національного оперного репертуару вже говорилося вище, що ж до виконавців, то Україна дає багато чудових співаків для петроградських і московських казенних театрів (Дейша-Сіоницька⁷⁹, Стравинський⁸⁰, Морський⁸¹, Алчевський⁸² та ін.). З оперних співаків – вихідці із

Галичини Соломія Крушельницька⁸³ набула всесвітньої популярності, Пилип Мишута⁸⁴ користується великим успіхом на італійській, російській і польській сценах, а Менцинський⁸⁵ (видатний оперний тенор спочатку в Стокгольмі, а нині в Кельні) вважається одним з кращих у Німеччині виконавців Вагнеровського репертуару. За відсутності спеціального оперного театру набуває особливого значення діяльність директора українського драматичного театру в Києві Садовського, який у цьому театрі робить постійні спроби у постановці опер. Окрім творів українських композиторів ним були поставлені в українському перекладі опери "Галька" Монюшко, "Янко" Желенського, "Продана наречена" Сметани, "Пан сотник" Козаченка та ін.

Вогнищами музичної освіти є: в Києві музичне училище, засноване Лисенком, яке нині перебуває під управлінням його дочки, а у Львові — Вищий музичний інститут імені Лисенка, який має незрівнянно більше національне значення завдяки українській мові викладання. Директором інституту був згаданий фольклорист і композитор Людкевич.

Організація хорів і концертів на російській Україні була пов'язана, переважно, з особистою ініціативою Лисенка, який неодноразово влаштовував концерти і поза Києвом, здійснюючи з навченими ним любительськими хорами поїздки містами України; а також з багатогранною і корисною діяльністю закритого адміністрацією в 1905 р. Літературно-артистичного товариства в Києві. Після названого товариства українське музичне життя зосередилося в київському філармонічному товаристві "Боян", яке, однак, у своїй діяльності було обставлене рядом утискуваних умов (наприклад, при дозволі дії товариства адміністрація включила до його статуту примітку про те, що жінки не можуть бути членами правління). Концерти влаштовувалися також товариствами під назвою "Просвіта", які систематично виникали після 1905 р. в Києві та в багатьох інших містах (і навіть у селах), а також Київським українським клубом. Після закриття цих товариств українське музичне життя в Росії було поставлене у винятково несприятливі умови. Однак українська музика відвойовує собі все більше й більше місця в концертах, що влаштовувались поза ініціативою українських організацій. Особливо слід відзначити публічні виступи хорів слухачів і

слухачок вищих навчальних закладів Києва. Ці хори, досягнувши високого гатунку досконалості під управлінням Кошиця⁸⁶, завжди приділяють українській музиці головне місце, а інколи й виняткове (наприклад, вечори колядок і веснянок, які користуються величезним успіхом).

Музичне життя в Галичині завдяки іншим політичним умовам було дуже поживавленим. Країна була вкрита мережею співочих товариств. У Львові існували спілки музичних товариств і багато музичних видавництв. Концерти влаштовувалися в найглухіших і найнезначніших містечках як місцевими силами, так і групами львівських музикантів і співаків. Літописом галицького музичного життя є музичний альманах, що видається щорічно у Львові Зарицьким⁸⁷ і вміщує окрім поточного репертуару також статті з історії музики, курси елементарної теорії музики і гармонії українською мовою.

Мистецтво

Багатство і розкіш природних умов краю не могли не відбитися на художній творчості народу, повинні були розвинути в ньому художнє почуття і сприяти прояву цього почуття в усіх сторонах його життя і життєвої обстановки. Як українська письменність має за собою стару літературну традицію і спирається на живе невичерпне джерело народної поезії, так і українське мистецтво коріниться в художніх витворах минулого життя українського народу і в сучасній його різноманітній художній творчості.

Мистецтво на Україні, що виникло з поєднання східних і візантійських впливів у великокняжому Києві пізніше, в XIII-XVI століттях, зазнало західних впливів і остаточно сформувалося в XVI-XVII століттях. Незважаючи на свій у цілому релігійний характер, воно було вільне від сухого аскетизму, було тісно пов'язане з тим справжнім життям, яким жила культурна Європа і навіть задовольняло смаки іноземців, про що свідчать неодноразові виклики українських майстрів до двору польських королів (розписи палацу на Вавелі в Кракові, Ягеллонська капела там же, Віслицька колегія, Люблінський

костюл та багато інших), попит на українські художні вироби в Молдавії (у XVII столітті в Яссах продавалися українські картини), на Афоні (в тамтешніх майстернях і нині ще знаходиться велика кількість українських художніх робіт), у Палестині (кована плащаниця гетьмана Мазепи) і в Москві (до Москви неодноразово викликалися українські майстри для придворних робіт, туди ж занесені були й риси української архітектури). Про те ж говорять відгуки мандрівників (Павло Алепський, Лук'янов, Гордон, Юст Юлій, Лерхе, Гербиній, Гунн, Лівшин, Шаліков, Ізмайлов, Долгоруков та багато інших).

Найбільше розквітли на Україні живопис і архітектура та деякі прикладні мистецтва, такі як гравіювальна та ювелірна справа, художнє ткацтво і шиття. Розвитку цих видів мистецтва сприяв високий рівень художніх смаків тодішнього суспільства (козацька старшина одягалася в парч, в будинках мала багато художніх речей – килимів, меблів, скла, зброї, картин, прекрасно орнаментованого живописною різьбою та інкрустаціями начиння) і, зокрема, покровительство місцевих меценатів (Вишневецькі, Загоровські, Острозькі, Могила, Сагайдачний, Мазепа, Мокієвський, Разумовський, Миклашевський та багато інших).

Старе українське зодчество мало, здебільшого, церковний характер і найяскравіше проявилось в дерев'яних і кам'яних церквах. Достоїнства цього зодчества складають: велична простота, логічність конструкції, чуття міри, симетричність частин, висока ідейність (прагнення до неба). Пам'ятники цієї архітектури ніде не мають собі аналогій і є продуктом творчості українського народу, який дійсно в деяких випадках створив справжні шедеври: церква-замок в с. Сутківцях Подільської губернії, запорізький Самарський собор, собор у Ромнах Полтавської губернії, Покровський собор у Харкові, церква Юра в Дрогобичі, споруди Мазепи в Києві та інших містах, баштові багатоярусні церковки в Карпатах, які нагадують ці ж гори з оточуючими їх високими соснами, тополями, білі сільські церкви з трьома куполами, розкидані по всій Україні й уже зникаючі, оскільки повторення їхнього типу заборонено св. Синодом (в 1803 р.).

Звичайно, що нинішні українські архітектори мають для своєї творчості достатньо матеріалу як в цих церквах, так і

в світських будівлях стилю бароко та інших типів (митрополичий дім у Києві, друкарня Києво-Печерської Лаври, замок в Острозі та багато інших замків, відтворені в альбомі Орди⁸⁸, і навіть у сільських спорудах нашого часу (оригінальна архітектура сучасних "вітряків" — мельниць, комор, воріт і самих хат), що дають інколи речі дивні за красою і оригінальністю задуму (тріумфальні ворота, збудовані селянами у селі Копилове по житомирському шосе під час проїзду государя в 1911 р.). У деяких містах України, де зовнішні обмежувальні обставини були відсутніми, церковне зодчество не припинялося розвиватися і в ХІХ столітті й донині живе й дороге народу (Галичина, Буковина і частково угорська Україна).

Після вищезгаданої заборони українського церковно-архітектурного стилю і з запровадженням згубної казенщини в архітектуру храмів, ґрунт для такого розвитку був уже не міцним і порівняно нормально розвивається лише цивільна архітектура. Нових споруд церков в українському стилі досі в російській Україні було зовсім небагато. Серед них виділяється дуже гарна дерев'ятикупольна церква в селі Плишівці Гадяцького повіту, збудована архієпископом Парфенієм. Сюди ж можна ще віднести крипту над козацькими могилами на Берестецькому полі, споруджену почаївським архімандритом Віталієм, і каплицю на місці Полтавської битви, відкриту в 1909 р. з нагоди ювілею цієї битви. Привабливими формами українського зодчества неодноразово спокушувалася казенна архітектура, завдяки чому в негативних по суті спорудах цього типу можна зустріти знайомі деталі, взяті із старих українських церков.

Українські цивільні зодчі мають достатньо матеріалу як у пам'ятках старовинного архітектурного мистецтва, так і в сільських спорудах, які також відрізняються самобутністю архітектурних форм. Кращими зразками нових українських споруд є будинки Полтавського губернського земства, Харківської художньої школи, Київської гімназії товариства викладачів, школи імені Грушевського в Києві, гімназії "Товариства педагогічного" у Львові й багато інших, споруджених за проектами Кричевського, Шумова, Сердюка, Тимошенка, Лушпинського, Литвиненка та інших. У тому ж стилі будуються тепер нижчі школи, музеї, вищі училища, кооперативи.

Пожвавлення в галузі українського зодчества викликало поступ і в інших галузях мистецтва – в декоративному і станковому живопису, у технічних виробництвах. З'явилася потреба створити церковне малювання в українському стилі, розмалювати світський український будинок, а також прикрасити звичайну обстановку картинами і начинням.

Що ж до церковних розписів, то такі існували ще в старовину і склалися з ікон з етнографічним колоритом. Такі розписи відомі і в ХІХ столітті, наприклад, розпис церкви в 60-х роках в селі Липівцях Калуського повіту в Галичині. Кінець ХІХ і початок ХХ століття дали новий розпис – винятково орнаментальний, у якому вибір орнаментів, що мають християнський характер (писанки) й загальне їх komponування на стінах храмів зрозумілі почуттям тих, хто молиться. Ікони, на яких святі зображені в рідній українській обстановці, викликають незабутнє враження. Такі розписи в трьох кам'янець-подільських церквах, у трапезній Києво-Печерської лаври, в церкві Бориса і Гліба там же.

Із стінних світських декорацій можна згадати декорацію Полтавського земського дому. Темати для таких декорацій стали сюжети нового українського живопису взагалі – історичні, пейзажні жанри.

В галузі живопису також помітні успіхи національного розвитку. Під впливом Шевченка, який був неабияким художником (видано декілька збірників його малюнків) присвятили себе зображенню "Російської Італії" художники Соколов⁸⁹, Штернберг⁹⁰, Трутовський⁹¹ і цілий ряд інших осіб.

Серед сучасних українських художників бачимо ряд уже відомих імен – Васильківського⁹², Іжакевича⁹³, Красицького⁹⁴, Труша⁹⁵, Бурячка⁹⁶, Бойчука⁹⁷, Івасюка⁹⁸, Монастирського, Панькевича⁹⁹, братів Кричевських¹⁰⁰. За художньою освітою вони належали до різних шкіл: мюнхенської, краківської, петербурзької, але їх об'єднували загальні ідеї, оточення і етнографічна маса, серед якої вони працювали і створювали свою національну школу.

Для цього вже є нині сприятливий ґрунт, оскільки над створенням української школи живопису працює багато художників, українців за походженням, починаючи з кращих живописців ХVІІІ століття – Лосенка, Антропова, Левицького і Боровиковського й закінчуючи російськими знаменитостями-

ми наших днів — Репіним, Маковським, Крижицьким, Пимоненком та ін.

Варто згадати, що на Україні існує цілий клас малярських майстрів, які служать народному мистецтву, створюючи і повторюючи традиційні типи українських ікон і народних картин побутового та сатиричного характеру ("Козак Мамай", "Московка і чумак", "Міська панна", "Бурлаки", сімейні сцени, розваги та ігри). У давнину таке мистецтво стояло високо внаслідок піднесення національного життя і західно-європейських впливів. Тоді художники об'єднувалися в братства чи цехи і представляли міцні організації, які посиляли своїх членів за кордон для вдосконалення і спільного вироблення тем своїх творів.

Цехові братства об'єднували як живописців, так і скульпторів. Окремо існували братства будівельників, різьбярів, позолотників. Цехи виробили і свою художню термінологію, яка нині забута, але яка знову оживає в устах сучасних майстрів. Високо стояло в давнину гравіювальне мистецтво. Дошками старих українських майстрів Києво-Печерська і Почаївська друкарні, за відсутності нових майстрів, користуються для своїх видань і понині. У XVII-XVIII століттях українська гравюра йшла попереду інших мистецтв. Вона висунула цілий ряд славних імен, твори яких і досі звертають на себе увагу чистотою малюнка, різнохарактерністю гравіювальних тем (портрет, жанр, ікона, ландшафт) і незвичайним їх багатством. Кращі майстри — Тарасевич¹⁰¹, Щирський¹⁰², Самойлович¹⁰³, Зубрицький¹⁰⁴, Мигура¹⁰⁵, Григорій Левицький¹⁰⁶.

Великою художністю відзначалися в давнину різьблені іконостаси. У стародавніх храмах є ще достатньо прекрасних зразків для вивчення і відновлення цього виду мистецтва. Чудові іконостаси знаходяться в Києві (Михайлівський монастир, Софійський собор, Микільський собор, Успенська церква в Лаврі, Видубицький монастир), у Рогатині, Козельці, Львові, Брусилові. Інколи їх прикрашають чарівні статуї; у деяких випадках (Чоповичі) іконостас весь складався із рядів статуй, поставлених у проміжках дерев'яної стіни. Народну потребу в предметах мистецтва релігійного характеру задовольняють сьогодні, переважно, монастирі, де виготовляються такі предмети в народному стилі: улюблені ікони, вишивки

(в Мотронинському монастирі), кіоти й іконостаси. За монастирями ідуть приватні фірми, які прагнуть задовольнити смаки покупців.

Ювелірне мистецтво у давнину стояло дуже високо (див. альбом виставки Харківського археологічного з'їзду, колекції Київського міського музею і музею Київської академії). Нині воно тісниться в монастирях і в руках небагатьох позолотників, які виготовляють селянські сережки, персні, дукати й натільні хрести. Дуже мало ювелірних виробів зустрічається нині в побуті галицьких горян. У Галичині широко розповсюджена ще інкрустація по дереву (відомі майстри Шкрібляки, Мегеденюк та ін.) і по металу на зброї.

Із сучасних мистецтв слід відзначити стару керамічну справу, що відроджується, і художнє ткацтво та шиття. Існує ряд майстерень та шкіл, які вивчають старі українські технічні мистецтва і підтримують їх. До послуг цих шкіл – величезні зібрання в музеях і незвичайно багата галузь оригінального орнаменту.

IV. Ставлення російської державності та громадськості до українства

Історія українського руху, як ми бачили, дає досить зриму відповідь на сумніви в праві української народності розвивати свою культуру. Перед нами в особі українського народу – історично визначений, надто вагомий за своєю чисельністю і територіальному поширенню, окремих стійкий етнічний тип з оригінальним психофізичним виразом, з яскравими особливостями всього свого побуту, з глибокою національною самосвідомістю, яка проявилася в наполегливій і самовідданій боротьбі за свою національну стихію і у виробленні таких твердих факторів національної культури, як мова, література, преса, засоби наукового розвитку, різноманітні види мистецтва. За наявності таких умов національний розвиток даної народності не лише цілком природний і законний, але є вже значною мірою й досягнутим.

Для об'єктивного, неупередженого погляду зрозуміло, що український рух є, за висловом Пипіна, "природний вияв народної самосвідомості" й що він не є ніяким злочином проти панівної літературної мови, тому що подібні рухи лише викликають на світ уже існуючу внутрішню потребу" (*"История славянских литератур"*). Але в нас, за словами того ж автора, забувають, що "сила цілого досягається розвитком частин, сила держави – розвитком сил місцевих, що дві руські народності складають факт історії, який не можна викреслити

ні журнальною лайкою, ні заходами"; забувають, що "благородна думка про народ виникла у патріотів українських, як і в російських, ще за часів кріпосного гніту не як політична вигадка, а як глибоке почуття до народу і до батьківщини, як справжнє християнське почуття, тепле й безкорисливе".

Централізм у національній політиці Росії

В умовах російського державного життя національні питання розв'язувалися взагалі з великими труднощами. Еволюція нашого державного ладу досі проходила під знаком московського централізму, що охоплював не лише сферу управління, але й духовне життя приєднаних народів. Вияви самобутності околиць, їхнє прагнення до зміцнення і розвитку своєї, місцевої культури завжди викликали ревниво-недовірливе і недоброзичливе ставлення з боку державного центру, що вбачав у прихильності населення околиць до рідного побуту, мови, культури ознаки "сепаратизму".

Але оскільки історична хода створення російської держави включила в її широкі межі цілий світ національних організмів, які жили своїм внутрішнім життям і не розчинялися об'єднувальним процесом, то національні питання все сильніше тяжіють над російським життям, заплутуючи внутрішні відносини російського суспільства все більше ускладнюючими вузлами і все різкіше підкреслюючи необхідність знайти, нарешті, на зміну принципів механічної єдності, нові принципи державного життя, які могли б внести в національні відносини бажану гармонію.

Не всі народності Росії однаково пережили тиск об'єднувального режиму і не завжди цей режим діяв з однаковою силою і послідовністю. Ми знаємо досить тривалий період існування в межах Російської імперії автономного Царства Польського. В південно-західному краї до другої половини ХІХ століття панувала польська культура. В Остзейських губерніях німецька культура користувалася навіть покровительством центральної влади. Фінська автономія

налічує понад 100 років і лише наприкінці існування старого порядку почала відчувати натиски державного централізму.

Зате українцям, незважаючи на їхню родинну близькість до панівної народності, чи, вірніше, саме через цю близькість, довелося випити цілу чашу неприхильних стосунків з боку центральної влади.

Виходячи з припущення єдності російського народу і російської культури, правлячі кола імперії ніколи не вміли і не бажали розібратися в значенні історико-політичних, етнографічних і культурних відмінностей Малої Русі від Великої. З одного боку, ці відмінності визнавалися мізерними і всі російські племена майже тотожними, а з іншого — для досягнення повної тотожності в галузі культури доводилося застосовувати спеціальні заходи, причому рівняння вимагалося за панівним великоросійським типом. Таким чином, ідея "єдиної Русі" і "загальноросійської культури" закликає прикривати інтереси лише великоросійської народності, вплив якої в державі й без того був і залишається переважаючим.

Великоросійська культура йшла в Україну разом з державністю, здійснюючи доступні їй мирні завоювання. Але коли їй назустріч виставляла свої права жива й діяльна місцева культура, держава ставилася до таких вимог вороже й підозріло. За таких умов щодо українців поняття "сепаратизму" отримало спеціальний відтінок. Будь-який "іноходець" у власному значенні слова — поляк, вірменин, грузин, зустрічаючи в своїй національно-культурній роботі адміністративні перепони, знав, що його право на національну культуру лише обмежується, але не зовсім заперечується владою. У цьому випадку йшлося лише про гегемонію російської національності над "іноходцями", російської культури над місцевими. Українській же народності судилося доводити своє право на існування, боротися проти повного заперечення можливості української культури поряд з великоросійською. Прояви національної самосвідомості польської, грузинської і т.п. не викликали обов'язкових підозр у сепаратизмі, тоді як в українській національній самосвідомості сепаратистські тенденції були в очах влади невід'ємною складовою частиною. Одне слово, щодо "іноходців" узагалі поняття сепаратизму розумілося, здебільшого, в політичному значенні. Для українців же культурне відокремлення від

великоросійської народності визнавалося такою ж мірою недозволеним і злочинним, як політичний сепаратизм.

А між іншим, 250 років спільного життя України з Росією, здавалося б, цілком гарантували державу від небезпек з боку української самобутності. За цей довгий період Україна поступово увійшла в організм Російської імперії, як істотна частина державного цілого, пов'язана з ним тісними адміністративними узами, політичними, правовими й економічними інтересами. Українські наукові й громадські сили взяли участь в загальній роботі державного будівництва, занадто, можливо, підпорядкувавши інтереси своєї батьківщини новим державним началам. За таких умов держава могла б виробити терпляче і доброзичливе ставлення до особливостей місцевого побуту, до духовних запитів місцевого населення, до місцевої культури, у вільному розвитку якої містилася основа народного добробуту.

Насправді українських рух був зустрінутий, як ми бачили, рядом упереджень, прямою неприязню і переслідуваннями. Це вороже ставлення до української ідеї об'єднало панівні кола, консервативні верстви суспільства і навіть частково прогресивні його елементи. Звідси запобіжні заходи, які застосовувалися проти українства урядовими органами, підкріплювалися агітацією правих націоналістів і знаходили обґрунтування в поглядах ідеологів державного централізму на великоросійській основі. Були й світлі проміжки, періоди передишки, коли "проглядалося" тверезіше й об'єктивніше ставлення до українства, але вони були дуже нетривалими і швидко змінювалися новим загостренням ворожості й недовір'я.

Ходячі звинувачення проти українства

Для такої постійності в негативному значенні консервативних кіл російського суспільства до українського руху, напевне, недостатньо було відзначених вище сумнівів у законності й досяженості прагнень української інтелігенції: треба було висунути й інші мотиви, "завдяки" яким український рух трактувався б, як ворожий російській держав-

ності. Звинувачення, які з цієї точки зору висувалися і висувалися українству, заслуговують детального аналізу.

Ставлення суспільства до українського руху стало визначатися незабаром після народження російської громадськості — з другої половини ХІХ століття. Спочатку прагнення української інтелігенції, як уже відзначалося, зустріли досить терпиме ставлення з боку ліберального уряду Олександра ІІ, який на той час зумів оцінити культурне значення української національної школи, а в розвитку національної самосвідомості в українському селянстві вбачав надійний засіб боротьби з впливом польської культури в південно-західному краї. Пізніше співчутливо поставилися до українського руху і громадські кола, які переважно приєдналися до народницьких слов'янофільських течій. Світогляд батьків слов'янофільства, як Хом'яков і Аксаков, тоді ще не був затьмарений великоросійським націоналізмом і українське відродження приймалося ними як природне і позитивне суспільне явище, як частковий вияв основної ідеї всеслов'янського братства.

З 1862 — 1863 років водночас із намічуванним у російській громадській думці хитанням на ґрунті оцінки польсько-російських відносин, змінилося і ставлення громадських кіл до українського питання. Патріотична преса знайшла в ньому ознаки "нігілізму", потім — "польську інтригу", і, врешті-решт, "сепаратистські устремління". "Цікаво, — говорить Пипін в уже цитованій праці, — що звинувачення проти українофільства йшли передусім саме з польського табору. Польські пани ще перед повстанням доносили на українські школи і книжки як такі, що шкідливо хвилюють народ. Відомо тепер, що польські революціонери-пани були звичайно погані ліберали: бачачи польську національність у шляхетській відданості й католицизмі, вони не могли виявляти українофільських співчуттів до народу, який повинен був відгукуватися неvigідно на польські зазіхання на південно-західний край. Не зрозумівши цього, російські охоронники приєднали свій голос до тих же звинувачень й самі стали іграшкою саме тієї "польської інтриги", проти якої стільки наполегливо працювали... Ототожнення українофільства з польською інтригою зовсім переплутало поняття про мало-

російську літературу навіть у багатьох, хто раніше до неї ставився доброзичливо..."

"Вестник юго-западной России" Говорського, що з'явився в цей час, напочатку сам належав до українських гуртків і доводив, що українська молодь, при всіх захопленнях, небезпечніша польському панству, ніж Росії. А згодом він "став називати українофілів спільниками польського повстання", "стверджував дуже приємну полякам думку, що мало-російська мова є зіпсована польська і т.п."

Ця плутанина понять надовго, навіть до сьогодні, залишилась характерною властивістю суджень з українського питання в російській пресі і громадських колах. Але далеко не завжди ця плутанина була несвідомою. Інколи за туманом явно безпідставних чи нечітких звинувачень приховувалося певне почуття ненависті до демократичного начала, що лежало в основі українського руху — те саме почуття, яке було справжнім мотивом перших польських виступів проти українства і яке не меншою мірою спонукало й російських реакціонерів оголосити війну цьому прогресивному демократичному рухові. Справжню суть висунутих проти українства гасел незабаром розкрила "Весть", яка прямо виступила як орган російського і польського кріпосництва.

"Нігілізм",
"соціалізм",
"сепаратизм"

Відкритий у 70-х роках Юзефовичем новий похід на український рух мало вніс нового у мотивування охоронної політики. Зближення українства з "нігілізмом" замінилося вказівкою на "ознаки соціалізму", а посилення на польську інтригу й небезпеку сепаратизму залишилися ті ж, хоча й із застереженнями, що в народних масах цей рух коренів не має. Ми бачили, однак, що українська інтелігенція дала для таких звинувачень не більше приводів, ніж народні маси. Питання національної культури, соціальних відносин, державного устрою трактувалися діячами українського руху завжди в перспективі загальнодержавних інтересів, яким інтереси України не протиставлялися, а слугували доповненням і розвитком. Навіть після 1876 р., незважаючи на суворі бичування і скорпіони, принесені українському рухові "законом Юзефовича", один із найвпливовіших українських публіцистів Драгоманов, який особливо

постраждав від "нового курсу" і який, як емігрант, мав можливість вільно розвивати свою політичну програму, все ж цілком ясно заперечував можливість і необхідність сепаратистських устремлінь в українському русі. Він відстоював переваги федералістичного ладу для Росії, але стояв за загальнодержавну єдність.*

За останні роки звинувачення українців у сепаратизмі, досі невизначені й безпредметні, набули конкретнішого характеру. Націоналісти стали звинувачувати українців у австрійських симпатіях, перетворивши таким чином недавніх українофілів у австрофілів.

Зрозуміло, що й ці звинувачення, оскільки вони стосуються українського руху в межах Росії, не мають під собою жодних фактичних підстав. У жодній з опублікованих українськими партіями політичних платформ не можна знайти взагалі ніяких сепаратистських постулатів, немає згадки, зокрема, і про Австро-Угорщину. Проф. М.С. Грушевський, український історик і публіцист, якого націоналісти вважають батьком і вождем сучасного "мазепинства", чітко заявляє у своїх статтях з українського питання, що інтереси української народності зовсім не вимагають негайного відокремлення, але цілком можуть бути задоволені за умов збереження державної єдності Росії, якщо лише централістський лад держави поступиться місцем широкій національно-територіальній автономії ("Звільнення Росії і українське питання", с. 55-67). Численні справи, порушені адміністрацією проти українських громадських організацій, не дали жодного матеріалу, яким можна було б підтвердити наявність у світогляді української інтелігенції політичного сепаратизму взагалі і сепаратизму на користь Австрії зокрема.

* "Найменше реальне розуміння становища та інтересів українського населення має спонукати до переконання, що не лише нині свобода і розвиток його тісно пов'язані із свободою і розвитком інших населень Росії, але й взагалі відокремлення українського населення від інших областей Росії в окрему державу (політичний сепаратизм) сріч не лише надзвичайно важка, але й неможлива, і, за відомих умов, зовсім непотрібна для яких би не було інтересів українського народу". *Твори Драгоманова (паризьке видання). Т. I. С. 301.*

Інша річ — симпатії: вони, безсумнівно, "Австрофільство" українською інтелігенцією проявлялися, але не до Австрії, а до рідної, заселеної українським плем'ям Галичини, яка своїм культурним піднесенням, як ми бачили, немало зобов'язана підтримці й сприянню українців з Росії. Українське національне відродження є результат загальної і, значною мірою, спільної роботи обох частин України — російської і австрійської, але в останній результати тієї роботи були яскравіші й виразніші завдяки вільнішим умовам суспільно-політичного життя. Не дивно, що українська інтелігенція в Росії уважно і співчутливо спостерігала за життям своїх закордонних братів, які з неймовірною енергією відстоювали права свого народу і працювали над поліпшенням його економічного добробуту та піднесенням його культурного рівня. Швидкі успіхи галичан, звичайно, давали російським українцям привід до паралелей і висновок з цих порівнянь міг бути лише одним: для культурного й економічного піднесення народних мас російської України необхідною умовою є внесення в рамки російського ладу тієї свободи національного розвитку, яку мала українська народність в Галичині. Це завдання і ставить собі українська інтелігенція. Але в таких устремліннях не можна вбачати ні сепаратизму, ні австрофільства.

Підстави для всіляких невігідних аналогій давала російська дійсність, далека від тих умов, які забезпечують національностям свободу культурного розвитку. Ми бачили, чиїми руками в 1876 р. було підготовлено переміщення центру культурної роботи українців з Києва до Львова: руками таких націоналістів, як Юзефович і подібних йому представників офіційної Росії. Недоброї пам'яті цензурний закон 1876 р. був висхідним пунктом збочень українського руху, що настали потім, від нормального шляху і причиною того роздратування проти офіційної політики, яке з цього моменту лягло в душі найлояльніших елементів українського суспільства в Росії. Тридцятилітньому гніту над живим українським словом зобов'язані панівні сфери різко ворожим тоном щодо Росії в галицькій радикальній пресі. Сліди "інтриги" тут знайти дуже важко, але помилкова внутрішня політика безсумнівна.

Непереконливим є посилення на роль "австрійської

інтриги" у створенні й розвитку українського руху в Галичині. Передусім, як показано вище в нарисі історії національного відродження галицьких русинів, висхідні пункти цього відродження лежать в загальному русі західнослов'янських народностей до національної самосвідомості, а найсильніші імпульси духовному зростанню галичан дала російська Україна, де національний рух розпочався ще у XVIII столітті і звідки він у 60-70-х роках минулого століття перейшов у Галичину. Подальші зримі результати національного руху в Галичині досягнуті завдяки правильному розумінню місцевою українською інтелігенцією інтересів народних мас і енергійної громадської роботи в умовах відносної політичної свободи. Австрійський уряд у галицькому відродженні відігравав чисто пасивну роль. Спочатку він поставився до українського руху з недовірою, а потім, у міру досягнень русинами відомих культурних і політичних успіхів, дозволяв громадським діячам галицької України покладати надії на підтримку вищої влади в боротьбі з польським гнітом. У цих надіях галичани, можливо, виявилися надто довірливими й переоцінювали своє значення в австрійській політиці, розраховуючи з допомогою центрального уряду досягнути переваги українського національного елемента у східній Галичині й забезпечити подальший вільний культурний і економічний розвиток української народності в межах Австрії.

Насправді лояльність австрійського уряду до "вірного рутенського народу" носила переважно платонічний характер і ніяких особливих благ українцям не приносила. Навіть австрійська конституція, яка забезпечила свободу національного життя всім народностям Австрії, не звільняла русинів Галичини, Буковини та Угорщини від національного гніту з боку сильніших культурно народів (поляків, мадярів, румунів), яким Австрія дала перевагу в обласному самоуправлінні. У 1848 р. Австрія оперлася на галицьких українців у боротьбі з польським повстанням, але, після його придушення, дала Галичині обласну автономію на засадах переважання польського національного елемента й польської культури, якій українське населення було віддане в підпорядкування як сирий етнографічний матеріал. Лише в останні роки, із збільшенням кількості українських депутатів у складі рейхсрату¹, коли польсько-українські відносини, що

загострилися, стали порушувати правильну течію парламентського життя, австрійський уряд визнав необхідним виступити як мирний посередник між поляками і українцями, переконуючи одних в необхідності поступок, а іншим обіцяючи справедливе задоволення їхніх національних потреб. Однак це посередництво не приводило до результатів, які задовольняли б ту й іншу сторону. І вже ті крайні заходи, до яких змушені були вдатися українські депутати, аби звернути увагу на кричущі потреби свого народу, краще за все довели, що з боку австрійського уряду українці активною підтримкою не користувалися і що своїми успіхами українці Галичини зобов'язані були не австрійському уряду, а власній енергії і життєвості національної української ідеї. За таких умов інкримінуюча галицьким українцям відданість австрійському уряду була лише природною лояльністю щодо вищої влади, у справедливості й доброзичливості якої українське населення Галичини не зневірилося.

"Польська інтрига" Що ж до "польської інтриги", то за найповерховішого ознайомлення з галицькими національними відносинами стає зрозуміло, що український рух у Галичині не тільки не співпадав з інтересами поляків, але різко їм суперечив. На наших очах наполегливими зусиллями галичан було розхитано міцний, здавалося б, фундамент польського панування у східній Галичині. Одну за іншою відвойовували українці позиції, захоплені польським елементом, але не з меншою впертістю й поляки відстоювали своє становище в краї, який вони давно звикли вважати своєю власністю. Криваві сутички під час виборів з одного боку і вбивство намісника Потоцького з іншого — яскраво характеризують те загострення, до якого дійшла в наш час боротьба галицьких українців з поляками за культурну і політичну рівноправність у краї.

Завдання поляків у Галичині було цілком аналогічним із прагненням націоналістичних кіл в Росії: придушити український рух чи, принаймні, наскільки можливо, загальмувати його розвиток. Ця спільність завдань не так давно виявилася у відомих спробах угоди російських націоналістів з польськими "реальними політиками", заради якої був спеціально придуманий "неославізм". Польсько-російське

братання у цьому випадку цілком певно ставило за мету примирити російську внутрішню політику з польськими інтересами за рахунок інтересів української народності як в Росії, так і в Галичині. Якщо співставити ці факти із звинуваченнями, висунутими до українського руху, то вислів "польська інтрига" набуває знову того самого значення, який він мав в устах націоналістів 60-х років: це об'єднаний натиск польсько-російських націоналістів на українських рух.

"Німецька інтрига" Окрім австрійської та польської інтриги націоналісти вказують, як джерело українського руху, ще "німецьку інтригу" чи, іншими словами, "пруські марки". Це – версія про грошову підтримку, яка надається керівникам і органам українського руху з боку Німеччини і Пруссії з тією ж ціллю послаблення російської державної і національної єдності... Каламутним джерелом цієї легенди став поляк Раковський, який служив пруським шпигуном і після виходу у відставку опублікував уривки із своїх мемуарів та документів. Свідчення, повідомлені ним, з жодного боку не були схожими на офіційний матеріал, оскільки мали перекручені, ймовірно, десь почуті, імена. Але польська преса радісно схопилася за можливість скомпрометувати видатних діячів України і жваво коментувала повідомлення Раковського, поки обмовлені ним особи не порушили кількох судових процесів. Після цього інсинуації Раковського поляками більше не повторялися, але наші націоналісти продовжували оперувати ними для ілюстрації своєї нав'язливої ідеї про участь іноземної інтриги в українському русі.

А водночас "пруські марки" дійсно існували і надавали серйозну підтримку українському селянству Галичини в економічній боротьбі з поляками. Це ті марки, які приносили галичанам сезонні сільськогосподарські заробітки у пруських поміщиків. Внаслідок вкрай низької заробітної плати, яку встановили в Галичині польські поміщики, місцеві українські діячі стали направляти робітників-українців у Пруссію, де вони знаходили для себе значно вигідніші економічні умови. Внаслідок цього підвищувалася заробітна плата і в самій Галичині, і водночас створювалася конкуренція польським мазурам із західної Галичини. Це навіяло полякам впевненість

в існуванні таємної німецько-української економічної угоди, в підриванні інтересів польських аграріїв, а звідси легко було перейти і до легенди про субсидювання українського руху прусськими марками. Але ця легенда мала під собою ґрунт не більше, ніж легенда про "польську інтригу" в 60-ті роки. Масовий відхід сільських робітників на заробітки в Пруссію давно спостерігався і в польській Галичині, і навіть в російській Польщі. Якщо галицьким українцям вдалося організувати цей відхід на засадах, вигідних для робітників, то в цьому заслуга й української інтелігенції, яка звернула увагу, з-поміж інших дефектів місцевого економічного життя, й на це, болюче для селянства питання.

Так з боку російських націоналістів виходили все нові версії тих же підозр і докорів на адресу українців за наявну ніби-то в основі українського руху зовнішню інтригу. Схильність до подібних гіпотез є звичайною властивістю будь-якої націоналістичної точки зору, а нашої вітчизняної – й поготів. З цієї точки зору "Святая Русь" завжди була предметом недоброзичливості й підкопів з боку іноземців, що прагнули зруйнувати споконвічні державні начала руського народу.

У всіх великих суспільних рухах в Росії націоналісти знаходили сліди іноземної чи іногородної інтриги, починаючи від повстання декабристів і закінчуючи визвольним рухом 1904-1905 років. Тому було б дивним, якби український рух в націоналістичному тлумаченні не виявився результатом інтриги зовнішніх ворогів Росії й агітації – внутрішніх. Таке спрощене тлумачення суспільних рухів та історичних подій, можливо, має відомі зручності, звільняючи націоналістів від необхідності заглиблюватися у вивчення внутрішньої природи явищ, але в нашому випадку цей прийом особливо обтяжуючий і небезпечний. Хвороблива схильність у природних і законних явищах життя запідозрювати таємні і злочинні пружини зовнішніх впливів лише затемнює українське питання на шкоду всіх зацікавлених у його справедливому і доцільному розв'язанні, передусім для держави.

Рішуче заперечуючи участь іноземної інтриги в розвитку і спрямуванні українського руху, ми не хочемо, однак, сказати, що наші західні сусіди зовсім ігнорували національні відносини в Росії взагалі і зокрема українське питання. Без-

перечно, політичні кола ворожих Росії держав враховували українських рух у своїй оцінці прийдешньої долі Європи аби використати його у своїх інтересах за сприятливих обставин. Але не від них це, врешті-решт, залежало. Яке б не було ставлення до українського питання з боку сусідніх держав, для неупередженого погляду має бути зрозуміло, що український рух завжди спрямовувався не зовнішніми, а внутрішніми своїми імпульсами, соціально-економічними інтересами населення та його культурними запитам, корені яких глибоко закладені в природі українського народу і його історичному минулому. І чи буде український рух в уявленні західноєвропейських політиків надалі відігравати роль позитивного чи негативного фактора, цілком залежить від того, чи залишиться він у себе на батьківщині предметом адміністративних гонінь, чи увійде в загальне русло державного життя, як цілком нормальне, здорове суспільне явище.

Український рух як фактор прогресивно-демократичний

Погляд на український рух, як на щось штучне, вигадане, підтримував в урядових і відомих громадських колах віру у можливість не лише затримати, зупинити українських рух, але й знищити його. Про український рух, мову, літературу, пресу, наукову роботу і т.п. говорилося, як про випадкові прояви діяльності окремих осіб, яку можна допустити чи не допустити і, залежно від цього, українському руху бути чи не бути. Така постановка питання, як видно з усього попереднього, грішила великою короткозорістю, адже український національний рух завжди мав корені в народному житті, а його прояви давно вже злилися в широку громадську течію, що отримала дійсну життєву силу, яка подолала майже нездоланні перешкоди і забезпечує рухові подальший розвиток і поширення за будь-яких умов.

Така впевненість базується, передусім, на внутрішній природі українського руху, як факторі прогресивно-демократич-

ному. Джерело його — в самому житті, яке все більше висуває інтереси народних мас, все з більшою наполегливістю ставить демократичні запити. У цьому — основа його внутрішньої сили й життєвого успіху, незалежно від тих чи інших зовнішніх умов, штучно регулюючих його розвиток, оскільки будь-яке завоювання прогресивно-демократичного начала є, водночас, завоювання нових позицій, що зміцнюють український рух.

Деяка частина противників українського руху прагне зобразити його явищем реакційним, антигромадським, шовіністичним. Таких спроб, щоправда, поки не багато і, звичайно, вони є просто голосливими твердженнями, в основі яких у кращому разі вихоплені без зв'язку з цілим фрази українських діячів або ж слова окремих осіб, відповідальність за які дивно покладати на основний напрямок українського руху, як було б дивно покладати на той чи інший напрямок російської громадської думки відповідальність за всі крайнощі, що допускаються окремими представниками російського суспільства. Слід при цьому взяти до уваги й ту обставину, що для таких крайнощів в українському русі був надто сприятливий ґрунт. І це не через якісь внутрішні мотиви, а через тяжкий режим, який сковував нормальний розвиток національного життя і тому викликав на такі ексцеси, які були б немислимі за відносної свободи національного самовизначення.

Основна помилка (чи добровільна вона — це інше питання) названої вище негативної кваліфікації українського руху полягає в ігноруванні джерел його походження і наступного потім ідейного живлення в усій його історії. Ми вже частково бачили, що первинне джерело українського національного руху — це протест народної маси проти національного і соціально-економічного поневолення її привілейованими класами і урядом Польщі. Співчуття тяжкому становищу селянської маси було головним стимулом ідейного національного руху й далі. Українське відродження підвело ідейний фундамент під народницьке спрямування українського руху, до практичних завдань якого входять питання кріпосного права, влаштування господарського і громадського побуту селян, культурне піднесення народної маси. Питання ці були і головними мотивами творчості в українській літературі. Такого,

наприклад, яскравого протесту проти кріпосного права, як у творах Шевченка, не бачимо в жодній літературі.

Таким чином, головним історично-традиційним принципом українського руху завжди був і залишається принцип демократичний — благо української народної маси. А оскільки повнота життя останньої проявляється в інтересах і потребах не лише соціально-економічних, але й національних, то й національний елемент також складає органічну частину українського руху. "Мотиви соціального характеру співпадають з національними й тісно переплітаються з ними, оскільки народні маси є головним національним контингентом, запорукою національного розвитку й сили" (проф. М.С. Грушевський).

Звідси зрозуміло, наскільки взагалі безглуздими інколи є спроби противників українського руху показати цю народно-демократичну течію, як явище реакційне. Такі спроби можуть виходити з прагнення будь-що очорнити цей рух, зовсім не рахуючись ні з фактами сучасної дійсності, ні з усією його історією. У тих же мотивах знаходять собі пояснення й аналогічні спроби показати український рух антигромадським. На історичній канві життя українського народу виткані початки суспільного ладу — більш досконалі, ніж ті, які зустрів український народ під час свого вступу до складу російської держави. Конституційний устрій польської держави, хоча б і з різким становим характером, корпоративність і виборна форма громадських організацій — все це створило традиції народоправства і громадського самоуправління. І прагнення до здійснення цих начал стало тим більше напруженим, бо воно вже увійшло в усі капіляри народного життя й традиція його вперто трималася у народній свідомості, а тим більше — в свідомості ідейних представників українського народу. Початки народоправства й громадського самоуправління, спрямовані на створення сприятливих умов для громадської самодіяльності, не викликають сумнівів у своїй ідейній якості і є дуже цінними в суспільному значенні. Негативна ж оцінка їх може мати місце лише з точки зору ультра-реакційної, вороже настроєної до всякого суспільного розвитку.

Ставлення прогресивних кіл до українського руху

За останні роки до голосу правих націоналістів у виступах проти українського руху приєдналися, на жаль, і деякі представники прогресивних груп російського суспільства. Ставлення російської інтелігенції до українського питання завжди було дещо подвійним. Якщо раніше, коли українство вперше виступило на арену суспільно-політичного життя, бачимо, з одного боку, що радикальна преса в особі Добролюбова і Чернишевського цілком співчутливо ставилася до української літератури, як знаряддя культурного піднесення українського населення, а з другого боку — у літераторів-західників помітно звучала нотка зневажливої недовіри до українських прагнень, які трактувалися як прояви вузького провінціалізму чи як вчинену негідними засобами спробу призупинити історичний процес розвитку російського національного організму (наприклад, О.П. Мілюков у "Епосі" 1864 р.).

Одним з мотивів тодішнього недовірливого ставлення прогресивних кіл до українського руху був строкатий склад його учасників. У цьому періоді, коли шляхи українського руху тільки-но вимальовувалися, в середовищі українських діячів зустрічалось немало людей консервативного способу мислення. Такий, наприклад, Морачевський, інспектор Ніжинського ліцею, перекладач Євангелія на українську мову і автор патріотичної пісні про Кримську війну. Такі прилучені до українського руху представники духовенства Гречулевич², Опатович, Лебединцев³ і чиновники, які проводили урядову політику, як, наприклад, один з видатних українських белетристів Стороженко.

Після указу 1876 р., коли український рух був притиснутий у своєму нормальному розвитку в Росії і значною мірою був перенесений за кордон, російське суспільство взагалі мало розумілося в його сутності і тому ставлення до нього не було цілком визначеним. Становище суттєво змінюється з 1905 р., коли українці отримали можливість у певних постулатах формулювати свій світогляд, який послідовно розвивався і зміцнів на прогресивно-демократичному ґрунті. В

загальній хвилі визвольного руху українська течія не лише не загубилася, але навіть отримує чіткіше й конкретніше вираження для широких кіл російського суспільства і зустрічає з його боку співчуття своїм національно-громадським постулатам. У першій же громадській організації, яка широко поставила і розв'язала загальні проблеми російського життя — на московському земському з'їзді — було позитивно вирішено питання про право українського народу на національне самовизначення і відтоді в російських прогресивних громадських організаціях і в російській прогресивній пресі звучить голос симпатії українському національному руху, як прогресивно-демократичному факту громадського життя. Але в останні роки, коли в російському суспільстві широко розлилася націоналістична течія, стало проявлятися з боку прогресивних елементів і вороже ставлення до українства.

Виразником цієї нової течії прогресивної думки став відомий публіцист і політичний діяч Струве. Після того як відроджена з 1905 р. діяльність української інтелігенції привернула на себе пильну увагу правлячих сфер і націоналістичної преси, Струве в 1911 р., зі свого боку, виступив з різким осудом українського руху. Звинувачуючи українську інтелігенцію в прагненні порушити етнографічну цілісність російської народності й роздвоїти російську культуру, Струве висловився проти культивування української мови для потреб школи і громадського життя і закликав російське суспільство енергійно і "без потурання" боротися "з українським партикуляризмом". Виступи Струве, природньо, зустріли палку прихильність і схвальні відгуки в таборі правих і націоналістів. У статтях і "дослідженнях" з українського питання, що виходили з цих кіл, міркуваннями Струве мотивуються вже не лише необхідність боротьби громадськості з українством, але й потреба адміністративних заходів проти "мазепинців" і "мазепинства".

У прогресивних колах погляди Струве, напевне, не зустрічали схвалення. Відзначені вище виступи прогресивних партій з українського питання в четвертій державній Думі вказували на переважаюче правильне розуміння українських постулатів і на тодішню готовність російського прогресивного суспільства сприяти їхньому здійсненню.

Офіційна ідеологія великоросійського централізму

Якщо праві й націоналістичні кола російського суспільства через спрощеність свого світогляду не засвоювали органічного зв'язку українського руху з назрілими реформами внутрішнього ладу і з легкої руки приліплювали йому тавро сепаратизму й відщепенства, то уряд старого режиму займав щодо українства дещо іншу позицію, ближчу до позиції Струве. Достатньо знаючи фактичну суть українського руху, правлячі кола вважали, напевне, за доцільне говорити про наявність у ньому сепаратизму, "мазепинства" і тому подібних протидержавних течій, згадуваних в інсинуаціях націоналістів.

Висхідним пунктом урядової політики в українському питанні, наскільки можна було судити за офіційними документами останнього часу, стали винятково прийдешні небезпеки, якими український рух ніби-то погрожує російській державності й загальноросійській культурі в майбутньому. Суть справи від цього, втім, не змінювалась, оскільки вживані проти українців заходи були настільки суворими, ніби вони були викликані не побоюваннями, а найреальнішими фактами державного розпаду.

Вище вже було процитовано один із документів такого гатунку – циркуляр покійного Столипіна від 20 січня 1910 р. про інородні товариства, причому до числа інородців були цілком конкретно віднесені й українці. Цей циркуляр оголошував будь-яке об'єднання на ґрунті національних інтересів таким, що не відповідає російським державним завданням. Спеціально українському питанню присвячено інший твір цього ж автора – рапорт сенату на початку 1911 р. з приводу відмови в затвердженні статуту одного українського товариства⁴. Наведені в рапорті мотиви відмови вкрай характерні. Вбачаючи із статуту товариства, що основою його діяльності є культурні цілі, міністр висловлював, що "така ціль для українського товариства з точки зору російської державної влади бачиться вкрай небажаною і суперечить усім починанням, які уряд проводить щодо колишньої України. Виходячи з того, що три головні гілки східного слов'янства і за поход-

женням, і за мовою не можуть не складати одного цілого, наш уряд, починаючи з XVIII століття, постійно боровся проти руху, відомого в наш час під назвою українського і уособлюючого собою ідеї відродження колишньої України та устрій малоросійського краю на автономних національно-територіальних засадах". За цими міркуваннями уряд вважає необхідним боротися з українськими товариствами, оскільки вони "під виглядом культурно-просвітницьких цілей, можливо, самі того не усвідомлюючи, сприяють відродженню українського сепаратистського руху".

У цьому значенні політика репресій стала засобом попередження загрожуючого державі розколу, ліками проти хвороби, яка ніби-то роз'їдає державний організм. Не заперечуючи за урядом права вживати заходи, які диктуються відчуттям державного самозбереження, не можна, однак, визнати обгрунтованими і логічними наведені міркування і висновки, що витікають з них. Положення столипінського рапорту переконували лише в одному: урядова політика в українському питанні продовжувала керуватися упередженими ідеями, не узгодженими з вимогами реального життя. Всі заходи уряду в цій галузі базувалися на положенні, що "три головні гілки східного слов'янства і за походженням, і за мовою не можуть не складати одного цілого". Але ж із даних науки витікає, як ми бачили, що "ці три гілки східного слов'янства" на пам'яті історії ніколи не склали і досі не складають одного цілого ні за походженням, ні за мовою.

Зрозуміло, що передумова була взята урядом помилкова і що з якою б наполегливістю не повторювалася згорі міністерська директива "Не можуть не складати! Повинні складати! Одне ціле!", а вони, ці гілки, і надалі житимуть кожна своїм національним життям. І не вони своєю впертістю "суперечили починанням уряду", а уряд своїми починаннями ішов усупереч з вимогами життя. Бо ця бідолашна боротьба уряду з привидом "колишньої", "минулої" України насправді зводилася до боротьби з культурними прагненнями і духовними запитамі України живої, нинішньої. Столипінськими документами було оголошено офіційно й відкрито, що культурно-просвітницька робота української інтелігенції несумісна з планами уряду. В прямолінійності цього лозунгу полягало достоїнство столипінської політики, але в ній же лежало й

засудження цієї політики по суті: боротьба з культурою хоча б заради державних завдань є великою державною помилкою, яка завжди веде за собою деморалізацію, застій громадського життя, загострення стосунків між владою і суспільством. А коли до питань культури примішується момент національний, то придушення духовного життя "іногородців" у інтересах панівної народності може викликати, у вигляді реакції, зовсім небажані в державному і громадському значенні настрої і створити сприятливий ґрунт для тих самих небезпек, якими націоналістична політика оправдовує свої дії. Шовінізм утискуючих дає широке поле діяльності шовінізму утискуваних: звичайна трагедія адміністраторів, які прагнуть перепинити чи відвести течію річки від її природнього напрямку.

Зростання опозиційних настроїв в українстві

Не був гарантований від подібних ускладнень і український рух. Можна сказати з повною впевненістю, що офіційна політика в українському питанні була одним із великих факторів зростання опозиційних настроїв в українському суспільстві. Ми бачили вище, що в першій половині минулого століття серед діячів української літератури і громадського життя налічувалося немало людей, правих за політичними поглядами і цілком патріотично настроєних щодо загальної вітчизни – Росії. Але в міру того, як невдоволеність умовами національного життя на Україні відчувалася все гостріше і хворобливіше, українська інтелігенція ставала в масі все більше опозиційною. Наймирніші й найспокійніші елементи українського суспільства не могли не відчувати роздратування проти централістської політики, керівники якої ставили культурні прагнення і просвітницьку роботу українців на одну дошку з революційною агітацією. І якщо в українській публіцистиці, особливо зарубіжній, зустрічалися прояви ворожих почуттів до офіційної Росії, якщо в окремих випадках настрої української інтелігенції давали нашим націоналістам привід запідозрювати сепаратистські тенденції, то в цьому

доводиться звинувачувати те величезне державне недорозуміння, яке являло собою принцип боротьби з українським рухом, що проводився політикою старого режиму.

Почуття протесту проти несправедливостей панівного ладу в одиничних проявах взагалі може набувати гострих форм. Ми знаємо, наприклад, до якої напруги дійшла у Шевченка ненависть до режиму кріпосного права. Лагідний за натурою, чистої і ніжної душі людина, Шевченко у своїх політичних творах доходить до крайніх різкостей проти носіїв влади, яких він вважав винуватцями страждань рабства, що переживав народ. У сфері національних інтересів українська інтелігенція, як ми бачили, мала багато матеріалу для подібних хворобливих спалахів і можна лише дивуватися їх нечисленності. Очевидно, українцям була чужою думка про політичний сепаратизм, якщо з проявів невдоволення націоналістичною політикою не створилося якоїсь впливової течії в цьому напрямку. Але тим більше була недоречною і шкідливою та атмосфера наклепів і підозр, якою офіційна політика оточувала український рух.

Невдача асиміляції

Які ж, врешті-решт, результати дала політика, заснована на великоросійському націоналізмі? Тривалий період, протягом якого, за висловом цитованого вище документу, уряд боровся проти українського руху, можна вважати достатнім для з'ясування того, наскільки були доцільними прагнення офіційної політики і продуктивні зусилля, затрачені на її проведення. Відповідь на поставлене питання зрозуміла вже з того факту, що, незважаючи на вживані заходи на злиття "трьох гілок східного слов'янства" в одне ціле, український рух, як ми бачили, продовжував невпинно зростати і розвиватися. Але оскільки й об'єднувальні лозунги досі ще не втрачають свого значення у внутрішній політиці, то не завадить детальніше зупинитися на співставленні позитивних завдань, які перед собою ставив великоросійський націоналізм, з отриманими результатами.

Основне завдання – асиміляція українського населення з

великоросійським, якщо не говорити про міста, просувається надто тяжко. Ми вже приводили відгук такого антагоніста українського руху, як академік Соболевський, який змушений був заявити, що "малороси тримаються своєї мови і своїх побутових особливостей" і що "століття близького сусідства малоросів з великоросами не перетворило їх у великоросів". Цей висновок буде ще знаменнішим, якщо взяти до уваги, що вплив великоросійського начала не вичерпувався одним "близьким сусідством", хоча б і протягом століть. Слід врахувати всю силу натиску державного ладу, насичену великоросійським національним елементом, все об'єднувальне значення таких установ як школа, церква, суд, місцева адміністрація в усіх їх найдрібніших розгалуженнях; зрештою, загальна військова повинність з тенденцією до пересування новобранців подалі від батьківщини. Слід зважити вплив усіх інших складових російської культури, таких як література, мистецтво, преса, торгівля, промисловість, залізниці, щоб оцінити, нарешті, всю величезну важливість засвідчуваної академіком Соболевським безуспішності всіх впливів.

Звичайно, великоросійська культура залишає певний осад на українському населенні, але денаціоналізує вона лише тонкий поверхневий прошарок національного українського тіла, не проникаючи в його глибину. Середні прошарки українського дворянства й небагатої інтелігенції, незважаючи на тісний контакт з відповідними колами великоросійського суспільства, зберігають потяг до голосів і стогонів рідної землі й рідного народу. Процес асиміляції в цих прошарках проходить не без внутрішньої боротьби і сумнівів, найкраще охарактеризованих Гоголем, який, як відомо, не міг розпізнати, яка в нього, власне, душа: "хохляцька" чи "російська". Насправді ж у нього в російській оболонці продовжувала жити українська душа, що проявляла себе темпераментом, духом і будовою мови, національними симпатіями. Те ж можна сказати про більшість української інтелігенції, яка засвоїла російську культуру. Навіть в рядах найконсервативніших елементів українського суспільства можна інколи спостерігати своєрідну національну самосвідомість, — щоправда, примітивну, — у формі потягу до українського етнографізму і ретроспективних симпатій до

історичного минулого України. Такі нинішні Савенки, Скоропадські, Шульгіни, Капністи, такий почаївський монах Віталій з його культом козацьких українських могил...

Значна частина українського суспільства не лише сповна зберегла свою "хохляцьку" душу, але й усвідомлює логічну необхідність втілення цієї народної луші в українські, а не в "російські" національні форми. Спостереження над народним життям дають цій частині української інтелігенції значний матеріал для негативного ставлення до політики русифікації і для глибокого переконання в тому, що найкоротший шлях до просвіти і культури українських народних мас лежить через націоналізацію засобів просвіти і форм культурного життя. Кадри свідомої української інтелігенції складаються з людей, які вирости серед народу, близьких до землі: тут і поміщики, вільні від класових забобонів, і педагоги, які в щоденній практиці відчувають хворобливу ненормальність нинішньої постановки народної школи, і земські працівники, які вивчають народне життя і народну душу. Тут і люди вільних професій, які усвідомили своє національне "я" в результаті вивчення рідного краю і рідного народу, його історії, мови, творчості. До цих кадрів, звичайно, долучається й сільська інтелігенція, зокрема й духовенство, яке часто не виявляє своїх національних симпатій лише через боязнь розійтися з домінуючою в даний момент офіційною точкою зору. Українська національна самосвідомість охоплює, таким чином, найрізноманітніші прошарки середніх класів суспільства з різними відтінками політичних поглядів. Культура, засвоєна українським суспільством у великоруських формах, не послаблює його національної самосвідомості, яка знаходить собі поживу і в російській науці та літературі.

Чим ближче до народних низів, до коренів народного організму, тим слабкіше лежить на українцях наліт великоросійської культури і тим сильніше б'є джерело живих сил національного українського духу. В населенні українського села денаціоналізовані елементи складають незначну частину, — переважаюча селянська маса є цільним, незайманим національним тілом, що зберегло свій образ, свою суть, свою мову, чистоти якої не можуть порушити окремі елементи великоросійської мови, що вторгуються в українську стихію у вигляді покалічених слівець, якими хизуються одиничні

представники "цивілізованої" сільської напівінтелігенції. Національна самосвідомість сільського населення, щоправда, розвинута слабкіше, але це через ту ж причину, яка обумовлює й її низький культурний рівень: у чужих, великоросійських, формах культура українськими народними масами сприймалася важко, а у формах рідної мови її до них не допускали. Із зростанням освіти й культури неминуче посилюватиметься й національний український момент у світогляді народних мас на Україні.

Таким чином, двохсотлітня боротьба з українським рухом не знищила етнографічної відокремленості українського народу й не досягнула злиття "гілок східного слов'янства" в одне національне ціле. Панівна народність не знайшла в собі достатньо сил, щоб у своїй культурі розчинити українців і фактично ототожнити два поняття: "руський" і "великоросійський". А спрямовані до цієї мети зовнішні впливи лише віддалили її досягнення, загостривши національні відносини в країні і створивши, врешті-решт, сприятливий ґрунт для шовіністичних настроїв в українстві. З цієї точки зору істинними сепаратистами в Росії справедливо можна назвати ідейних натхненників боротьби проти українського руху і тих близькоруких адміністраторів, які із запопадливістю здійснювали цю боротьбу на практиці.

Негативний вплив репресій на громадське життя

Але шкідливі наслідки політики репресій не вичерпувалися ненормальними ексцесами здорового в корені національного руху. Під тиском цієї політики громадське життя українських губерній взагалі проходило в нездоровій атмосфері: недовіра викликає недовіру, утиски викликають відсіч і роздратування. Громадська робота за таких умов була малопродуктивною, бо значну частину своєї енергії українська інтелігенція змушена була витрачати на подолання непотрібних непорозумінь, зовнішніх перешкод. Природні точки прикладання енергії стають для інтелігенції недосяжними. З іншого боку, слабші елементи українського

суспільства просто атрофувалися, втрачали зв'язок з народом, ставали в'ялими, анемічними, однаково байдужими як місцевим, так і загальнодержавним інтересам.

Особливо шкідливого впливу тут надає та обстановка, в якій проходить підготовка майбутніх місцевих громадських діячів. Вища й середня школа на території України зовсім відірвані від того житейського середовища, у якому належить діяти їх вихованцям. Ні умов правового та економічного життя, ні мова, ні література, ні історія українського народу не вивчаються і не викладаються. В жодному з університетів, розміщених на українській території, не включені до програми викладання найважливіші за своїм практичним значенням дисципліни — економіка та статистика краю, такі необхідні в економічних інтересах місцевого населення. Різноманітні галузі українознавства входять до університетських курсів — у кращому випадку — лише у вигляді приватних відділів, більшою чи меншою мірою неповних і уривчастих. Коли не вивчаються рідний край і народ, коли не досліджуються різноманітні умови, у яких живуть окремі місцевості нашої величезної держави, коли немає людей з науковими інтересами, зверненими до найближчих реальних умов життя, то, звичайно ж, не може бути місця й для умов, які сприяли б зміцненню зв'язку інтелігентних сил з тим же житейським середовищем, до якого вони належать з народження чи за умовами діяльності і яке потребує їхнього культурного впливу.

Зрештою, від цього страждали, окрім інтересів наукових, найзлободенніші культурні й економічні інтереси краю. Занепад його занадто великий і навіть дуже сприятливі природні умови не могли заповнити тієї величезної втрати, яка сталася внаслідок розмежування між місцевою інтелігенцією й об'єктом прикладання нею культурних сил. Головна причина такого роз'єднання полягала в тій атмосфері підозрілого недовір'я до всілякої місцевої діяльності й до всілякого задоволення місцевих інтересів, яке звичайно проявлялося зверху в таких випадках і яке найхарактерніше виливалося в неправильній постановці місцевих освітніх засобів.

Ось чому українські губернії, за визнанням навіть націоналістичної преси ("Кієвлянин"), страждають відсутністю інтелігентних працівників, здатних присвятити

свої сили вивченню рідного краю, використанню його природних багатств, культурному піднесенню його населення. Багата Україна – "житниця Росії", "край, де все дихає достатком", – досі залишається на невідповідно низькому культурному й економічному рівні.

Згубні наслідки репресій для народної освіти

Особливо страждали від такого становища, звичайно, українські народні маси, освіта й культурне піднесення яких штучно гальмувалися заходами проти української мови. Загальнодержавна постановка народної освіти не задовольняла потреб народу, для якого засвоєння курсу початкової школи є часто непосильною справою з огляду на труднощі, які виникають у результаті викладання великоросійською мовою.

Статистика письменності

Таке становище постає цілком очевидним, як тільки звернутися до порівняльних статистичних даних про рівень письменності в українських і великоросійських губерніях. За даними всеросійського перепису 1897 р., середній відсоток письменності серед населення Росії складає 23,3%, причому в деяких великоросійських губерніях показник цей підвищується до 36,1%. Письменність же українського населення не піднімається вище 16,4% (Чернігівська губернія), знижуючись в окремих місцевостях до 10,5 (Подільська), до 9,4 (Волинська) і навіть до 6,3% (Овруцький повіт Волинської губернії). Водночас у великоросійських губерніях (за даними "Статистических сведений по народному образованию Европейской России") письменні новобранці складають 81% або понад чотири п'ятих усієї кількості прийнятих до військової служби з цих губерній, причому по окремих губерніях Великоросії прийняті новобранці в переважній більшості грамотні (наприклад, по Ярославській губернії – 94%). В українських же губерніях кількість письменних новобранців – 55% – лише ледь більше

половини всієї їх кількості. До цілком аналогічних висновків приходимо, розглядаючи дані про кількість письменних новобранців, які мають свідоцтва на пільгу третього розряду. В середньому по Росії таких новобранців 24,6%, причому ця середня норма коливається щодо великоросійських і малоросійських губерній таким чином: в 9 центральних великоросійських губерніях вона підвищується в середньому до 42,4 і навпаки, у 8 українських знижується до середньої норми в 20,9, тобто втричі меншій.

Оскільки різниця в кількості дітей шкільного віку, які навчаються, у великоросійських і малоросійських районах не настільки значна (близько 5 відсотків усього населення), то зазначена різниця в письменності дорослого великоросійського і малоросійського населення може бути пояснена лише рецедивом неписьменства серед цього останнього. Це сумне явище серед українського населення дуже звичайне і спостерігається вже через 3-4 роки після виходу зі школи. "Під час відвідання школи в якості члена училищної ради, — говорить голова Чернігівської земської управи В. Хижняков, — я був свідком у селах, коли діти через три-чотири роки після школи зовсім забули читати" (*"Педагогічні курси для вчителів Чернігівської губернії"*).

Пізніші статистичні дані вказують на відоме зростання письменності, але співвідношення між українськими губерніями та іншими районами Росії залишається таким же несприятливим. Проведене міністерством народної освіти дослідження стану початкової освіти по навчальних округах дає в цьому плані дуже цікаві цифри. Виявляється, що в Київському навчальному окрузі, який охоплює п'ять українських губерній, незважаючи на гостру потребу в освіті, значна частина учнів у початкових школах (19%) вибуває з них до закінчення курсу, тоді як у Московському навчальному окрузі цей відсоток знижується до 17,7, а в С.-Петербурзькому — до 16,8. Ще різкіше позначається різниця умов навчання серед тих, хто закінчив початкову школу: із 100 дітей, які вступили до неї, в С.-Петербурзькому окрузі закінчили в 1912 р. 12,3%, у Московському — 10,3, а в Київському — лише 9,1%.

Рідна мова –
основа освіти

Як видно з наведених даних, щодо українського населення існують якісь особливі умови, які штучно знижують його писемність, перешкоджають цілком успішному засвоєнню ним шкільної освіти й потім витравлюють з нього вже придбану грамотність, повертаючи його в стан неписьменності. Таке становище уявляється особливо вражаючим на фоні старої культури, на фоні багатого духовного життя українського народу, на фоні історичних даних про стан його освіченості.*

Причину справжнього культурного занепаду українського народу слід шукати в ігноруванні такого могутнього засобу народної культури, яким є рідна мова навчання. Зневажання живою народною мовою в школі створює нездоланні перешкоди правильному та природньому розвитку учнів і вкрай негативно відбивається на самих результатах навчання. Справді, у яких суттєво неоднакових умовах початкового навчання перебувають великоросійські і українські діти внаслідок відмінності між мовою шкільного навчання і живою розмовною мовою населення! Великоросійська дитина, проходячи до школи, чує з вуст учителя і знаходить у книзі цілком рідну мову, знайому їй в усіх відтінках; образи, які займають її уяву, близькі їй; матеріал для читання підбирається до її розуміння й до всієї обстановки її життя; внаслідок усіх цих умов, з перших же кроків письменності школяр здобуває тут всю суму знань без будь-яких зовнішніх затруднень.

Зовсім в іншому становищі опиняється українська дитина, яка не володіє знаннями російської мови – принаймні настільки, аби ця мова стала для неї не лише однією із цілей навчання, але й засобом, притому єдиним, набуття знань.

* Архідиякон Павло Алепський, проїжджаючи з патріархом Маркієм антиохійським через Україну в 1652 р., пише у своїх записках: "Починаючи з міста Рашкова (в нинішньому Поділлі) і по всій землі козаків, ми помітили прекрасну рису, що схвилювала нас: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і дочок, вміють читати... Окрім того, священники навчають сиріт і не лишають їх бродити вулицями невігласами". За переписом 1740-1748 років у семи полках Гетьманщини було 866 шкіл на загальну кількість 2094 поселення. За Румянцевським описом у Черігівському полку було 143 школи на 142 села.

І ось замість того, аби всіляко зосереджувати свою увагу на складному механізмі читання й письма, на засвоєнні змісту того, що вивчає, український школяр головну частину своєї уваги приділяє на вивчення невідомих слів. З плином часу незрозумілий словесний матеріал усе зростає. Це тим більше ускладнює і пригнічує українську дитину, що всі навчальні методички передбачають рідну мову російську і, відтак, вводять новий словниковий матеріал без будь-якої поступовості й послідовності. Отож увесь час розумові сили школяра розбиваються в двох напрямках — у бік вивчення незрозумілих слів і в бік засвоєння понять та знань, що формулюються цими словами. Причому на практиці засвоєння знань відсовується на другий план і майже весь час витрачається на вивчення російської мови.

Внаслідок цього в українського школяра рух уперед здійснюється повільно, пасивно, і не дає цілком стійких результатів. Попередній запас думки розвивається слабко. Нові знання, придбані малозрозумілою мовою і тому засвоєвані механічно, із слабкою участю розуму, мислення, логіки й без будь-якої участі уяви, асоціації ідей, — не міцні. У своєму видатному дослідженні "Думка і мова" О. Потебня показав, що людина не може правильно думати нерідною для неї мовою, оскільки ясність думки обумовлюється мірою відповідності образів, що виникають в уяві, їхній словесній формі.

Звідси зрозуміло, які труднощі доводиться долати незміцнілому дитячому розуму при навчанні мовою не материнською. "Очевидно, що вихованці такої школи (де учні не користуються рідною мовою, як головним освітнім засобом) за рівних інших умов будуть скрізь нижче тих, яким при вступі до неї слід було б не забувати, а лише вчитися, прикладаючи шкільні крихти до величезного дошкільного запасу думки" (О. Потебня, "Мова і народність"). Звідси неминучі гіркі наслідки зневажання рідною мовою в українській школі: слабкий розвиток письменності, відсутність інтересу до знань, рецидивізм неписьменства — всі ознаки глибокого культурного занепаду, що захоплює всі сторони духовного життя української маси.

Прищеплюючи своїм українським вихованцям той погляд, що російська мова — це "справжня", культурна мова, а рідна

їхня мова — зіпсований жаргон, не гідний уваги освічених людей, навіуючи, таким чином, дітям зневагу до рідної мови, школа створює, за висловом одного педагога (Вессель), "спотворення духовної природи народу". Коли рідна мова систематично асоціюється з уявленням про щось ганебне, грубе, невіглаське, то мимоволі повинен настати при цьому в душі школяра внутрішній розлад, який приводить його до розриву з рідним йому середовищем, до псевдокультурного піднесення над ним з усіма неминуче пов'язаними з цими негативними практичними і моральними наслідками чи, за умови більшої усталеності душевного складу, поселяє в дітях почуття ворожості й протесту проти всієї системи офіційної педагогіки та її представників.

Очевидно, що лише за допомогою природньої мови початкове навчання може проходити легко, вільно, засвоєння знань може бути міцним, розумовий розвиток дітей ітиме нормально й будуть усунуті перешкоди для правильного духовного розвитку українського населення.

Відгуки авторитетів

Багато педагогічних авторитетів, яким доводилося теоретично чи практично розв'язувати питання про запровадження рідної мови в українську школу, з твердою одностайністю робили це в позитивному значенні. Так, згаданий вище М.Х. Вессель, член ученого комітету міністерства народної освіти, писав, що "загальна освіта без опори на місцевий елемент неможлива" і вважав за необхідне, аби була "складена книга для читання малоросійською мовою, якої досі у нас не існує, тому в Малоросії в приходських і повітових училищах ні за чим і вчити дітей рідній мові. А не навчати народ рідній мові означає не дозволяти розвиватися думці народній, усім духовним силам народу, означає залишати народ у постійному дитинстві. Якщо ж ми почнемо навчати народ не його мові, то зробимо ще гірше: ми спотворимо всю духовну природу його" ("Учитель", 1861 р.).

Те ж висловлювали й інші відомі педагоги — барон М. Корф (у своєму посібнику для земських гласних і народних учителів "Русская начальная школа"), В.І. Водовозов⁵, К.Д. Ушинський⁶. Останній намалював особливо яскраву картину негативних наслідків зневаги рідної мови учнями:

"Мало успіху матиме та школа, у яку дитина переходить з дому, як з раю в пекло, і з якої вона біжить додому, як із темного пекла, в якому все темне, чуже, незрозуміле, до світлого раю, де все ясне, зрозуміле й близьке серцю. А майже таке враження повинна робити школа на дитину-малоросіянина, коли та починає відвідувати це страшне місце, в якому одному лише на ціле село й говорять незрозумілою мовою. Дитина, не чуючи вдома жодного великоросійського слова, починає в школі з першого дня ламати на великоросійський лад, і добре було б ще чисто великоросійською, а то тим огидним жаргоном, який виробляється в малоосвіченого малороса при старанні говорити по-великоросійськи. Така школа з першого ж дня і надто неласкаво нагадає дитині, що вона не вдома і, без сумніву, здасться їй букою. Якщо така школа не пустить коріння в народне життя й не принесе для неї корисних плодів, то чому ж тут дивуватися? Інакше й бути не може. Така школа, по-перше, значно нижче народу: що ж значить вона із своєю сотнею погано завчених слів перед тією безмежно глибокою, живою і повною мовою, яку виробив і вистраждав собі народ впродовж тисячоліття; по-друге, така школа безсила, тому що не будує розвиток дитини на єдиному плідному душевному ґрунті — на народній мові й на народному почутті, що відбилося в ній; по-третє, нарешті, така школа непотрібна: дитина не лише входить в неї зі сфери цілком чужої, але й виходить з неї до тієї ж чужої у цій школі сфери. Незабаром вона забуде декілька десятків великоросійських слів, яким вивчилася в школі, а водночас забуде й ті поняття, які були до них прив'язані. Народна мова й народне життя знову заволодіють її душею і погасять, і згладять будь-яке враження школи, як щось зовсім їй чуже. Що ж зробила школа? Гірше, ніж нічого! Вона на декілька літ затримала природний розвиток дитини. Залишається, щоправда, грамотність чи, ліпше сказати, напівграмотність, і то не завжди й може стати в нагоді для того, щоб напівросійським наріччям написати якийсь наклеп: душу ж людини така школа не розвиває, а псує... Великоросійська... грамота неодмінно загине без будь-якого доброго сліду в малоросійському селі".

**Громадська
думка
й приватна
ініціатива
в питанні про
українську школу**

Думка про необхідність рідної мови в українській школі, з огляду не лише педагогічного, але й ширшого культурно-громадського її значення, була, як уже зазначалося вище, предметом неодноразового обговорення в пресі, в

різноманітних громадських організаціях (земства, міські управління, комітети, освітні товариства, з'їзди, законодавчі установи) і глибоко проникла в суспільну свідомість. Питання це, отже, мало тривалу й не позбавлену переконливості історію. Не було воно новим і щодо практичного здійснення його.

Навчальний матеріал був у надлишку і, звичайно, не за ним зупинка, а за формальним юридичним правом його фактичного застосування не лише в приватному, сімейному навчанні, але і в школі. Як ми бачили, приватні спроби запровадження викладання в народних школах українською мовою здійснювалися. Широко застосовувалася й громадська ініціатива у справі позашкільної освіти української маси рідною мовою, але всі ці спроби зупинялися зовнішніми заходами. Таким чином, і щодо початкової школи вийшло те ж становище, у якому перебували середня й вища школи на Україні: пристосування всіх типів шкіл до потреб українського населення було справою життєвої необхідності. Необхідність оця була чітко усвідомлена, зроблені вже тверді практичні кроки до задоволення нагальної потреби і вся справа була лише за тим, щоб не чинилися зовнішні перешкоди до здійснення величезного завдання школи — наближення її до населення. Але якраз цієї останньої умови й не вистачало, до непоправної шкоди для українського населення, і, водночас, для всієї країни взагалі, наскільки інтереси цілого зв'язані в державі з інтересами частини.

Економічні наслідки репресій

Затримка духовного розвитку українського населення, як результат неналежної постановки народної освіти, найнесприятливішим чином відбилася й на економічному боці життя народу. Нинішнє жалюгідне становище українського населення, яке займає багатющі області Росії і терпить хронічну нужду на своїй землі, значною мірою має в своїй основі ті духовні пута, якими пов'язано розвиток обдарованого народу внаслідок прикрого зневажання найбільш природними й правильними шляхами цього розвитку.

Не можна, звичайно, не брати до уваги всіх інших факторів, що обумовлюють даний рівень економічного добробуту народу: економічна політика держави, устрій внутрішнього управління, соціальні відносини — всі ці умови мають своє, більше чи менше, значення в загальному комплексі причин економічного занепаду українських губерній. Але з того, як важко дається українським народним масам боротьба з цими умовами, зрозуміло, що існує, окрім них, ще причина, яка паралізує зусилля українського народу в цій боротьбі. І ця причина — низький рівень культури й освіти, як результат нераціональної школи. "Селянин-українець читає значно менше, ніж великорос, і навіть, у більшості випадків, зовсім відмовляється від книг із сільського господарства й медицини, цілком їх не розуміючи і тому позбавляється могутнього засобу для підняття своєї сільськогосподарської культури й для захисту свого здоров'я від пута хвороб. Не дивно, що книги, які видаються для народу, хоча й українськими просвітними товариствами, але російською мовою (київське і харківське), мають збут переважно не в українських селах, а у віддалених північних великоросійських губерніях. Не дивно, що за цих умов неупереджені спостерігачі констатують факт слабкого культурного зростання малороса, а, у зв'язку з цим, і низький розвиток його сільськогосподарської й промислової культури" ("Доповіді Лохвицької комісії").

Офіційні дані змальовують економічне становище ук-

раїнських губерній порівняно з іншими районами імперії в дуже похмурому світлі. Селянство уже після знищення кріпосного права на Україні було забезпечене землею значно гірше, ніж в інших частинах держави. З часом ця незабезпеченість дуже зросла, причому українське селянство лише незначною порівняно мірою компенсувало недостачу наділеної землі арендою і купівлею. За таких умов для скільки-небудь задовільного існування вимагається найбільший розвиток духовних сил населення, вияв найвищої творчості його енергії. Однак насправді переважаючим виходом з важкого становища для нього є найрадикальніший, але водночас і найпримітивніший: відхід з рідної землі в далекі й невідомі місця за кращою долею. За 20 літ, з 1885 по 1904 роки, четверту частину всього переселення в азіатську Росію дали три губернії – Полтавська, Чернігівська, Харківська, які втратили близько п'яти чоловік на кожну тисячу душ сільського населення, при загальному відсотку по 50 губерніях 1,4 на тисячу душ (*"Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России"*).

Промисловість в українських губерніях розвинута слабо і навіть не дає корінному їх населенню опори для економічного піднесення. Цілий ряд промислових галузей у краї відсутній. В існуючих виробництвах відсоток місцевих робітників на Україні значно нижчий середнього показника по всій Росії, за винятком гірничо-заводського промислу та некваліфікованої праці (прислуга, поденщики, чорнороби). Мало того, у більшості виробництв робітник-українець витісняється через низький культурний рівень приїжджим, культурнішим елементом. Наведені вище дані зі статистики письменності роблять цей факт цілком зрозумілим.

Надзвичайно показове співставлення підсумків збирання продовольчих хлібів в українських губерніях порівняно з іншими районами. Мешканець родючої, чорноземної України в кінцевому результаті значно менше забезпечений харчуванням, ніж мешканець центральних губерній чи Поволжя. Тоді як в усій чорноземній полосі середній чистий залишок хлібів на душу, за винятком насінневого запасу, дорівнює для

сільського населення 25,6 пудів, у південно-західному районі він не перевищує 19,6, а в малоросійському районі – 21,5 пудів (*"Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XX века"*, вып. 1). Ці цифри наочно показують, що роль житниці Росії виконується Україною дуже погано і що причина цьому – низький рівень сільськогосподарської культури в краї.

За таких умов і земельна політика останніх років щодо України була приречена на невдачу. За даними дослідників, українські хуторяни й відрубники живуть зовсім не в кращих умовах, ніж двори, що залишилися з наділеними чи общинними землями.

**V. Українське питання
на фоні світових подій
останнього часу**

Роль українського руху у зовнішній політиці Росії

Ідеологія російського слов'янофільства, в її застосуванні до української народності, знайшла ґрунт у тих колах галицько-українського суспільства, які, перебуваючи за своїм світоглядом далеко від демократичних лозунгів, бачили національне відродження Галичини у вигляді культурного об'єднання з Росією. Практичного значення ідеї цих кіл — старорусинських чи москвофільських, як їх називали політичні противники, — набути не могли, оскільки народним масам Галичини була чужою російська мова, а, отже, недоступним вплив російської літератури. Самі москвофіли в особистому побуті й своїй політичній роботі користувалися формами й засобами галицько-української культури, тобто передусім українською мовою. Але для російських націоналістів, як і для офіційних російських кіл, москвофільська течія уявлялася реальною політичною величиною, наявність якої підтримувала в них вороже ставлення до української національної ідеї. Водночас, духовна спорідненість галицьких москвофілів з російськими націоналістами зобов'язувала останніх не лише до моральної, але й матеріальної підтримки течії, що увійшла таким чином до "сфери впливу" Росії поряд з національними рухами інших

слов'янських народностей Західної Європи. В польських колах Галичини і в австрійських офіційних сферах зв'язки москвофілів з російським панславізмом, природньо, не викликали співчуття, а це, в свою чергу, надало москвофілам в очах російського суспільства ореолу пригночуваних братів, які закликали до звільнення "уярмленої Русі" від чужоземного іга.

До українського руху австрійський уряд ставився напочатку байдуже й навіть з деяким побоюванням, але потім наростаюча культурна й політична сила української народності спонукала віденські сфери піти її інтересам назустріч і навіть надавати українцям деяку підтримку в їхній боротьбі проти польського засилля у східній Галичині. Далеко в цій підтримці офіційна Австрія не заходила через свої зв'язки з впливовими польськими колами, але все ж ставилася до українства доброзичливо, особливо з часу загострення протиукраїнської політики в Росії: зневажуване Росією українство ставало в очах Австрії можливою в майбутньому опорою проти панславістської небезпеки.

Таким чином, позиція, зайнята російськими офіційними колами в українському питанні, призводила до поступового посилення російсько-австрійського антагонізму, який і без цього вже увійшов до традицій російської зовнішньої політики на ґрунті балканських відносин. Агресивний характер, засвоєний російським націоналізмом у період століпінського режиму, знайшов своє відображення в такій же агресивності австрійської адміністрації, яка вдалася до переслідування православного прозелітизму¹ серед галицьких русинів. Було інсценізовано декілька політичних процесів проти діячів москвофільства й адептів² православ'я, яким висувалися обвинувачення в державній зраді. Пробудження російських націоналістів проти австрійського гніту в Галичині настільки в той час загострилося, що вже в 1911 році Росія мало не була втягнута у війну з Австрією.

Події на Балканах тимчасово послабили увагу Росії до "уярмленої Русі", але водночас ускладнили загальне політичне становище. Завдання російської політики на Близькому Сході зустрілися з новими перешкодами – у взаємній боротьбі балканських народностей і в пожвавленні імперіалістичних тенденцій Німеччини. Політичне й еко-

номічне панування на Балканському півострові і в Малій Азії здавна було заповітною ціллю прагнень німецьких імперіалістів у їхніх пошуках нових територій для еміграції й нових точок прикладання для промислової енергії німців. Російський панславизм з його традиційним тяжінням до Царєграду стояв на німецькій дорозі серйозною небезпекою і тому в перспективах, що малювалися теоретикам німецького імперіалізму, напевно враховувалась неминучість боротьби зі слов'янством і Росією. Враховувалися й ті внутрішні ускладнення в житті слов'янства, які могли полегшити цю боротьбу німцям.

Не могло пройти поза увагою німців і ненормальне становище українського питання в Росії. На цьому питанні, як і на розвитку балканських міжусобиць, безперечно, робилися певні розрахунки, що розкривалися в німецькій пресі і спеціальній літературі. Про небезпеки, які загрожували Росії з боку німецького імперіалізму, ще в 70-х роках минулого століття писав Драгоманов, попереджаючи російське суспільство, що політика гонінь на українство корисна лише німецьким інтересам...

Хоча український рух не мав з розрахунками німців нічого спільного й не міг відповідати за них, але стривожені цими розрахунками російські націоналістичні кола відкрили цілий хрестовий похід проти української ідеї. Окрім німецьких відвертостей про майбутні перспективи, матеріалом для дорікань і звинувачень на адресу українців слугували переважно факти галицького політичного життя. Гострі форми, які прийняла в Галичині боротьба українців за право національного самовизначення, взагалі стали однією з причин пожвавлення інтересу до української народності в урядових і громадських колах Західної Європи. У самій Австрії попередня байдужість віденського уряду до долі "рутєнів" змінилася уважнішим ставленням до вимог маленького народу, який енергійно відстоював свою самобутність. Прагнення галичан до розширення своїх прав у галузі школи, до виборчої реформи, до впливової участі в обласному самоуправлінні мало-помалу наближалися до здійснення. Але ця боротьба створила в Галичині тяжку політичну атмосферу, в якій проти

українських діячів висувалися з протилежного боку різноманітні звинувачення й інсинуації, зокрема й стара версія про зв'язки українського руху з німецькою політикою. Для поширення цих звинувачень на все українство в цілому російським націоналістам було достатньо того гарячого співчуття, з яким українська інтелігенція в Росії стежила за культурними й політичними успіхами своїх австрійських братів.

Застарілий термін "сепаратизм" змінився в націоналістичних філіпках проти українського руху новою кличкою – "мазепинство". Діячі українського національного відродження – галицькі й російські – звинувачувалися в зраді слов'янської ідеї, в служінні інтересам германізму. Створилася нова версія про цілі "мазепинського" руху, якому ніби-то призначено було служити ґрунтом для створення з українських губерній разом з Галичиною "Київського князівства" під владою Габсбургів³. Керівниками цього руху, за дивною, запутаністю понять, вважалися й німецькі, й австрійські, й навіть польські політики, незважаючи на загальновідомий факт польсько-українського антагонізму й на далеко не дружлюбний характер польсько-німецьких відносин. Ця нова точка зору на природу й завдання українського руху проявилася в тому озлобленні, з яким виступили проти нього російські націоналісти, керовані органами бюрократичного централізму, – "Кієвлянином" і "Новым Временем". Такий крайній виразник націоналістичних настроїв, як "Русское Знамя" в цілком конкретній формі вимагало від уряду суворих репресій проти українських діячів, аж до страти. Пристрасна агітація націоналістів не залишилася, звичайно, без наслідків. Залишки української преси і ще не ліквідовані українські громадські організації піддавалися новим переслідуванням. Український рух знову було притягнуто до відповіді за старі гріхи російської централістичної політики. Він зробився жертвою міжнародних ускладнень ще до початку світової війни.

Світова війна й українство

Почалася, нарешті, й давно дозріваюча військова гроза. Українській Галичині судилося зробитися ареною перших успіхів російського наступу. Для українців війна виявилася в буквальному значенні братовбивчою, оскільки на галицьких полях уродженці російської України билися проти єдинокровних племен зарубіжної Русі. Кожна сторона була лояльною щодо своєї держави, але несла кров, смерть і розорення родичам під прапором ширших загальних завдань. З обох боків на цих прапорах було написано лозунг "визволення". Галичани трактували війну з Росією, як війну проти російського деспотизму, знищення якого повинно було принести свободу й мир людству. Для Росії визвольні цілі війни полягали в зруйнуванні "клаптикової імперії", після чого народності Австро-Угорщини опинилися б на свободі. Кожній з цих народностей було адресовано російським верховним командуванням заклик — її мовою. За одним лише винятком — українцям. Цей симптоматичний промах указав, що звільнення української народності якщо і входило до російських планів, то лише в тому специфічному значенні, яке надавали цьому завданню націоналістичні кола.

Українське суспільство в цілому виявило з початком війни не лише повну лояльність, але й активне ставлення до подій, що насунулися на країну. При бажанні російські націоналісти могли б переконатися у відсутності всіляких підстав до звинувачення українців в австрофільстві. Ще до війни, у першій стадії австро-сербського конфлікту, в українському щомісячнику "Літературно-Науковий Вісник" з'явилася стаття проф. М. Грушевського "Сараївська трагедія", в якій автор висловив рішучий осуд опортунізму галицько-українських політиків і їхній схильності спекулювати на українофільстві високих сфер Відня. В Австрії за цю статтю книжка журналу була конфіскована. Слідом за оголошенням війни Німеччиною Росії київський щоденний орган української преси "Рада", покладаючи моральну відповідальність за війну на починаючого, закликав українців, як підданих Росії, виконати свій громадянський обов'язок щодо держави і своєї найближчої батьківщини, яка могла стати ареною військових

дій. Інший орган української преси, московський журнал "Украинская жизнь", висловлюючи надію, що дні випробувань, які настали, вкажуть російському суспільству й правлячим колам необхідність терплячого ставлення до українців Австрії й загального сприятливого повороту в поглядах на українське питання, так характеризував українську позицію у воєнній грозі:

"Противники Росії при переході кордону будуть, звичайно, прагнути залучити українське населення на свій бік і всілякими обіцянками, політичними й національними "хабарями" посіяти сум'яття серед нього. Українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця й не лише на полі битви, в рядах братньої раті, яка бореться проти порушників світового миру й права, але й як громадяни-обивателі, зобов'язані в міру своїх сил і можливостей сприяти успішному виконанню російською армією винятково відповідального завдання, що випало на її долю".

І справді, в рядах російської армії пішли на оборону держави не лише сірі маси українського селянства; там несла загальний тягар і проливала свою кров українська інтелігенція. Там, на австрійському фронті, нерідко, мабуть, стиснувши серце, стикалися в захисті своєї землі і своєї вітчизни — різної для кожного — рідні брати за народністю, за духом і мовою, за глибокою любов'ю до обездоленого українського народу, розірваному на дві частини кордоном, який ні по той, ні по інший його бік не знайшов собі повноти національних прав. А водночас у тилу армії представниками українського суспільства організовувалася допомога пораненим, влаштовувалися національні українські шпиталі (в Києві, Полтаві, Москві, Петрограді) й надавалася діяльна підтримка аналогічним закладам інших громадських груп.

Всі ці факти, достатньо переконливі для об'єктивного погляду, нічого не змінили у відносинах російських націоналістів до української ідеї. Старі інсинуації про "пруські марки" й "австрійські крони" ожили в нових версіях, ґрунт для яких давали виступи українців-емігрантів, що мешкали в Австрії, і чутки про організовану ними "Спілку визволення України" від російського ярма. Не рахуючись із тим, що захоплення окремих і притому не відповідальних осіб не

можуть ставитися в докір всьому українському рухові в цілому і що, за іншого ставлення до українського питання в Росії, не було б місця виникненню подібних крайнощів шовінізму з українського боку, націоналісти ще більше посилили агітацію проти українства, доходячи у своєму наступі до геркулесових стовпів обскурантизму й людиноненависництва: в особі авторитетних російських учених, які висловилися співчутливо з питань української мови й літератури, вбачалося знаряддя "мазепинської інтриги". Звинувачення в українському сепаратизмі висувалися вищим державним інституціям, як, наприклад, Академії наук за її записку "Про відміну утисків малоросійського слова" і Святійшому Синоду за видання українського перекладу Євангелія. Навіть влаштування українських шпиталів для поранених воїнів ставилося під сумнів і трактувалося в націоналістичній пресі як "шпитальний сепаратизм".

Повний простір для застосування своїх поглядів на українське питання націоналісти одержали в Галичині, яка в перші місяці війни майже вся опинилася в межах російської окупації. Дії російських властей — військових, цивільних і духовних — носили цілком узгоджений характер і свідчили про поставлене ними завдання знищення "мазепинського гнізда", яким східна Галичина уявлялася керівним колам Росії. Завдання це виконувалося найдобросовіснішим чином: протягом декількох місяців Галичина переживала жахи управління, заснованого на "істинно російських" началах. Не залишилася не зруйнованою жодна сфера українського культурного й громадського життя: були закриті всі навчальні й просвітницькі заклади, заборонена преса, підлягала знищенню література, розорені економічні організації. Вся інтелігенція, яка залишилася на місцях, — священники, вчителі, кооператори, найсвідоміші елементи народних мас — тисячами евакуювалися в Росію, де переносили тяжкі муки в поліцейських відділах, в'язницях, на етапах і в засланні. Над іншим населенням проводилися деморалізуючі досліді "добровільного" приєднання до православ'я й запровадження ідеалів російської єдності. А оскільки в той же час до польського елемента і польської культури в Галичині ставлення завойовників було цілком доброзичливим (згідно із загальною політикою російського уряду, який проголосив з початку

війни лозунг об'єднаної автономної Польщі), то спеціальні завдання російського наступу на австрійському фронті вимальовувалися ще яскравіше...

Але ті ж істинно російські начала незабаром внесли різку зміну в хід світової війни. Російській армії довелося почати відступ з Галичини, що закінчився втратою Львова й загальним відступом по всьому фронту. Тяжкі втрати й недоліки управління отверезили, врешті, захоплених націоналістів. У частині Галичини, що залишалася ще під російською окупацією, урядовий режим був значно пом'якшений. Загальне ставлення офіційних кіл до українського руху, однак, не змінилося. Було зрозуміло, що керівники російської політики не відмовляються від своїх надій на придушення української національної ідеї. Будь-яке поліпшення становища на фронті пожвавлювало ці надії й надихало адміністрацію на нові заходи проти українства. Для громадської роботи на Україні створювались явно безнадійні умови: після ліквідації війни українському суспільству загрожувало повернення до доконституційного режиму із призупиненням усіх проявів національного життя. Що ж до Галичини, то її приєднання до Росії за даних умов було рівносильно остаточній загибелі української культури.

Приголомшуючі враження галицьких подій спонукали до крутого перелому в українських настроях. Перспективи прийдешнього торжества реакції обумовили розвиток поразницьких течій, а в крайніх угрупованнях українського суспільства стала знову помітна втрата віри в краще майбутнє української народності в рамках російського ладу. Широкі кола українства не стали, однак, на цю точку зору, визнаючи поразництво, а тим більше співчуття ворожим Росії силам нелояльним. Від виступів невідповідальних груп еміграції, які відкрито проводили протиросійську політику, українці однозначно відмежувалися; але і сприяння уряду в тих чи інших активних формах вже не могло бути сприйнятливим для українського національного почуття.

Наступний період війни з безглуздими кривавими жертвами, з величезними втратами в культурних силах і матеріальних засобах держави поселив в українському суспільстві переконання в недоцільності подальших зусиль неорганізованої, некультурної й придушеної поліційним уст-

роєм Росії досягнути позитивного результату у світовій війні. В українських політичних заявах початку 1917 року висловлюється жага якнайскорішого миру, як єдиного засобу зберегти країну від повного духовного і матеріального розгрому. Прогресивним колам російського суспільства українці надсилали гіркі докори за надану урядовій політиці підтримку й за байдужість, виявлену ними до долі української народності, яка слугувала однією із ставок Росії в кривавій грі народів.

Революція та нові форми українського руху

Велике потрясіння, що звільнило Росію від ланцюгів абсолютизму, знову зміцнило послаблені зв'язки українців з російським суспільством. Докорінні зміни державного ладу відкривали широкі можливості й світлі перспективи для всіх національних питань країни, зокрема й для українського. Здавалося, що після заявленого революційним урядом затвердження принципу незалежності Польщі, після повернення Фінляндії попереднього обсягу автономних прав на найближчу чергу слід було поставити питання про встановлення для Росії ладу, який відповідав би сподіванням її народностям, забезпечуючи їм свободу національного розвитку. Здавалося, що в умовах загальної перебудови держави на засадах доцільності, права і справедливості не можуть бути зневажені ідеали українського народу, вироблені його історією і збережені ним протягом сотень літ у найтяжчих умовах політичного існування. Надія, що ожила, на прийдешнє відродження України в кордонах вільної Росії розвіяла в українцях недавній песимізм, а в українському елементі військових частин зміцнила прагнення до активного захисту здобутої всім російським народом свободи. Навіть у настроях галицько-українського суспільства визначився помітний поворот у бік "російської орієнтації": раз у Росії запанувала свобода, тяжіння до неї закордонної Русі ставало органічним і природним.

Коли народні маси, струснувши гніт старого режиму, опинилися у відкритому морі політичного життя, перед

безкінечним потоком питань, які вимагали розв'язання, і передусім, перед питанням про підвалини нового державного ладу, український народ в усіх його верствах і організованих групах злився в загальному прагненні до національного самовизначення. Старі громадські організації зайнялися формулюванням своїх політичних програм та побажань, звернених до революційного уряду. Для узгоджених дій на захист національних інтересів містами України та поза нею утворилися особливі національні колективи – "Ради", тобто органи із представників відповідних українських організацій. У Києві виникла Центральна Рада із виборних від усього організованого українства – Центральна Українська Рада, на чолі якої став проф. М.С. Грушевський. Відбувся ряд українських з'їздів – партійних, класових і професійних. Нарешті, було скликано в Києві багатолюдний національний український з'їзд, який своїми постановами відповів усім запитам моменту і сформулював основні постулати політичної української програми. На цих постулатах об'єдналися головні українські партії, розбіжності яких у сфері економічній і соціальній, а також у питаннях тактики не завадили виявити повну одностайність у розумінні загальнонаціональних інтересів українського народу.

На найближчій черзі в своїх постановках широкі кола свідомого українства ставлять завдання, пов'язані зі свободою національної культури в краї: визнання за українською мовою права на вільне застосування в громадських і адміністративних закладах; викладання українською мовою в народній школі; поступовий перехід на українську мову в середній та вищій школі українських губерній; підготовку викладацького персоналу шляхом організації спеціальних курсів; включення до програми середніх і вищих навчальних закладів предметів українознавства. З метою відповідності загального ходу управління в українських губерніях інтересам корінного населення потрібне призначення посадових осіб на керівні пости з людей, близько знайомих з краєм, його побутовими умовами, українською мовою; вказується необхідність об'єднання всієї української території під управлінням особливої виборної ради з обласним урядовим комісаром в якості контрольного органу.

Але центральним пунктом української платформи, в якому

українське суспільство бачить завершення своїх національних ідеалів, є постулат національно-територіальної автономії України. Вважаючи, що загальна перебудова держави має проходити в напрямку федеральних начал через непридатність централістичного ладу, українці уявляють собі майбутню Росію федеративною демократичною республікою, що об'єднає в своїх державних кордонах ряд обласних автономій, побудованих на національно-територіальному принципі, із забезпеченням прав національних меншин. Надаючи остаточне розв'язання питання про автономію України Всеросійським Установчим Зборам, українці, однак, вважають для свого народу це питання настільки основним і життєвим, настільки тісно пов'язаним з усіма іншими корінними питаннями місцевого життя — економічними і соціальними, що ігнорування з боку уряду і держави цієї настійною потребою 30-мільйонного народу уявляється для свідомого українства неприпустимим.

Вимога національно-територіальної автономії України ставилася головною в резолюціях не лише загально-національного з'їзду, але й інших з'їздів на українській території, які збиралися за партійною чи професійною ознакою: з'їзди соціал-демократів, соціалістів-революціонерів, кооперативних організацій, студентів та солдат українського походження. Словом, усі організовані й свідомі в національному значенні елементи української народності об'єдналися на одному лозунгові. Для даного моменту, за даної політичної обстановки, у прагненні до автономії зосередився, як у фокусі, весь український рух, що з кожним днем охоплював усе ширші кола населення.

Наскільки стихійний характер набирали в цьому періоді прояви українського національного почуття, вказує той факт, що громадські організації, які зовсім не мали у своїх програмах національного начала, оголосили себе українськими й бралися за практичну роботу на національному українському ґрунті. Прикладом може слугувати київський єпархіальний з'їзд, що збирався у квітні 1917 р. і визнав себе за складом і національною самосвідомістю українським та посилав українською мовою телеграми, зокрема, одну з докором архієпископу Харківському Антонію за виявлене ним образливе зневаження української мови.

Несподіваних для самого українського суспільства розмірів набув український національний рух в армії. Утворення декількох польських полків, що розмістилися притому на українській території, спонукало до аналогічної вимоги з боку солдат-українців. Напочатку групи відпускних солдатів, зібравшись у великій кількості в Києві, вимагали від військового начальства організації з них особливого українського полку й не погоджувалися відправитися на фронт інакше, ніж під українським прапором. Коли в стройових частинах тилу утворилися природні угруповання за земляцтвами і поширювалися національні лозунги, українці також стали настійливо вимагати виділення їх в особливі частини. Рух цей знайшов деякою мірою підтримку з боку тих представників вищого командування, які за досвідом високо оцінювали бойові якості українського солдата й бачили у виділенні українських частин засіб до піднесення загального бойового духу армії, який досі вже встиг дуже знизитися. Хоча створення особливої національної армії ніколи не висувалося українськими політичними платформами і зовсім не входило до планів українських керівних кіл, але гостра постановка питання у військових частинах змусила Центральну Раду взяти цей рух до своїх рук, аби стримати його в певних рамках. На військових з'їздах вимога українізації армії посідала наступне після автономії України місце в резолюціях. Закінчився військовий рух організацією, з дозволу уряду, українського військового генерального комітету і сформуванням декількох спеціальних полків.

Так проявилися найголовніші прагнення, з якими український народ вступив у період державного будівництва на нових началах, що відкрився для Росії. Повне здійснення цих прагнень послужило б ерою нової історії України і, водночас, ліквідувало б, нарешті, українське питання, що триста літ тяжіло над Росією...

Російсько-українські відносини після революційного періоду

На жаль, ставлення офіційних сфер і широких громадських кіл до нових форм українського руху бажало бути значно кращим. Щоправда, свобода національної української культури була вже забезпечена новим ладом, разом з іншими видами політичної свободи, які були узаконені революційним Тимчасовим урядом у перші ж дні здійснення нової влади. В галузі народної школи уряд, більше того, видав спеціальний акт, за яким затверджувалися права української мови в принципі, й виявляв готовність іти назустріч подальшому розвитку цього принципу в застосуванні до середньої і вищої школи. Але водночас урядом не було зроблено ніяких певних кроків, які свідчили б про визнання за українською народністю її національних прав у широкому значенні цього слова, про розуміння необхідності відкрити українцям шлях до тих форм національного самовизначення, які ніколи не переставали бути народним ідеалом і, звичайно, були поставлені українцями в чергу, як одне із завдань нового державного ладу. В основі ставлення урядових сфер до українства продовжується відчуватися, як спадщина старого режиму, боязнь національних рухів, яка, як і раніше, поєднувалася в уяві носіїв влади з жупелом "сепаратизму" й державного розчленування.

За ширшої постановки українського питання, за чіткого розуміння суті української національної ідеї не залишалося б місця недовірі влади до прагнень українців і можна було б очікувати не лише принципового до них співчуття з боку революційного уряду, але й активного сприяння здійсненню виявлених українським народом побажань, яке могло б, хоча й не повною мірою, згладити й пом'якшити тяжкі втрати, понесені українським національним життям під тиском старого централістичного режиму. Натомість фактично величезний матеріал українських побажань, у кращому випадку, приймався урядовими колами лише до відома. В цих побажаннях, напевне, офіційні сфери не вбачали прояву настроїв усього українського населення і широких мас української демократії. Як і за старого режиму, в голосі народу схильні

були скоріше бачити результат зовнішніх впливів, інтелігентської агітації. В оцінці з цієї точки зору основного лозунгу української програми – національно-територіальної автономії України – висувалися заперечення, дуже схожі з вихідними положеннями політики доброго старого часу: інтереси місцеві, приватні прирікалися на безумовне підпорядкування інтересам державного цілого, хоча б увесь лад цього цілого був по суті запереченням начал справедливості щодо його складових частин.

Коли Центральна Українська Рада надіслала до Тимчасового уряду депутацію з представників усіх громадських організацій із заявою про необхідність задоволення ряду основних побажань українського народу й висловити чітке ставлення уряду до найжиттєвішого з чергових питань української програми – про автономію, уряд не вважав для себе можливим рахуватися з голосом українського представництва, як із волевиявленням населення України й відповів на подання депутації відмовою.

Так новою державною владою була повторена помилка старого режиму: замість того, щоб піти назустріч народним побажанням і тим самим ввести національний рух у певне русло, уряд вирішив залишити його в стадії стихійного бродіння, позбавивши керівні українські організації можливості впливати на рух у миротворчому плані...

Однак, невизнана урядовою владою Центральна Рада поступово набувала все ширшої популярності й авторитету в очах народних мас українських губерній. До неї у великій кількості надходило від українського селянства різноманітних заяв, запитів і клопотань. Від неї очікувалося упорядкування місцевого життя і в цьому плані на Центральну Раду українське населення покладало тим більше серйозні надії, бо сили урядової влади виявилися явно недостатніми для утримання порядку в країні. За таких умов відмова від керівництва національним рухом була б з боку Центральної Ради порушенням народної довіри і обов'язку перед батьківщиною. Більше того, це загрожувало б переходом руху в стихійні, неорганізовані й тому небезпечні для держави форми. Зберегти ж за собою керівництво настроями мас Центральна Рада могла лише перейшовши на шлях практичного здійснення тих завдань, які на неї поклало життя. З огляду

на це й було прийнято Центральною Радою рішення, результатом якого був опублікований нею незабаром універсал, що урочисто проголошував українському народові про прийняття на себе Центральною Радою функцій обласного органу управління з метою здійснення національних ідеалів, у визнанні яких Раді відмовив Тимчасовий уряд.

Другим кроком Центральної Ради в цьому ж напрямку була організація Генерального секретаріату для завідування окремими функціями місцевого життя. Потім Центральна Рада вступила в угоду з демократичними організаціями інших народностей, які проживають на території України і які делегували в певній пропорції (30 відсотків) своїх представників до Ради, визнавши її за вищий орган демократичного представництва в краї і прийнявши таким чином українську точку зору на питання про автономію.

Уряд тепер лише вважав за необхідне своєчасно піти назустріч українському руху. Генеральний секретаріат Центральної Ради офіційно був визнаний органом обласного управління, якому уряд погодився надати належні повноваження. Але тоді через різні причини склад Тимчасового уряду зробився дуже нестійкий, а залежно від часткових змін складу уряду видозмінювалося і його ставлення до українського питання. Детальна розробка законоположень про Генеральний секретаріат супроводжувалася серйозними розбіжностями, що наводили сумні враження на українські організації. Навіть таке питання, як визначення територіальних кордонів автономної України було розв'язане всупереч побажанням Центральної Ради і природної логіки речей, з усуненням етнографічного принципу. Такі корінні українські губернії, як Херсонська, Катеринославська, Харківська залишилися за межами влади секретаріату і лише п'ять губерній колишнього Київського генерал-губернаторства склали основну територію автономної України.

Таке половинчате розв'язання питання, звичайно, не могло задовольнити українців і наочно ілюструвало атмосферу підозрливості й недовіри, в якій це питання трактувалося навіть в умовах демократичного ладу.

Старий централізм, як основа державного управління, явно не зжив ще себе і перейшов до складу загальної державної спадщини, до нового ладу.

Не кращими були справи й зі ставленням до українського питання російського суспільства без розрізнення політичного світогляду. Ті форми, у яких прагнула кристалізуватися українська національна стихія, виявилися несприйнятливими навіть для тих суспільних кіл, у яких за старого режиму український рух знаходив співчуття й підтримку. Стало зрозуміло, що це співчуття не виходить за межі потреб національної культури й перетворюється в недоброзичливість і протидію, коли в порядок денний вступають політичні лозунги, пов'язані із зміною державного ладу. Питання про федеративний устрій Росії й національно-територіальну автономію народностей, що її населяють, було поставлене на з'їзді партії народної свободи, яка в минулому, за часів свого виникнення, не боялася визнавати за народностями Росії принципове право на автономію. Тепер кадетський з'їзд рішуче відкинув поділ Росії за етнографічним принципом, в заміну якого прийняв адміністративну автономію за губерніями у вигляді розширеного земського самоуправління з правом губерній об'єднуватися між собою для здійснення певних приватних завдань. Зокрема, національно-територіальна автономія України трактувалася на з'їзді, як щось недопустиме з точки зору загальнодержавних інтересів. У такому крупному національному організмі із забезпеченням автономними правами вбачалася загроза державній єдності. Право обласного законодавства у сфері економічного життя уявлялося порушенням усієї економічної структури держави. Велика небезпека для Росії, на думку ораторів з'їзду, була і в тому, що кордон автономної України прилягав до Чорного моря, "відрізуючи" від нього решту країни. Боялися вони й "заразливого" прикладу для інших народностей, але, з іншого боку, остерігалися, що дрібні сусідні національні автономії відчуватимуть з боку України шкідливий для їхніх економічних інтересів економічний тиск. Одне слово, з точки зору партії народної свободи інтереси всеросійського цілого й усіх інших його частин, за винятком України, вимагали, аби ця остання задовольнилася свободою національної культури, не претендуючи на ширші права. Ідеалом державного ладу для кадетської партії залишався, таким чином, і після революції старий, лише дещо пом'якшений, централізм.

А в той же час польська народність уже встигла одержати від революційного уряду визнання прав Польщі на державну незалежність, що відповідало її заповітному прагненню. Фінляндія настояла на подальшому розширенні своїх автономних прав. Ставлення панівної народності до українців і в новій Росії залишалося, таким чином, винятковим.

Особливо великі протести в громадських колах викликала українська вимога націоналізації військових частин. Хоча з українського боку чітко заявлялося, що ця вимога не передбачає переформування фронтових армій, українцям висувалися звинувачення саме у прагненні до розладу боєздатності фронту. Бажання солдатів-українців іти в наступ проти ворога під національним українським прапором або піддавалося сумнівам, або тлумачилося як момент контрреволюційний, небезпечний для інтересів російської демократії. Взагалі, й це питання трактувалося не стільки по суті, скільки із звичайної щодо українців специфічної точки зору, сповненої недовіри, підозри й ворожості. На цій позиції сходилися різноманітні російські організації – від урядових закладів до партійних груп лівого відтінку. Не був винятком і такий позапартійний демократичний колектив, як рада робітничих і солдатських депутатів.

А водночас на фронті до цього часу армія прийшла в стан повної дезорганізації й цим скористалися німці для інтенсивних дій проти союзних армій. Навіть деякі представники російського суспільства починали визнавати, що єдиним, напевне, способом урятувати становище є саме перегрупування армій за національною ознакою, оскільки це може викликати у військових приплив піднесення й повернути їм колишню бойову могутність... Але це не змінювало загального упереджено-негативного ставлення до українських прагнень і, мабуть, лише тому, що вони були українськими. Зайве говорити, що відчували за такого ставлення до них українці й наскільки ця упереджена позиція їхніх антагоністів могла сприяти російсько-українській єдності, для якої новий, вільний лад надавав, здавалося б, таку сприятливу основу...

Цього мало. З посиленням загальнодержавної розрухи в Росії, з погіршенням справ на фронтах озлобленість і ворожість до українського руху зростали. В найрізноманітніших

колах російського суспільства зазвучали знову звинувачення українців у підтримці німецьких планів. Те ставлення, яке в минулі часи українці зустрічали лише в крайніх правих колах, зробилося звичним у таких серйозних партійних організаціях, як партія народної свободи. Йти далі в нерозумінні українських прагнень, напевне, було нікуди...

Підсумки протиукраїнської політики

Факти і судження, наведені в попередніх розділах, дають достатній матеріал для оцінки того величезного недорозуміння, тієї державної недоцільності, яка багато років лежала в основі офіційної політики в українському питанні. Але з цього ж матеріалу з достатньою ясністю випливають і висновки щодо важливості рішучої й радикальної зміни цієї політики в напрямку, який диктується не лише інтересами української народності, але й мотивами загальнодержавної користі. Тепер, коли внутрішня політика держави є справою всього російського народу, висновки з історії українського питання мають бути передусім враховані російською громадською думкою й керівними колами російського суспільства.

Ми бачили, яку величезну напругу адміністративної енергії було покладено на боротьбу з українським рухом. Якщо вона й не виявилася безплідною, то лише в негативному плані. Перетворення української народності у великоросійську залишилося недосягнутим. Урядова політика не лише не витравила з українців свідомості своєї національної особності, але скоріше посилила й загострила його. Український національний рух зміцнів і поглибився, поступово проникаючи в товщину народних мас. У самих цих масах рух росте цілком самостійно, без впливу іззовні. Національний принцип, як основа розвитку України, восторжествував – якщо не фактично, то в суспільній свідомості, затьмарити яку не змогли ніякі репресії. В найтяжчі для української інтелігенції моменти національна робота не припинялася: вона змінювала характер, вишукувала нові шляхи, нові точки прикладання, інколи під тиском зовнішніх умов звертала з правильного

шляху, але в загальному невпинно простувала до своєї визначеної цілі – благу рідного краю й народу.

Вікове випробування дало яскраві докази твердості української стихії, життєвості українського національного руху й безпідставності зусиль, спрямованих на його придушення. Очевидно, що український народ, як усвідомлюючий себе національний організм, є незаперечний і непереборний факт живої дійсності; такий народ ніколи не захоче й не зможе відмовитися від свого національного "я", від права на вільне культивування своїх історично складених особливостей, від прагнення до культурної творчості, до розкриття закладених у ньому природою духовних багатств у відповідних зовнішніх формах. Найважчий у цьому плані шлях українським рухом уже пройдено: його стійкість є кращою відповіддю на сумніви щодо законності й досяжності його цілей.

Повернення до доброзичливішої політики в українському питанні може лякати уявними небезпеками лише упереджених людей з архаїчними поглядами, які не допускають жодного поступального руху у формах державного ладу й керівних ідеях внутрішньої політики. Звичайно, для таких осіб не будуть переконливими і західноєвропейські приклади, але не можна не відзначити, що міцність державності взагалі не обумовлюється ні етнографічною однорідністю населення, ні централізмом внутрішнього управління. Ми знаємо, що держави, однорідні в національному значенні й проникнуті централізмом, можуть переживати глибокі потрясіння (Франція кінця XVIII століття) і водночас маємо приклади держав з етнографічною різноманітністю населення чи децентралізованим ладом, які гордяться прив'язаністю своїх областей і громадян до спільної вітчизни (Швейцарія, Великобританія, Сполучені Штати).

Якщо із зміною ставлення до українського питання буде послаблена його гострота, то цим самим, природно, буде відібрано будь-яку базу для хворобливих ексцесів націоналізму; сепаратистські настрої не зможуть прищепитися до того народу, національні потреби якого знаходять в умовах даного ладу своє повне задоволення. Зростання активності громадської, національної культури, економічне піднесення – все це надто реальні вигоди, щоб можна було за таких умов допустити центробіжні тяжіння нехай би навіть

під впливом іноземних "інтриг". Ці реальні інтереси мають отримати в нашій внутрішній політиці перевагу перед ефемерним завданням механічного злиття народів у одне ціле. І тоді саме буде досягнуто їх солідарність і єднання в усвідомленні загальних цілей, не послаблених внутрішніми суперечностями.

Здоровий політичний глузд говорить, що вільний розвиток української національності не лише сумісний з державним ладом оновленої Росії, але й повинен сприяти її всебічному економічному піднесенню та зростанню її політичної могутності. Цьому ніяк не суперечить прагнення українців до становлення в Росії фєдаралістичного ладу. Навпаки, вводячи до своєї політичної програми, окрім автономії України, й загальний переустрій Росії на фєдеративній основі, українці підтверджують, що вони керуються не центробіжними устремліннями, а загальними інтересами держави. Те розкладання, яке так яскраво виявилось в державній руїні, що наступила за великою революцією 1917 р., є результатом централістичного режиму, який паралізував живі сили країни. Зцілити її від такого паралічу можуть лише сильні й відповідні засоби. В децентралізації Росії за національним принципом українці бачать передусім могутній організуючий момент, шлях для об'єднання громадян на ідеї, яка полегшує розв'язання не лише культурних, але й соціальних завдань. Ту ж мету величезної державної ваги — організацію країни за допомогою об'єднаних місцевими інтересами громадських сил — переслідує й лозунг автономії України. Трафаретна кваліфікація цього прагнення, як політичного сепаратизму, давно має бути відкинена. Росія як державне ціле, не може зберегти своєї єдності без надання автономності своїм складовим частинам, об'єднаним ідеєю національного самовизначення. Заперечення проти національно-територіальних автономій, пов'язані з політичними чи економічними інтересами Росії в цілому, могли б вважатися серйозними лише в тому випадку, якби були знайдені переконливі докази на користь централістичного й унітарного в національному значенні устрою Росії. Шукати таких доказів — завдання невдячне. Значно легше розв'язати інше завдання — знайти ту рівновагу загальнодержавних та обласних інтересів, за якої існування провінційних автономій не буде загрозою державній єдності.

Саме з метою уникнення ускладнень у майбутньому питання про автономію України в її етнографічних кордонах вимагає позитивного розв'язання нині, в умовах загального переустрою держави на нових засадах. Стихійний характер, якого набув після революції український рух, вказує на його глибоку організованість, на тісний зв'язок національних лозунгів з коренями народного життя. За таких умов прагнення до національного самовизначення в українському народі ніколи не згасне і зволікання в задоволенні його прагнень може лише поглибити національні антагонізми й посилити внутрішній розлад у державі.

Джерела для вивчення українського питання

- Н. Костомаров.* Исторические монографии. Т. I-III, IX-XVI, XXI. Изд-во "Литературного фонда". СПб., 1906.
- В. Антонович.* Монографии. К., 1885.
- М. Грушевський.* Історія України-Руси. Т. I-VIII. Львів-Київ.
- М. Грушевский.* Киевская Русь. СПб., 1911.
- М. Грушевский.* Очерк истории украинского народа. К., 1911.
- М. Грушевский.* Иллюстрирование история Украины. СПб., 1913.
- А. Ефименко.* История украинского народа. СПб., 1906.
- А. Ефименко.* Южная Русь (очерки, исследования, заметки). СПб., 1905.
- А. Пыпин.* Малорусская этнография. 1891.
- В. Науменко.* Обзор фонетических особенностей малорусской речи. К., 1899.
- К. Михальчук.* Что такое малорусская речь. К., 1889.
- А. Крымский.* Украинская грамматика. М., 1907-1908. 4 выпуска.
- Е. Тимченко.* Украинская грамматика. К., 1906.
- Б. Гринченко.* Словарь украинского языка. К., 1908. 4 тома.
- Уманець і спілка.* Словарь російсько-український. Львів, 1893-1898. В 4 т.
- В. Дубровський.* Українсько-російський словник. К., 1910.
- П. Житецкий.* Очерк звуковой истории малорусского наречия. К., 1876.
- П. Житецкий.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. К., 1889.

Н. Петров. Литература южно-русская // "История славянских литератур". СПб., 1874. Т. I.

П. Житецкий. "Энеида" Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в. К., 1900.

Н. Дашкевич. Отзыв о сочинении Петрова "Очерк истории украинской литературы XIX столетия" ("Отчет о XXIX присуждении наград гр. Уварова). СПб., 1888.

С. Ефремов. Історія українського письменства. СПб., 1917.

И. Франко. Южно-русская литература // "Энцикл. словарь Брокгауза и Эфрона". Полутом 81.

С. Русова. Украинская литература в XIX в. // "История России в XIX веке". Тт. IV и VII.

О. Грушевський. З сучасної літератури. К., 1908.

Вік. Збірник зразків української літератури з короткими біографіями письменників. К., 1902.

Императорская Академия наук. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. СПб., 1910.

Б. Гринченко. На беспросветном пути (об украинской школе). К., 1912.

М. Драгоманов. Политические сочинения. Т. I. М., 1908.

М. Грушевский. Украинцы. Сборник "Формы национального движения в современных государствах" под ред. Кастелянского. СПб., 1910.

М. Грушевский. Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907.

М. Грушевский. Украинство в России, его запросы и нужды. СПб., 1906.

С. Ефремов. З ромадського життя на Україні. СПб., 1910.

С. Ефремов. Новий документ до старих позвів. К., 1912.

"Украинский Вестник". Журнал. 1907.

"Украинская Жизнь". Журнал. 1912-1917.

Украинский народ в его прошлом и настоящем (энциклопедическое издание в 4-х томах под ред. проф. Ф.К. Волкова, проф. М.С. Грушевского, проф. М.М. Ковалевского, акад. Ф.Е. Корша, проф. А.Е. Крымского, проф. М.И. Туган-Барановского и акад. А.А. Шахматова. Вышли I и II томы.

Галичина, Буковина, Угорская Русь. Составлено сотрудниками журнала "Украинская жизнь". М., 1915.

Примітки

Враховуючи брак навчальної, наукової літератури з українознавства, а також ту обставину, що цією книгою користуватимуться студенти, вчителі, учні загальноосвітніх шкіл, упорядник прагнув максимально розширити коло осіб та понять, включених до приміток. Особлива увага приділялася персоналіям, творчість яких або зовсім не вивчається в школі, або на догоду ідеологічним постулатам подавалася донедавна тенденційно, викривлено. Інформація щодо російських учених, державних, політичних діячів подається в контексті їхнього ставлення до української ідеї. Вміщується також узагальнена характеристика ряду періодичних видань, книг, громадсько-політичних об'єднань українців, інформація про які з причин далеко не наукового характеру не потрапила до енциклопедичних видань, що виходили в Україні за тоталітарного режиму.

Уперше на основі архівних даних, що донедавна були закриті навіть для науковців, детально коментується цілий ряд заборонницьких антиукраїнських актів царського режиму – гласних і таємних циркулярів, указів, розпоряджень, спрямованих на заборону української мови, знищення українських книжок, волі українського друку в цілому.

І. Основні елементи української національної ідеї

¹ *Пшлін О.М.* (1833-1904) – російський історик літератури, представник культурно-історичної школи в літературознавстві. Прихильно ставився до української мови та літератури. У книзі "История славянских литератур" (1879) написав нарис історії української літератури, у книзі "Очерк русской этнографии" (1890) – нарис про українську етнографію. Досліджував творчість Т. Шевченка.

² Корш Ф.Є. (1843-1915) – визначний російський філолог, славіст, академік. Був палким прихильником і оборонцем українського культурно-національного руху і прав української мови, співавтор відомої Записки Петербурзької АН "Об отмене стеснений печатного малорусского слова" (1905). Писав також статті з історії української мови й літератури, вірші українською мовою.

³ Анучин Д.М. (1843-1923) – російський вчений-географ, антрополог. Автор статті "До антропологии украинцев".

⁴ Чубинський М.П. (1839-1884) – український етнограф і громадський діяч, родом з Борисполя. Закінчив Петербурзький університет. У 1873-1878 рр. керував Південно-Західним відділом російського Географічного Товариства. Автор українського національного гімну "Ще не вмерла Україна".

⁵ Соболевський О.І. (1857-1929) – російський філолог, палеограф і фольклорист, професор Київського (1882-1888), пізніше Петербурзького університетів. У своїх дослідженнях відстоював російську шовіністичну концепцію одної "руської" мови з основними діалектами: "великоруським" (куди зараховував і білоруську мову) та "малоруським".

⁶ Записка АН "Про відміну утисків друкованого малоруського слова" – ґрунтовний науковий аналіз в історичному розрізі ситуації, пов'язаної з розвитком і заборною українського друкованого слова. Її поява викликана вимушеним напередодні революційних подій 1905 року зверненням комітету міністрів Росії до Імператорської Академії наук з метою мати "достаточные фактические сведения" щодо репресій українського друкованого слова. Для розгляду цього питання в січні 1905 р. була створена комісія під керівництвом академіка Ф. Корша з академіків О. Фаліндина, В. Заленського, О. Шахматова та ін. Пропозиції членів комісії, викладені в Записці щодо відміни абсурдних заборон українського друку, були справді світлою краплиною на фоні байдужості й зневаги значної частини суспільства імперської держави до культурно-національних потреб українства. І все ж, царська бюрократія після майже цілорічного зволікання офіційно заявила у вересні 1905 р. про "несвоевременность" скасування цензурного указу 1876 р.

Вперше Записка опублікована окремим виданням у 1905 р. (приватним видавництвом), перевидана у 1910 р.

⁷ Пересопницьке Євангеліє – визначна пам'ятка української культури, перший переклад Святого письма "простою" народною мовою. Розпочате 1556 р. в монастирі с. Двірці (теперішня Львівська область), закінчене 1561 р. у Пересопниці (Рівненщина). Зберігається в ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України. Саме на примірнику цього Євангелія складала присягу українському народові всенародно обрані президенти України Л. Кравчук та Л. Кучма.

⁸ Тялинський Василь (бл.1540-бл.1603) – білоруський освітній діяч, письменник, друкар. У своїй мандрівній друкарні видав близько 1580 р. Євангеліє, перекладене на тогочасну білоруську мову.

⁹ Прокопович Феофан (1681-1736) – український і російський пись-

менник, церковний діяч. Закінчивши Київську академію, продовжував навчання в Польщі й Римі. Був професором риторики й піітики в Київській академії. 1716 р. за викликом Петра I виїхав до Петербурга, фактично став на чолі російської православної церкви.

¹⁰ *Яворський Стефан* (1658-1722) – церковний діяч, митрополит, літератор. Родом з Галичини. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, згодом був її професором, пізніше – митрополитом Рязанським і Муромським. З прихильника Мазепи після падіння гетьмана став його очорнителем.

¹¹ *Ростовський Дмитрій*, справжнє прізвище та ім'я – *Туптало Данило* (1651-1709) – український та російський письменник, церковний та культурний діяч. Понад 30 років був проповідником, ігуменом у ряді монастирів. Автор збірника "Четы-Мінеї" (Життя святих) у 4-х книгах – найвидатнішого твору української агіографії, що лише у XVIII ст. витримав десять перевидань.

¹² *Маруся Чурайвна* (*Марія Гордіївна Чурай*) – легендарна українська народна співачка та поетеса. За переказами, жила у 1625-1650 рр. у Полтаві. Її вважають авторкою пісень "Засвистали козаченьки", "Ой, не ходи, Грицю...".

¹³ *Мазепа Іван* (1644-1709) – гетьман України (1687-1709), великий будівничий української державності. Дбав про розвиток української культури, науки, освіти. Після поразки козацького війська, що воювало проти Москви на боці шведського короля, опинився в Бендерах, де і помер.

¹⁴ *Літопис Самовидця* – український козацький літопис 1648-1702 рр. анонімного автора. Ймовірно, його склав генеральний підскарбій Р. Ракушка-Романовський. Широко висвітлюється боротьба українського народу за своє соціальне й національне визволення.

¹⁵ *Літопис Грабянки* – один з найяскравіших і найцінніших творів українського літописання, складений гадяцьким полковником Григорієм Грабянкою. Закінчений 1710 р., твір користувався великою популярністю і тривалий час поширювався у багатьох списках. У центрі уваги літопису – події визвольної війни 1648-1654 рр., яскраві описи козацьких битв. Вперше перекладений із староукраїнської на сучасну мову доктором філології Романом Іванченком і виданий у Києві 1992 р.

¹⁶ *Літопис Величка* – перший систематичний виклад історії козацької держави з 1620 по 1700 рр. Тут зворушливо описується доба руїни, де козаки показані справедливими охоронцями України, а Б. Хмельницького названо другим Мойсеєм. Автор твору – Самійло Величко (1670 бл. 1728) вчився в Києво-Могилянській академії, служив при генеральному писарі В. Кочубеї. Літопис Величка вперше видала Київська Археографічна Комісія під назвою "Летопись событий в Юго-Западной России в 17 в." в 4-х томах у 1848-1864 рр. Вперше перекладений з книжної української мови Валерієм Шевчуком і виданий у Києві 1991 р.

¹⁷ *Скоропадський Іван* (бл.1646-1722) – гетьман України (1708-

1722). Обраний після поразки І. Мазепи, новий гетьман робив усе, що міг, аби боронити права української держави. Коректно ставився до свого попередника, уникав у своїх універсалах офіційної московської термінології щодо "изменника" Мазепи. Протестував проти російських утисків, загарбань і здирств, був проти утворення Малоросійської колегії. Похований в одному з монастирів у Глухові.

¹⁸ ...роз'яснює Академія наук у своїй записці... – йдеться про Записку Імператорської АН "Про відміну утисків друкованого малоруського слова". Див. прим. до стор. 12.

¹⁹ Амальгама (фр.) – тут вжито у переносному значенні, як суміш різнорідних речей, ідей.

²⁰ Потебня О.О (1835-1891) – видатний український філолог, професор Харківського університету (з 1875 р.). Автор праць з мовознавства: "Мисль і мова", "Замітки про малоруське наріччя", "Пояснення малоруських і споріднених пісень" та ін.

II. Український національний рух у минулому і теперішньому, як прояв національного самовизначення

¹ Братства – релігійно-національні товариства, що створювалися при церковних парафіях. Напочатку ставили собі насамперед релігійні цілі: дбали про свої храми, влаштовували братські обіди, допомагали бідним і хворим. У період латинізації та полонізації західноукраїнських земель (XVI-XVII ст.) сфера діяльності братств помітно розширилася. Допомагаючи зберегти свою віру, обряд, давні звичаї, братства ставали активними оборонцями української національної самобутності. Зокрема, розгорталася культурно-освітня праця, відкривалися школи й друкарні, бібліотеки.

² Олег – (?-912 за Лаврентіївським літописом; 922 за Новгородським першим літописом) – давньоруський князь, за походженням з варягів. У 882 р., зібравши велику дружину, оволодів Смоленськом, Любечем, за допомогою хитрощів убив київських князів Аскольда й Діра. У 911 р. зробив переможний похід на Константинополь.

³ Володимир (?-1015) – великий київський князь, святий, один з найбільших діячів княжої України. 989-990 рр., усвідомлюючи значення християнізації, охрестив Київ і затим всю Київську Русь.

⁴ Вишенський Іван (бл. 1550-1620) – український письменник-полеміст. Проживав у Луцьку, а на початку 90-х років, прийнявши чернецтво, переселився на Афон; перебував у жвавих зв'язках із Львівським братством. Твори його відзначаються не лише винятковим літературним талантом автора, але й чіткою позицією. Вишенський активно виступав проти католицизму та уніатства, гостро критикував увесь тодішній церковний і світський лад.

⁵ "Алокрисис" – полемічний твір, виданий польською мовою 1597 р. і українізованою церковнослов'янською в Острозі 1598 р. Ймовірний автор твору – Христофор Бронський.

⁶"Фринос" – йдеться про полемічний трактат "Тренос, або плач східної церкви...", який присвячений боротьбі Віленського братства проти католицизму й унії. Автором його є Мелетій Смотрицький (бл. 1578-1633) – український письменник-полеміст, філолог і церковний діяч.

⁷"Пересторога" – полемічний антиуніатський твір, автором якого вважають київського митрополита Іова Борецького або діяча Львівського братства Юрія Рогатинця. Написана близько 1605 р.

⁸Румянцев П.О. (1725-1796) – російський граф, генерал-фельдмаршал. У 1764-1781 рр. – президент другої Малоросійської колегії, одночасно – генерал-губернатор Малоросії. Здійснював політику національного гноблення України. За Румянцева ліквідовано залишки політичної автономії Лівобережної України, остаточно покріпачено селянство.

⁹Катерина II (1729-1796) – російська імператриця (з 1762 р.), дружина імператора Петра III. Скинула його, опираючись на гвардійські полки. За вказівкою Катерини в Україні було ліквідовано гетьманство (1764), зруйновано Запорізьку Січ (1775), знищено рештки політичної автономії, посилися заборони щодо друкування книжок українською мовою.

¹⁰Никін (1605-1681) – російський церковний і громадський діяч, патріарх Московський.

¹¹... лояльний перекладач генеральної канцелярії в "Розмові Великої Росії з Малоросією"... – йдеться про Семена Дівовича, вихованця Київської академії й Петербурзького університету. Працював перекладачем Генеральної військової канцелярії й архіваріусом "Малоросійської Генеральної Архіву". Свій поетичний твір "Разговор Великої Росії с Малоросією" написав 1762 р. Тут яскраво висловлено ідею національно-державної самостійності України й протест проти московської централістичної політики щодо Гетьманщини. Окремі місця діалогу С. Дівовича, зокрема ті, де йдеться про заслуги козацтва, бажання зрівнятися в чинах з російським дворянством, наближають цей твір до "Истории Русов".

¹²Лобисевич Опанас (1732-1805) – український письменник, один із зачинателів національного літературного відродження. Родом з Чернігівщини, вчився в Київській академії і Петербурзькому університеті. З 1761 р. – перекладач при гетьмані К. Розумовському.

¹³Кониський Григорій (1717-1795) – визначний український письменник, проповідник і церковний діяч, родом з Ніжина. Вихованець Київської академії, з 1745 р. – її професор, з 1752 – ректор. Автор віршів у підручнику поетики, численних проповідей, двох рукописних курсів з філософії, кількох історичних праць.

¹⁴Безбородько – йдеться про представника відомого українського роду Безбородьків – Олександра (1746-1799), відомого державного діяча в Росії кінця XVIII ст. Співавтор "Краткой летописи Малыя Руси" В. Рубана (1777 р.).

¹⁵ *Завадовський* – ідеться про представника українського шляхетсько-старшинського роду на Чернігівщині Завадовських – Петра (1738-1812), вихованця Київської академії, секретаря й фаворита Катерини II, згодом – міністра освіти. Відіграв значну роль у відкритті Харківського університету (1805 р.) і ряду інших навчальних закладів в Україні.

¹⁶ *Трощинський* – ідеться про Дмитра Трощинського (1754-1829) – поміщика з Полтавщини, царського міністра. Його далеким родичем був М.В. Гоголь.

¹⁷ *Боровиковський Л.І.* (1806-1889) – український поет, етнограф і філолог. Належав до харківської групи романтиків. Автор балад "Маруся", "Чорноморець", "Волох", ряду байок.

¹⁸ *Метлинський Амвросій* (1814-1870) – український поет і етнограф, професор Харківського і Київського університетів. Його поезія перейнята тугою за минулим України, яке, на його думку, ніколи не повернеться. Зневіра у можливості відродження України привела його до захоплення ідеями слов'янської єдності й покладання надій на Росію. Сум за минулим спонукав Метлинського до збирання українських пісень, збірку яких видав у 1854 р. під назвою "Народные южнорусские песни".

¹⁹ *Забіла Віктор* (1808-1869) – український поет-романтик. Друкувався в альманасі "Ластівка" (1841). Його пісні "Гуде вітер вельми в полі" і "Не щибечи, соловейку", покладені на музику М. Глінкою, набули в народі великої популярності.

²⁰ *Григор'єв Аполон* (1822-1864) – російський літературний критик, поет. Високо оцінював творчість Т. Шевченка, писав про Марка Вовчка, О. Афанасьєва-Чужбинського, П. Куліша.

²¹ *Кирило-Мефодіївське братство* – таємне товариство, засноване з ініціативи М. Костомарова в грудні 1845- січні 1846 р. в Києві, що ставило своїм завданням перебудову суспільства на засадах християнського вчення про справедливість, свободу. До братства належали М. Гулак, В. Білозерський, О. Навроцький, О. Петров, П. Куліш, Т. Шевченко та ін. Основним документом, у якому зафіксовані погляди й програма діяльності братства, є "Книга буття українського народу" (в матеріалах слідства – "Закон божий"), написана М. Костомаровим.

²² "Основа" – перший український суспільно-політичний і літературно-мистецький журнал. Виходив у 1861-1862 рр. у Петербурзі. Редактор В. Білозерський. В "Основі" були надруковані твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова, П. Куліша та ін., цінні матеріали з питань української історії, етнографії, фольклору, української мови.

²³ "Колокол" – російськомовна газета, яку видавали (1857-1867) О. Герцен та М. Огарьов у Лондоні, Женеві. Тут надруковано ряд матеріалів про український народ і його культуру.

²⁴ *Кониський Олександр* (1836-1900) – український письменник, публіцист і громадський діяч. Друкуватися почав у "Черниговском

листке". Брав діяльну участь в організації недільних шкіл, писав для них підручники, був одним із фундаторів Товариства імені Шевченка у Львові. Найвідоміший твір – ґрунтовна біографія "Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя" (1898-1901).

²⁵ *Південно-Західний відділ російського Географічного Товариства* – створений 1873 р. в Києві з метою вивчення історії, географії, етнографії, статистики України. Вийшли два томи "Записок" (1874 і 1875). Видавалися окремі монографії. Близько 1874 р. проти Товариства почалося цькування російських шовіністичних кіл і обвинувачення його в "українофільстві" та "наблагонадійсності". Застосувавши постанову Емського указу 1876 р., російський уряд ліквідував Товариство і наказав заступнику його голови П. Чубинському покинути Київ.

²⁶ *Олексій Михайлович* (1629-1676) – другий московський цар (1645-1676) з династії Романових. За його царювання відбулося укладення Переяславського договору між Україною і Росією 1654 р.

²⁷ ... для церковних книг малоросійського друку була встановлена особлива цензура – йдеться про указ Петра I від 5 жовтня 1720 р., який, по суті, поклав початок цензури українського друкованого слова. Повний текст указу вперше оприлюднив І. Огієнко у своєму фундаментальному дослідженні "Історія українського друкарства" (1925), перевиданого в 1994 р. видавництвом "Либідь" при Київському університеті.

²⁸ ... було вжито ряд заходів по цензурному відомству – йдеться про циркулярне розпорядження департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ від 19 червня 1847 р., у якому, зокрема, зазначалося: "Государь император высочайше повелеть соизволил: напечатанные сочинения – Шевченко "Кобзарь", Кулеша "Повести об украинском народе", "Украина" и "Михайло Чернышенко", Костомарова "Украинские баллады" и "Ветка" запретить и изъять из продажи. Министром народного просвещения предписано уже цензурному ведомству не позволять впредь перепечатывать означенные сочинения новым изданием".

²⁹ *Але вже в 1863 р. ... уряд повернувся до політики репресій* – йдеться про Валуєвський циркуляр 1863 р., який забороняв друкування літератури українською мовою. Автор циркуляра – міністр внутрішніх справ П. Валуєв твердив, що нібито "ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може". З 1863 р. видання книжок українською мовою в межах російської імперії майже повністю припинилося.

³⁰ *Юзефович Михайло* (1802-1889) – російський діяч в Україні, куратор Київської шкільної округи, завзятий ворог українства. Був ініціатором антиукраїнського Емського указу 1876 р., який пізніше було названо "законом Юзефовича". Саме на вимогу Юзефовича було закрито Південно-Західний відділ російського Географічного Товариства у Києві та газету "Кіевский телеграф".

³¹ *На підставі височайшого повеління 18 травня 1876 р. ...* – йдеться

про Емський указ, виданий царем Олександром II у німецькому місті Емс – таємний указ про заборону друку й поширення книжок українською мовою.

³²... один з київських філологів представив до цензури складену ним книгу "Спроба граматики малоросійської мови" – йдеться про активного діяча українського відродження, постійного автора журналу "Украинская жизнь" В. Науменка. Свою книгу "Опыт грамматики малорусского языка" він подав до Петербурзького цензурного комітету в 1888 р. (а не в 1877, як зазначається в книзі). Дослівна відповідь авторові від цензора така: "Малорусский язык, по нашему мнению, не должен существовать; как же мы можем допустить печатание грамматики такого языка?".

³³Шашкевич Маркіян (1811-1843) – видатний український поет, найдіяльніший учасник "Руської трійці" (разом з І. Вагилевичем та Я. Головацьким). Ініціатор видання альманаху "Русалка Дністровая" (1837).

³⁴Вагилевич Іван (1811-1866) – діяч галицького відродження, поет-романтик, член "Руської трійці", співавтор "Русалки Дністрової".

³⁵Головацький Яків (1814-1888) – український історик, літератор, етнограф і поет, член "Руської трійці". Був професором української мови та літератури у Львівському університеті. Організував в Угорщині випуск альманаху "Русалка Дністровая".

³⁶Зубрицький Дмитро (1777-1862) – історик, досліджував на підставі архівних матеріалів історію Галичини. Заперечував можливість самостійного розвитку української мови і свої твори писав "язичієм" і німецькою та польською мовами.

³⁷... особливо після подій 1848 р., які принесли "весну народів" – йдеться про повстання, що навесні 1848 р. охопили більшу частину Європи. Ці повстання, спричинені не лише вимогами політичних і соціально-економічних реформ, але також і прагненням національного суверенітету. В Австрійській імперії, яка знаходилася тоді в центрі Європи, питання про національну незалежність поставили її німецькі, італійські, угорські та польські піддані. Для західних українців, які теж перебували під ярмом цієї імперії, революція 1848 р. стала поштовхом до формального самовизначення своєї нації як окремої та до заснування національних установ.

³⁸Побєдоносцев К.П. (1827-1907) – державний діяч царської Росії. Провідник політики великодержавного шовінізму і національного гноблення.

³⁹Драгоманов М.П. (1841-1895) – видатний український громадсько-політичний діяч, учений і публіцист, приват-доцент Київського університету (з 1864 р.), звільнений за "сепаратистську діяльність", засновник першого позацензурного видавництва за кордоном (Женева, 1876 р.).

⁴⁰Грушевський М.С. (1866-1934) – визначний український історик, організатор української науки, політичний діяч. Перший президент незалежної української держави.

⁴¹ *Євангеліє* – одна з найголовніших священно-богослужбових книг, яка складається з чотирьох перших книг Нового Завіту, написаний євангелістами Матвієм, Марком, Лукою, Іоанном. У ній описується земне життя Ісуса Христа: його вчення, чудеса, хресні страждання, смерть, воскресіння і вознесіння на небо.

⁴² *Морачевський Пилип* (1806-1879) – педагог, родом з Чернігівщини. Перекладач Святого Письма на українську мову. Тривалий час цей переклад не був дозволений до друку церковною владою. Рукопис був виданий лише у 1906-1911 рр.

⁴³ *Маніфест 17 жовтня 1905 року* – йдеться про виданий царем документ, яким було декларовано всі громадянські права, обіцяно скликати Думу з правами законотворення й контролю. Цим документом проголошувалася також свобода друку. Слідом за цим маніфестом обнародуються (24 листопада) Тимчасові правила про друк, де узаконюється діяльність української преси, як один із різновидів преси "инородческой".

⁴⁴ *"Кіевлянин"* – щоденна російськомовна газета, виходила в Києві протягом 1864-1919 рр., підтримувалася царським урядом. Один з основних напрямків її діяльності – боротьба з "українським сепаратизмом". Засновник і редактор газети – В.Я. Шульгін (1864-1878), його наступники – Д.І. Піхно (1878-1911) і В.В. Шульгін (1911-1919).

⁴⁵ *Корф М.О.* (1834-1883) – із зросійщених німців, педагог-практик, земський діяч в Олександрівському повіті на Катеринославщині, організатор земських шкіл. В українській школі Корф не вимагав рівноправності української мови з російською, але вважав, що до вивчення останньої треба доходити через українську мову, що на той час мало велике значення.

⁴⁶ *Леонтович Володимир* (1866-1933) – громадський діяч і письменник, родом з Лубенського повіту, до революції працював у полтавському земстві. Пізніше – член редколегії "Літературно-наукового вісника" у Києві, меценат щоденної газети "Рада", член Центральної Ради, міністр земельних справ періоду Гетьманату. Помер у Празі.

⁴⁷ ... в циркулярі покійного *Столипіна* від 20 січня 1910 р. – йдеться про перший цензурний антиукраїнський акт міністра внутрішніх справ і голови ради міністрів царського уряду (з 1906 р.) П.А. Столипіна (1862-1911). Повністю цей документ було опубліковано в газеті "Киевские вести" (1910. N 31). За своїм заборонницьким змістом він посідає гідне місце поряд з Валуєвським циркуляром 1863 р. та Емським таємним указом Олександра II 1876 р. В історії цензури українського друкованого слова відомий ще один циркуляр Столипіна, надрукований в газеті "Рада" (1911. N 52).

III. Національні надбання українства

¹ *Свидницький Анатолій* (1834-1871) – український письменник, фольклорист, громадський діяч. Навчався у Кам'янець-Подільській духовній семінарії, вступив (1836) до Київського університету, однак не закінчив його через матеріальні нестатки. Був членом таємного Харківсько-Київського студентського товариства, яке ставило своїм завданням боротьбу з царським режимом, ширило заборонену літературу, домагалася заснування недільних українських шкіл. Головний твір – роман "Люборацькі", який вперше було опубліковано 1886 р. – через 15 літ після смерті автора.

² *Кримський Агатангел* (1871-1942) – визначний український учений, письменник, історик української мови та літератури, фольклорист, сходознавець, перекладач. Один з організаторів ВУАН і її перший вчений секретар.

³ *Славинський Максим* (1868-1945) – український поет, публіцист, громадсько-політичний діяч. Закінчив Київський університет. Редагував газету "Придніпровський край" (Катеринослав), був співредактором журналу "Вестник Европы", редактором "Украинского вестника" (1905 р.), офіційний видавець і технічний редактор видання "Украинский народ в его прошлом и настоящем". Був міністром в уряді УНР. З 1919 – на еміграції. Заарештований радянською владою в Празі 1945., помер у в'язниці.

⁴ *Дніпрова Чайка*, псевдонім письменниці *Людмили Березиної* (1861-1927). – Родом з Херсонщини. Авторка оповідань з життя селянства й інтелігенції. Писала поезії, лібретто до дитячих опер.

⁵ *Григоренко Грицько*, справжнє ім'я *Косач Олександра*, дівоче прізвище *Судовщикова* (1867-1924) – українська письменниця і громадська діячка. Авторка гостро натуралістичних оповідань, що змальовують злидні й моральний занепад села.

⁶ *Яновська Любов* (1861-1933) – українська письменниця, родом з Чернігівщини. Закінчила Полтавський інститут шляхетних дівчат, працювала сільською вчителькою. Літературний доробок складається з близько ста творів: оповідань, нарисів, романів, драм, комедій. В українську літературу ввійшла, зокрема, як письменниця тяжкої жіночої долі.

⁷ *Черкасенко Спиридон* (1876-1940) – український письменник, драматург і педагог, родом з Херсонщини. На замовлення міністерства освіти УНР складав читанки і букварі для українських шкіл (1917-1918). З 1919 р. – на еміграції. Його твори пройняті прагненням до національного визволення і позначені модерністичною манерою.

⁸ *Вороний Микола* (1871-1938) – український поет, критик, історик, діяч українського театру, журналіст, перекладач. Навчався у Віденському та Львівському університетах. Після повернення з еміграції в радянську Україну був репресований.

⁹ *Чупринка Грицько* (1879-1921) – український поет, борець за

самоствійність України. Родом з Чернігівщини. Співробітник "Української Хати". У 1919 р. керував повстанням проти більшовиків на Чернігівщині. Розстріляний більшовиками.

¹⁰ *Винниченко Володимир* (1880-1951) – український письменник, драматург, політичний діяч. З 1917 по 1918 р. – заступник голови Центральної Ради, голова Генерального секретаріату, голова Директорії. Після повернення з еміграції 1920 р. працював в уряді радянської України. Але незабаром назавжди покинув Батьківщину.

¹¹ *Кобринська (дівоче прізвище Озаркевич) Н.І.* (1855-1920) – українська письменниця і громадська діячка, родом з Покуття. Видавала альманахи "Перший вінок", "Наша доля". Жіноча доля була провідною темою її творчості.

¹² *Бордуляк Т.Г.* (1863-1936) – український прозаїк і перекладач, співробітник "Зорі" та інших журналів, греко-католицький священник, автор реалістичних оповідань з життя сучасного йому галицького села.

¹³ *Чайковський А.Я.* (1857-1935) – український письменник з Галичини, працював адвокатом. Переважна більшість творів присвячена козацькій давнині, історичному минулому України.

¹⁴ *Ковалів С.М.* (1848-1920) – український письменник. Писав оповідання з життя бориславських робітників та твори для дітей.

¹⁵ *Лелкий Б.С.* (1872-1941) – український письменник і літературознавець. Вчився у Віденському та Львівському університетах, вчителював у Бережанах, з 1926 р. – викладач української літератури у Краківському (Ягеллонському) університеті.

¹⁶ *Семанюк Іван, літературний псевдонім – Марко Черемшина* (1874-1927) – український письменник, громадський діяч. Переважна більшість творів присвячена зображенню життя темного й зубожілого гуцульського селянства за Австрії, руїні галицького села, спустошеного подіями першої світової війни.

¹⁷ *Крушельницький Антін* (1878-1935) – письменник, педагог і громадсько-політичний діяч з Галичини. Міністр освіти в уряді УНР. 1934 р. виїхав з родиною до УРСР, де незабаром всі члени сім'ї були ліквідовані. Автор збірок оповідань "Пролетарі" (1899), "Буденний хліб" (1920), п'єс "Семчишини" (1901), "Чоловік чести" (1904) та ін.

¹⁸ *Яцьків М.Ю.* (1873-1961) – український письменник. Працював актором мандрівного театру. Редагував газету "Рідний край". Автор ряду збірок новел, оповідань, філософських притч, поетичних мініатюр у прозі.

¹⁹ *Пачовський В.М.* (1878-1942) – український поет. Навчався у Віденському та Львівському університетах, учителював у гімназіях. Належав до літературного угруповання "Молода муза".

²⁰ *Карманський Петро* (1878-1956) – український поет. Представник модерністської гурпи "Молода муза". Учителював у гімназіях Галичини, редагував часописи "Праця" і "Український хлібороб". Автор ряду ліричних збірок, переважно навіяних песимістичними настроями.

²¹ *Ауспіції (лат.)* – тут вжито у переносному значенні як *передбачення, прогнози*.

²² *"У дні сумнівів, у дні тяжких роздумів ..."* – автором цих слів є російський письменник Іван Тургенєв (вірш у прозі "Русский язык").

²³ *Костомаров М.І. (1818-1897)* – визначний український історик, етнограф, письменник. Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства. Автор численних історичних монографій з історії України.

²⁴ *Антонович В.Б. (1834-1908)* – український історик, археолог, етнограф, громадський діяч. Входив до складу гуртка "хлопоманів" у Київському університеті, згодом був активним членом Київської громади і місцевого відділу Географічного товариства, головою товариства Нестора-літописця (з 1881 р.).

²⁵ *Житецький Павло (1836-1911)* – видатний дослідник історії української мови й літератури, співробітник "Київської старовини", де керував працею над складанням "Словаря української мови". В суперечці навколо погодінської гіпотези про нібито російськість княжого Києва відстоював думку, що Київська Русь – колыска українського народу і що традиції української мови й побуту тут не переривалися, риси української мови виявлено ще в пам'ятках XII-XIII ст.

²⁶ *Рудченко Панас, псевдонім Панас Мирний (1849-1920)* – український письменник. Тривалий час працював у Полтавському губернському казначействі. Найвідоміші твори – "Пропаща сила" (1880), "Повія" (1884).

²⁷ *Номис, літературний псевдонім Матвія Симонова (1823-1901)* – український етнограф, письменник і педагог. Упорядкував і видав перший в українській етнографічній науці корпус "Українські приказки, прислів'я і таке інше" (1864), де зібрано понад 14 тисяч прислів'їв та понад 500 загадок.

²⁸ *Волков (Вовк) Федір (1847-1918)* – визначний український антрополог, етнограф і археолог. Активний співробітник Південно-Західного відділу Географічного товариства в Києві, член Київської громади. Через урядові переслідування змушений був виїхати за кордон (1879). Автор понад 200 наукових праць.

²⁹ *Єфремов Сергій (1876-1939)* – видатний український політичний діяч, публіцист, літературний критик, історик української літератури. Співробітник багатьох видань. Редагував, зокрема, "Украинскую жизнь" (Москва, 1912-1917), був одним з керівників видавництва "Вік" (1895-1918). В період УНР – заступник голови Центральної Ради, член української делегації на переговорах з Тимчасовим урядом. Заарештований 1929 р. і засуджений до смертної кари за обвинуваченням у справі СВУ, де йому відводилася роль керівника цієї міфічної організації. Найвагоміша праця – "Історія українського письменства" (1911).

³⁰ *Грінченко Борис, літературний псевдонім Василь Чайченко (1863-1910)* – видатний український письменник, філолог, етнограф, гро-

мадський діяч. Упорядкував і видав "Словарь української мови" в 4-х томах, три томи "Етнографічних матеріалів", зібраних на Чернігівщині, у власному видавництві видав десятки україномовних книжок.

³¹ *Ситін Іван* (1851-1934) – російський видавець-просвітитель. У 80-ті роки минулого століття – найпопулярніший у Росії видавець народних книжок.

³² ... сільськогосподарські брошури *Є. Чикаленка* – йдеться, зокрема, про брошуру "Розмова про сільське хазяйство" Євгена Чикаленка (1861-1921) – українського громадського діяча, публіциста, мецената української культури. Напочатку брошура була схвалена до друку Міністерством народної освіти, але розпорядженням цензурного комітету в 1901 р. це видання було заборонене.

³³ ... *Лесгафтовських курсах* – йдеться про курси оволодіння науковою системою фізичного виховання, які організував у Петербурзі російський педагог і лікар *П.Ф. Лесгафт* (1837-1909).

³⁴ *Утраквісти* – представники поміркованого крила в густинському русі. Виступали проти німецько-католицького засилля, за ліквідацію виняткового становища католицького духовництва.

³⁵ *Гомілетика* – чатина риторики, що викладає правила побудови церковної проповіді.

³⁶ *Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг* (*Благодетельное общество издания общепользных и дешевых книг*) – назва видавничого товариства, заснованого 1898 р. українцями в Петербурзі з ініціативи *М. Федоровського*. До 1917 р. товариство видало 80 популярних українських брошур загальним тиражем понад мільйон примірників. У 1904-1905 рр. подавало до найвищих інституцій в імперії записки, добиваючись скасування обмежень українського слова.

³⁷ "*Вік*" – видавництво, засноване в Києві 1895 р. за участю *О. Лотоцького*, *С. Єфремова*, *В. Доманицького*, *Ф. Матушевського* та ін. Існувало до 1918 р. Видало, не зважаючи на важкі цензурні умови, 140 назв книжок загальним тиражем близько півмільйона примірників. Серед найвагоміших видань – тритомна "*Антологія української літератури*".

³⁸ "*Дзвін*" – видавнича спілка *В. Винниченка*, *Ю. Тищенка* і *Л. Юркевича*, заснована 1907 р. в Києві. З 1919 р. працювала на еміграції, де вийшов, зокрема, твір *В. Винниченка* "*Відродження нації*".

³⁹ "*Ранок*" – видавництво у Києві, засноване 1906 р. *О. Коваленком* та *І. Самоненком*. Протягом трьох років видало 20 назв книг.

⁴⁰ "*Криниця*" – видавниче товариство, що діяло в Києві протягом 1912-1914 і 1917-1920 рр. З емблемою цього видавництва вийшла ціла низка дешевих книжок, з-поміж яких – повне видання *Шевченкового* "*Кобзаря*". Випускало шкільні підручники, дитячі книги. Ліквідоване більшовиками 1920 р.

⁴¹Щепкін М.С. (1788-1863) – великий російський актор. Був кріпаком. З успіхом виконував ролі головних героїв п'єс І. Котляревського, Г. Квітки-Онов'яненка. Велика особиста дружба зв'язувала Щепкіна з Т. Шевченком.

⁴²Соляник К.Т. (1811-1851) – видатний український актор, один з фундаторів українського реалістичного театру першої половини ХІХ ст.

⁴³Кухаренко Я.Г. (1800-1862) – український письменник, етнограф. Був наказним отаманом Чорноморського козацького війська, приятель Т. Шевченка.

⁴⁴Стороженко Олекса (1805-1874) – український письменник, етнограф, художник, родом з Чернігівщини. В основі значної частини оповідань – народні перекази, анекдоти, прислів'я.

⁴⁵Кропивницький М.Л. (1840-1910) – видатний український драматург, актор і режисер, основоположник українського професійного реалістичного театру. Написав понад 40 п'єс. Автор пісень "Де ти бродиш, моя доле", "Соловейко" та ін.

⁴⁶Заньковецька (Агасовська) М.К. (1860-1934) – видатна українська актриса, родом із села Заньки неподалік Ніжина. Була виконавицею провідних ролей кращих українських труп (М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського, П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого).

⁴⁷Карпенко-Карий, літературний псевдонім Тобілевича І.К. (1845-1907) – видатний український драматург, актор і театральний діяч. У 1865 р. разом з М. Кропивницьким став організатором і режисером аматорського гуртка в Єлисаветграді. Написав 18 оригінальних п'єс.

⁴⁸Садовський, справжнє прізвище Тобілевич М.К. (1850-1933) – великий український актор і режисер, один з основоположників українського театру. У 1906 р. заснував стаціонарний український театр.

⁴⁹Саксаганський, справжнє прізвище Тобілевич П.К. (1859-1940) – великий український актор і режисер. Працював постійно на професійній українській сцені з 1883 р.

⁵⁰Затиркевич-Карпинська Г.П. (1856-1921) – видатна українська актриса, родом із Срібного на Чернігівщині. З 1883 р. на професійній сцені в трупі М. Кропивницького. Майстер характерних і комедійних образів.

⁵¹Максимович А.М. (1865-1893) – український актор. Працював у трупах М. Старицького, М. Кропивницького, М. Садовського.

⁵²Антрепренер (франц.) – власник, утримувач приватного видовищного закладу.

⁵³Старицька-Черняхівська Л.М. (1863, за ін. даними 1868-1941) – українська письменниця, дочка М.П. Старицького. Виступала як прозаїк, поет, драматург, перекладач і літературний критик. У 1917 р. – член Центральної Ради. 1929 р. її було заарештовано у зв'язку з процесом СВУ. 1941 р. розстріляна разом із сестрою Оксаною агентами НКВС.

⁵⁴ *Воробкевич Сигір, псевдонім Даніло Млака* (1836-1903) – письменник, композитор, громадський діяч на Буковині. Як письменник-романтик, залишив поезії, оповідання. З найвідоміших драматичних творів – "Гнат Приблуда" (1875), "Вбога Марта" (1878), "Блудний син" (1885).

⁵⁵ *Устиянович Корншо* (1839-1903) – український письменник, публіцист, маляр. Працював у Відні, на Галичині й Буковині. Друкував твори народною мовою.

⁵⁶ *Заревич Федір, псевдонім Юрко Ворона* (1835-1879) – письменник з Галичини. Редагував альманах "Вечерниці" (1862) і газету "Русь" (1867). З драматичних творів найвідоміша п'єса "Бондарівна" (1872).

⁵⁷ *Огоновський Омелян* (1833-1894) – український письменник, мовознавець і літературознавець, громадський діяч. З 1867 р. очолював кафедру української мови та літератури Львівського університету. Відстоював окремішність української мови з оперттям її літературного варіанту на народну основу. Автор драм "Гальшка Острозька" (1881), "Федько Остозький" (1882).

⁵⁸ *Левицький Остап, псевдонім Остап Ковбасюк* (1839-1903) – письменник з Галичини. Співробітничав у газетах "Русь" і "Страхопуд".

⁵⁹ *Лопатинський Лев* (1868-1914) – актор, драматург і публіцист із Галичини. Протягом 1892-1898 рр. працював на головних ролях у театрі "Руської бесіди" (Львів). Відомі його п'єси "До Бразилії", "Свекруха", "Сіль землі", "Спокуса" та ін.

⁶⁰ *Цеглинський Григорій* (1855-1912) – громадський діяч, педагог і письменник, родом з Галичини. Після закінчення Віденського університету вчителював у Львові. Організатор театру "Руська бесіда" (1888).

⁶¹ *Бажанський Порфирій* (1836-1920) – композитор і етнограф, священник з Галичини. Записував народні мелодії, частина яких видана або використана в його композиціях. Створив опери "Олекса Довбуш", "Весілля".

⁶² *Яричевський Сильвестр* (1871-1918) – український письменник, педагог, перекладач, громадський діяч Буковини. Писав статті на педагогічні теми в українські та німецькі журнали.

⁶³ *Бобикевич Олекса* (1865-1902) – письменник і священник з Галичини. Друкував свої поезії й оповідання в "Зорі", "Зеркалі". Автор комедії "Настоящі".

⁶⁴ *Стадник Йосип* (1876-1954) – український актор, режисер і театральний діяч. Очолював різні артистичні трупи. Як актор зіграв понад 130 ролей. Переклав понад 50 драматичних творів та лібретт опер зі світової літератури.

⁶⁵ *Маркович Андрій* (1830-1907) – правник і музичний етнограф, приятель Т. Шевченка в 1850-х роках, згодом голова Товариства ім. Т.Г. Шевченка у Петербурзі. Здобув дозвіл на перше в російській імперії повне видання творів Кобзаря (1907). Збірка з 25 українських пісень, покладена на ноти Марковича, видана у другому томі "Записок о Южной Руси" П. Куліша.

⁶⁶ *Галаган Григорій* (1819-1888) – український громадський діяч, великий дідич на Чернігівщині і Полтавщині. Був зв'язаний особистим знайомством і листуванням із Т. Шевченком, М. Максимовичем, П. Кулішем, В. Антоновичем та ін. В пам'ять померлого сина заснував Колегію Павла Галагана в Києві (1871). Плекав українську архітектуру, хорове мистецтво. Матеріально підтримував журнал "Киевская старина".

⁶⁷ *Конощенко, справжнє прізвище Грабенко, А.М.* (1857-1932) – український фольклорист-музикознавець, який написав близько тисячі народних, історичних, наймитських, рекрутських, побутових та інших пісень.

⁶⁸ *Колесса І.М.* (1864-1898) – етнограф, лікар за фахом. Зібрав і видав збірник етнографічних матеріалів у с. Ходовичі "Галицько-руські народні пісні з мелодіями" (1901).

⁶⁹ *Людкевич С.П.* (1879-1979) – український композитор, музикознавець, фольклорист, педагог, доктор музикознавства з 1908 р.

⁷⁰ *Колесса Ф.М.* (1871-1947) – музикознавець-фольклорист, етнограф і композитор. У своїх творах відстоював погляд про народне походження дум.

⁷¹ *Дшлецький М.П.* (1630 – після 1690, за ін. даними після 1723) – український музичний теоретик, композитор, хоровий диригент і педагог. Автор концертів та інших церковних композицій.

⁷² *Ведель А.Л.* (1767, за ін. даними 1770-1808, за ін. даними 1806) – український композитор, хоровий диригент, співак і скрипаль. Музичну освіту здобув у Київській академії. У 1799 р. був заарештований за сфальсифікованими політичними обвинуваченнями і оголошений божевільним.

⁷³ *Березовський М.С.* (1745-1777) – видатний український композитор, співак, один із творців українського хорового стилю в духовній музиці. Навчався у Київській академії, в Італії, де був обраний членом Болонської філармонічної академії (1771). У 1774 р. повернувся до Петербурга, де внаслідок інтриг і важких обставин покінчив життя самогубством.

⁷⁴ *Бортнянський Д.М.* (1751, за ін. даними 1752-1825) – великий український духовний композитор, диригент і реформатор церковного співу Східної Церкви. Вчився в Петербурзі, а згодом у Венеції. З 1796 р. став управителем придворної капели в Петербурзі, складеної майже виключно з українців. Твори Бортнянського в 10-ти томах видані 1882 р. за редакцією П. Чайковського.

⁷⁵ *Ніщинський П.І., псевдонім Петро Байда* (1832-1896) – український композитор, поет-перекладач. Закінчив Афінівський університет. З 1860 р. жив у Одесі, викладав музику, писав хори й керував ними.

⁷⁶ *Аркас М.М.* (1852-1909) – український композитор, музично-громадський діяч, історик. Автор опери "Катерина" (1891), ряду романсів, дослідження "Історія України-Руси" (1908).

⁷⁷ Січинський Д.В. (1865-1909) – український композитор, диригент і музичний діяч. Організатор співацьких товариств "Боян" у Львові, Коломиї, Перемишлі, Станіславі.

⁷⁸ Підгорецький Б.В. (1873-1919) – український композитор, етнограф, музичний критик, педагог. З 1900 р. жив у Москві. Приїздив в Україну, де записав понад 120 пісень.

⁷⁹ Дейша-Сіоницька М.А. (1859, за ін. даними 1861-1932) – українська співачка, родом з Чернігова. Співала на сценах оперних театрів у Петербурзі й Москві.

⁸⁰ Стравинський Ф.Г. (1843-1902) – український співак. Закінчив Ніжинський ліцей (1869) і Петербурзьку консерваторію (1873). Співав у Київській опері та в Маріїнському театрі (Петербург).

⁸¹ Морський, справжнє прізвище Янчевицький, Г.О. (1862-1914) – український співак, родом з Чернігівщини. Був солістом оперних театрів у Києві, Одесі, Харкові, Петербурзі. Влаштував концерти української музики в Петербурзі.

⁸² Алчевський І.О. (1876-1917) – український оперний співак. Співав на сценах Петербурга, Брюсселя, Лондона, Нью-Йорка, Парижа. Організатор і перший голова (1910-1912) українського літературно-мистецького товариства "Кобзар" у Москві.

⁸³ Крушельницька С.А. (1872-1952) – українська співачка світової слави. Співала на сценах провідних театрів Європи і Америки. Пропагувала за кордоном українську музику. 1939 р. повернулася до Львова.

⁸⁴ Мишуга Пилип – у книзі допущено помилку. Йдеться про Мишугу Олександра (1853-1922) – українського співака, вокаліста, педагога. Після закінчення Львівської консерваторії вдосконалював свою майстерність у Мілані. Викладав у Музично-драматичній школі М. Лисенка в Києві (1906-1911).

⁸⁵ Менцинський М.О. (1875-1935) – український співак, родом з Галичини. Гастролював у багатьох театрах Європи. Популяризував українські пісні, зокрема, в обробці М. Лисенка.

⁸⁶ Кошиць П.О. (1863-1904) – український співак, родом з Черкащини. Виступав на театральних сценах Європи. Виконував твори українських композиторів та народні пісні.

⁸⁷ Зарицький Ромуальд (1868, за ін. даними 1857-1932) – український музично-громадський діяч, композитор. Редактор і видавець "Ілюстрованого музичного календаря" (1904-1907).

⁸⁸ Орда Наполеон (1807-1883) – польський живописець і графік. Після 1856 р. мандрував Польщею і Україною. Зроблені під час подорожі малюнки було видано в "Альбомі видів Польщі" (1873-1883). Значна частина акварелей цього періоду присвячена архітектурним пам'яткам Києва, Острога, Кременця, Олеська, Житомира.

⁸⁹ Соколов І.І. (1823-1910) – російський живописець. Часто бував в Україні, був знайомий з Т. Шевченком. Цілий ряд полотен присвятив українській тематиці.

⁹⁰Штернберг В.І. (1818-1845) – український художник, один з найближчих друзів Т. Шевченка. Влітку 1836-1839 рр. жив в Україні, зокрема у Г. Тарновського, написав ряд картин на українську тематику.

⁹¹Трутовський К.О. (1826-1893) – український живописець і графік. Брав участь у виданні "Живописної України" Л. Жемчужникова. Створив ілюстрації до поем Т. Шевченка "Гайдамаки", "Невольник".

⁹²Васильківський С.І. (1854-1917) – український живописець. Багато творів присвятив історичній тематиці. Разом із М. Самокишем підготував альбоми "З української старовини"(1900), "Мотиви українського орнаменту" (1912).

⁹³Іжакевич І.С. (1864-1962) – український живописець і графік. Працював над відновленням фресок Кирилівської церкви в Києві. Багато картин присвятив історії й побуту українського народу.

⁹⁴Красицький Ф.С. (1873-1944) – український живописець і графік, внучатий небіж Т. Шевченка. Автор низки сюжетних полотен на українські теми з дбайливим відтворенням етнографічних подробиць.

⁹⁵Труш І.І. (1869-1941) – український живописець, громадський діяч. Один з організаторів творчих об'єднань "Товариство розвою руської штуки" у Львові (1898), "Товариство прихильників української літератури, науки і штуки" (1905).

⁹⁶Бурячок І.М. (1877-1936) – український художник. Працював у галузі станкового і театраль-но-декоративного живопису, книжкової й сатиричної графіки.

⁹⁷Бойчук М.Л. (1882-1937) – український художник-монументаліст. Заклав основи українського монументального мистецтва.

⁹⁸Івасюк М.І. (1865-1937) – український живописець, родом з Буковини. Твори – здебільшого на історичну тему.

⁹⁹Панькевич Ю.І. (1863-1933) – український живописець і графік. Писав картини релігійного змісту.

¹⁰⁰Кричевські – родина українських художників. Василь Григорович (1872-1952), син Василь (1901-1978), син Микола (1898-1961).

¹⁰¹Тарасевич Олександр (бл. 1640-1727) – український рисувальник і гравер, представник стилю бароко.

¹⁰²Щирський Іван, у чернецтві Інокентій (бл.1650-1714) – український гравер, поет, культурний і релігійний діяч, представник стилю бароко. З 1683 р. жив у Чернігові, брав участь у спорудженні Любецького монастиря. Тривалий час був його ігуменом.

¹⁰³Самойлович Захарія (?-?) – київський гравер на міді кінця XVII – початку XVIII ст. В 1691-1706 рр. працював у Києві й Москві. Найвідоміша його гравюра присвячена гетьману Івану Мазепі.

¹⁰⁴Зубрицький Никодим (1688-1724) – український гравер на дереві й металі. З-під його руки вийшло близько 400 творів на біблійні

сюжети, в яких чимало зображень українських селян, ремісників, студентів, воїнів. Працював у Львові, Почаєві, Києві, Чернігові.

¹⁰⁵ *Мигура І.Д.*, у чернецтві *Іларіон* (?-?) – український гравер початку XVII ст. Закінчив Київську академію. Виконував художні роботи в Софійському соборі.

¹⁰⁶ *Левицький Г.К.* (бл. 1697-1769) – гравер, представник українського бароко. Його діяльність пов'язана з Київською академією.

IV. Ставлення російської державності та громадськості до українства

¹ *Рейхсрат* (нім.) – двопалатний парламент в Австро-Угорщині (1867-1918).

² *Гречулевич Василь* (1791-1870) – протоієрей, родом з Поділля. Автор відомої книги "Проповеди на малороссийском языке" (1849). Його твори належали до дуже небагатьох українських духовних видань, дозволених російською цензурою.

³ *Лебединцев Петро* (1819-1896) – протоієрей Софійського собору в Києві, церковний історик і археограф. Автор багатьох праць про початки християнства в Україні та різні київські храми. В "Киевских Епархиальных Ведомостях", які редагував протягом десяти років, уміщував проповіді українською мовою.

⁴ ... *рапорт сенату на початку 1911 р. з приводу відмови в затвердженні статуту одного українського товариства* – йдеться про сумнозвісний документ, другий цензурний антиукраїнський акт голови ради міністрів царського уряду П.А. Столипіна. Ним заборонялася діяльність щойнозаснованого в Москві товариства "Українська Хата", яке мало на меті в своїй діяльності передусім культурницькі цілі. Однак, "такая цель, – як говориться в документі, – для украинского общества, с точки зрения государственной власти, представляется крайне нежелательной и противоречит всем начинаниям, которые правительство проводит к бывшей Украине". (Цит. за газ. "Рада". 1911. № 52).

⁵ *Водовозов В.І.* (1825-1886) – російський педагог. Боровся за демократію школи. Цікавився українською літературою, рекомендував учителям словесності використовувати твори Т. Шевченка, Марка Вовчка.

⁶ *Ушинський К.Д.* (1824-1870) – видатний російський педагог, основоположник педагогічної науки і народної школи в Росії. Обстоював право кожного народу на школу рідною мовою.

V. Українське питання на фоні світових подій останнього часу

¹ *Прозелітизм* (грецьк.) – тут – палка відданість новоприйнятому вченню, новим переконанням.

² *Агент* (лат.) – тут – ревний прихильник якоїсь ідеї, вчення.

³ *Габсбурги* – німецька династія, яка правила з 1278 р. Австрійським королівством, з 1526 – Чеським і Угорським королівствами, і 1438-1806 – Римсько-Німецьким цісарством. Згодом, до 1918 р., – Австро-Угорською монархією. Влада Габсбургів у Галичині й Буковині закінчилась з моменту утворення Західно-Української Народної Республіки.

Науково-популярне видання

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

Український переклад, упорядкування,
передмова, примітки

Миколи Тимошика

Відповідальний за випуск *Андрій Яремчук*
Художник обкладинки *Володимир Гарбуз*
Технічний редактор *Парасковія Кошма*
Коректори *Галина Мозгова, Віра Мороз*

Підп. до друку 30.10.97. Формат 84x108 1/32.
Папір офс. № 1. Гарн. Балтика. Обл. вид. арк. 12,3.
Зам. № 3616. Тираж 5000. ВАТ "Рівненська
друкарня". м. Рівне, вул. Київська, 10.

Видавництво імені Олени Теліги
Реєстраційне свідоцтво № 21638468, видане 15.02.95
252010, Київ, 10, вул. Січневого повстання, 6

НК.: Видавництво імені Олени Теліги

У-25 Українське питання / Пер. з рос., упоряд., передм. та прим.
М.С.Тимошика. — т, 1997. — 220 с.

ISBN№ 966-7018-18-0

Авторами «Українського питання» є видатні діячі національного відродження, самовіддані борці за українську ідею — М.Грушевський, С.Єфремов, С.Петлюра, Дм.Донцов, А.Кримський, С.Русова та інші. У сконцентрованому вигляді, дохідливо й переконливо вони представили багатющій фактичний матеріал про український національний рух у минулому і теперішньому, про національні надбання українства (художню, наукову літературу, пресу, школу, громадські організації, театр, музику, мистецтво), про численні заборони, утиски, обмеження української мови, про наслідки офіційної ідеології великоросійського централізму щодо «іновірців», про незнищенність, величезний життєстверджуючий заряд української ідеї, про нездоланне прагнення нашого народу в усі часи мати й розбудувати свою державу.

Книга виконує роль своєрідного енциклопедичного посібника з українознавства.

Для широкого кола читачів.

Це унікальне видання протягом більш ніж
сімдесяти років перебувало під суворою охороною
в бібліотечних спецсховах. Ідеологи тоталітарного
режиму тримали «в арешті» правдиве слово
про Україну і українців, яке здатне було
пробудити самовідчуття
й національну гідність
принижуваного століттями
багатомільйонного
народу

